Shrirang Shikshan Mahavidyalay,
Bilimora

(Upgraded as CTE & Reaccredited 'B' grade (2.76 CGPA by NAAC in Sep. 2015)

Managed by

Bilimora Vibhag Kelvani Mandal,
Bilimora

Morarji Desai Road, Bilimora, Antalia,

Tal. Gandevi, Navsari, Gujarat

Ph. (02634) 284208

Email: shrirangshikshan.bilimora@gmail.com

Website: www.srsmbilimora.in

Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ) ISSN : 2278 – 5639 (IIFS Impact Factor : 6.125)

Volume - XII,
Special Issues – IV,
October - 2023.

ISSN : 2278 - 5639

Human Values in Bharatiya Scriptures ભારતીય શાસ્ત્રો / ગ્રંથોમાં માનવીય મૂલ્યો

PART - 4

Shrirang Shikshan Mahavidyalay,
Bilimora

Upgraded as CTE & Reaccredited 'B' grade
(2.76 CGPA by NAAC in Sep. 2015)

Managed by

Bilimora Vibhag Kelvani Mandal,
Bilimora

A MULTIDISCIPLINARY NATIONAL SEMINAR

On

Human Values in Bharatiya Scriptures
ભારતીય શાસ્ત્રો / ગ્રંથોમાં માનવીય મૂલ્યો

12th October 2023

HYBRID MODE

Director
Dr. Kalpeshkumar K. Tandel

Convener
Dr. Gayatriben R. Patel

Shrirang Shikshan Mahavidyalay, Bilimora

Upgraded as CTE & Reaccredited 'B' grade
(2.76 CGPA by NAAC in Sep. 2015)

Managed by

Bilimora Vibhag Kelvani Mandal,
Bilimora

A MULTIDISCIPLINARY NATIONAL SEMINAR
On
Human Values in Bharatiya Scriptures
ભારતીય શાસ્ત્રો / ગ્રંથોમાં માનવીય મૂલ્યો

12th October 2023

HYBRID MODE

Director
Dr. Kalpeshkumar K. Tandel

Convener
Dr. Gayatriben R. Patel

Published by :

Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)

Peer Reviewed Refereed Journal, {Bi-Monthly}

Impact Factor : IIFS : 6.125

Volume – XII, Special Issue – IV, October 2023.

Publish Date : 12th October 2023

ISSN : 2278 - 5639

© Shrirang Shikshan Mahavidyalay,
Morarji Desai Road, Bilimora, Antalia,
Tal. Gandevi, Navsari, Gujarat
Ph. (02634) 284208

PRINTING : Satvik Publication, Nashik Road. Maharashtra
(9922444833)

Disclaimer :

The views expressed herein are those of the authors. The editors, publishers and printers do not guarantee the correctness of facts, and do not accept any liability with respect to the matter published in the book. However editors and publishers can be informed about any error or omission for the sake of improvement. All rights reserved.

No part of the publication be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means electronic, mechanical, photocopying, recording and or otherwise without the prior written permission of the publisher and authors.

Patron

Mr. Bharatbhai Amin *(Chairman, Standing Committee, BVKM)*

Mr. Jasminbhai Desai *(Secretary, Bilimora Vibhag Kelvani Mandal)*

Mr. Bhupendrabhai Amin *(President, Bilimora Vibhag Kelvani Mandal)*

Mr. Nareshbhai Nemani *(Chairman, Managing Committee, BVKM)*

Mr. Hradaynathbhai Patel *(Managing Trustee, Bilimora Vibhag Kelvani Mandal)*

Seminar Director

Dr. Kalpeshkumar K. Tandel
I/C Principal
Shrirang Shikshan Mahavidyalay, Bilimora.

Seminar Convener & Coordinator

Dr. Gayatriben R. Patel
Assistant Professor
Shrirang Shikshan Mahavidyalay, Bilimora.

Organising Committee

Dr. Namrataben K. Patel

Dr. Shitalben N. Vasava

Dr. Falguniben S. Vanisa

Dr. Kiritbhai R. Chauhan

Dr. Arunaben A. Kaswala

Scrutiny Committee

Dr. Jagdipbhai Sonwane *(Professor , Education Dept., Bhavnagar University)*

Dr. Anandbhai Bhatt *(Otherthan Dean, Faculty of Education, VNSGU)*

Dr. Sudhirbhai Tandel *(Associate Professor, IITE, Gandhinagar)*

Dr. Bhaveshbhai Raval *(Associate Professor, IITE, Gandhinagar)*

Dr. Rakesh Ramraje *(Assistant Professor, P.V.D.T.College of Education for Women, Mumbai)*

Dr. Intekhab Ansari *(Assistant Professor, Kharod college of Education)*

Dr. Narendrasinh Gohil *(Assistant Professor, V.T.Choksi Sar of Education, Surat)*

Dr. Kalpeshbhai Tandel *(I/C Principal, Shrirang Shikshan Mahavidyalay, Bilimora)*

Dr. Manishbhai Patel *(Sr. Lecturer, DIET, Navsari)*

Dr. Pankajbhai Desai *(Sr. Lecturer, DIET, Valsad)*

Dr. Rohitbhai Patel *(Jr. Lecturer, DIET, Navsari)*

Advisory Committee

Dr. Dinubhai Naik
(Ex Principal, Shrirang Shikshan Mahavidyalay, Bilimora)

Dr. Nanubhai Patel
(Ex Principal, Shrirang Shikshan Mahavidyalay, Bilimora)

Dr. Kishorbhai Naik
(Ex Principal, Shrirang Shikshan Mahavidyalay, Bilimora)

Dr. Jayendrasinh Gohil
(Ex Principal, Smt. V. R.Bhakta College of Educatin, Kamrej)

Dr. Patralekhaben Barad
(Dean, Education Faculty, Veer Narmad South Gujarat University, Surat)

Dr. Rajendrabhai Patel
(H.O.D. , Education Dept., Veer Narmad South Gujarat University, Surat)

Dr. Yogeshbhai Patel
(Principal, DIET, Navsari)

Dr. Dilipbhai Gamit
(Principal, Government B.Ed. college, Vansada)

Dr. Anjanaben Chaudhari
(Principal, Snatak Adhyapan Mandir, Vedchhi)

Dr. Nalinbhai Patel
(I/C Principal, V.T.Choksi Sar of Education, Surat)

Dr. Pravinchandra Master
(I/C Principal, Kharod college of Education)

Dr. Dharmendrabhai Desai
(I/C Principal, V.R. Bhakta College of Education, Kamrej)

Dr. Jayeshbhai Patel
(Principal, College of Education, Daman)

Dr. Sanjay Shekmake
(Associate Professor, P.V.D.T.College of Education for Women, Mumbai)

Dr. Pratibhaben Jadhav
(College of Arts, Commerce and Science,Nashik)

Dr. Arvindbhai Bajaj
(I/C Principal, V.S.Patel Arts and Science College, Bilimora)

Mrs. Varshaben Rana
(I/C Principal, A.V.Patel Commerce college, Bilimora)

ISSN: 2278 – 5639

Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal

(GOEIIRJ)

Peer Reviewed Referred Journal

{Bi-Monthly}

IIFS Impact Factor : 6.125

Volume – XII

Special Issue – IV

October - 2023

www.goeiirj.com

Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)

✸ ADVISORY BOARD ✸

Dr. Meena P. Kute Principal/Director SSR memorial trust's SSR College of Education, Sayli, Silvassa, UT of Dadra and Nagar Haveli.	Dr. Vidya Jadhav Associate Professor Ad. Vitthalaro Hande College of Education, Nashik, Maharashtra
Dr. Dhananjay S. Wadmare Assistant Professor, Vasanatrao Naik College of Education, Old Jalna. Maharashtra	Prof. Dr. Lata Subhash More (Surwade) Former Acting Dean (Interdisicipilnary Studies) Kavyitri Bahinabai Chudhari North Maharashtra University , Jalgaon, Maharashtra

✸ EDITORIAL BOARD ✸

Dr. Sanjay Shedmake Associate Professor P.V.D.T. College Of Education For Women, SNDT Women's University, Churchgate, Mumbai. Maharashtra	Dr. Kirtikumar R. Pimpliskar Assistant Professor Anjuman-I-Islam's Akbar Peerbhoy College of Commerce and Economics, Grant Road, Mumbai, Maharashtra
Dr. Tukaram V. Powale Assistant Professor, Dept. Of Economics Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya, Umri, Dist. Nanded, Maharashtra	Ms. Poonam Assistant Professor, Economics Mahila Mahavidyalaya, Jhojhu Kalan, Haryana, Uttar Pradesh
Dr. Vinod S. Jadhav Assistant Professor, Department Of Hindi M.S.S. Arts, Science, Commerce College, Ambad, Dist. Jalna, Maharashtra.	Dr. Bhupendra Bansod Associate Professor, Library And Information Technology P.V.D.T. College Of Education For Women, SNDT Women's University, Churchgate, Mumbai. Maharashtra
Dr. Kalpeshkumar K. Tandel Assistant Professor, Shri Rang Shikshan Mahavidyalaya, College Campus, Morarji Desai Road, Bilimora, Antalia, Tal. Gandevi, Navsari, Gujrat	Dr. Amar U. Sontakke Assistant Professor of English. NSS College Of Commerce And Economics, Tardeo, Mumbai, Maharashtra

ONLINE PUBLISHED BY
GOEIIRJ
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
www.goeiirj.com

MESSAGE FROM THE SECRETARY, PRESIDENT & MANAGING TRUSTEE

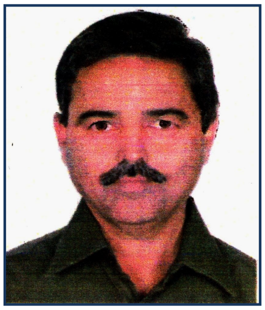

Mr. Jasminbhai Desai
Secretary

Mr. Bhupendrabhai Amin
President

Mr. Hradaynathbhai Patel
Managing Trustee

Bilimora Vibhag Kelvani Mandal

The National Seminar provided an invaluable platform for knowledge sharing and meaningful discussions on Human values in Bharatiya Scriptures. The quality of the presentation and the engagement of participants were commendable. It is evident that the dynamic leadership and the efforts of the organizing team played a pivotal role in creating such a productive and memorable event.

This proceeding will not only serve as a comprehensive record of the seminar but will also stand as a testament to the collective wisdom and scholarship of our participants. On behalf of Bilimora Vibhag Kelvani Mandal, we would like to extend our heartfelt congratulations to the director, the coordinator, and the entire organizing team for the resounding success of the National Seminar. Your commitment to fostering intellectual growth and promoting the exchange of ideas within our community is truly inspiring. We are confident that the knowledge and insights gained from this seminar will have a lasting impact on our field and contribute significantly to its advancement.

Thank you for the success of the seminar, and we look forward to more successful endeavors in the future.

Warm regards,

Mr. Jasminbhai Desai
Secretary, Bilimora Vibhag Kelvani Mandal

Mr. Bhupendrabhai Amin
President, Bilimora Vibhag Kelvani Mandal

Mr. Hradaynathbhai Patel
Managing Trustee, Bilimora Vibhag Kelvani Mandal

MESSAGE FROM THE CHAIRMAN & ADHYAKSH

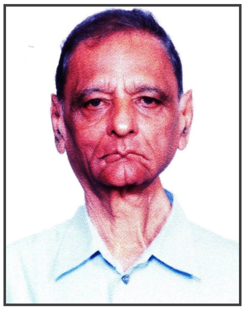

Mr. Bharatbhai Amin
Chairman,
Standing Committee, BVKM

Mr. Nareshbhai Nemani
Adyaksh,
Managing Committee, BVKM

It is with great pleasure and profound gratitude that we extend our warmest greetings to each one of you on behalf of the Bilimora Vibhag Kelvani Mandal for the National Seminar on Human Values in Bharatiya Scriptures. Our seminar, which brought together an exceptional assembly of scholars, researchers, and practitioners from diverse backgrounds, was a resounding success, thanks to your invaluable contributions and insights. We embarked on this journey with a shared objective: to delve into the rich tapestry of Bharatiya scriptures and extract the profound human values that have endured the test of time.

The publication of the seminar proceedings will be a significant milestone in our collective pursuit of understanding and propagating the timeless human values enshrined in Bharatiya scriptures.We want to extend our heartfelt congratulations to the director, the coordinator, and the entire organizing team for the outstanding success of the National Seminar. Your hard work, dedication, and meticulous planning truly paid off, and it was evident in the seamless execution of the event.

Mr. Bharatbhai Amin
Chairman, Standing Committee, BVKM

Mr. Nareshbhai Nemani
Adyaksh, Managing Committee, BVKM

MESSAGE FROM COORDINATOR

Dr. Gayatri Patel

Dear Participants,

It brings me immense pleasure to address you once again as we prepare to immortalize the wealth of knowledge and insights shared during the "Seminar on Human Values in Bharatiya Scriptures" through the publication of our seminar proceedings. It is my hope that this booklet will serve as a valuable reference not only for those within the academic community but also for all individuals seeking to deepen their understanding of our profound cultural and spiritual heritage.

I extend my heartfelt gratitude to the all members of Bilimora Vibhag Kelvani Mandal for supporting and guiding us through out this remarkable journey. I am also thankful to the honorable chief guests, the distinguished keynote speakers, members of the advisory committee, members of the scrutiny committee for making this seminar a milestone. I appreciate the efforts of members of the organizing committee, session chairs, and the entire support team who worked tirelessly to ensure the smooth execution of our seminar. Your dedication and hard work have been instrumental in making this event a grand success. I would also like to express my gratitude to the participants who traveled from far and wide to be a part of this meaningful dialogue. Your enthusiasm and commitment to the study of human values in Bharatiya scriptures have enriched our discussions immeasurably.

Thank you all once again for being a part of this incredible journey. Your dedication and hard work have not only reflected positively on our institution but have also enriched the academic community as a whole. Let's carry the spirit of inquiry, learning, and collaboration forward as we continue our exploration of human values. Together, we can make a meaningful impact on our fields of study and contribute to a brighter future.

With regards,

Dr. Gayatri Patel
Assistant Professor
Shrirang Shikshan Mahavidyalay, Bilimora.

MESSAGE FROM THE DIRECTOR

Dr. Kalpeshbhai K. Tandel

Dear Esteemed Participants and Contributors,

It is with great pleasure and enthusiasm that I express my gratitude to all of you for your dedicated efforts in making this seminar a big success. Our seminar, held on 12/10/2023 at Aspee Golden Jubilee Hall, Shrirang Shikshan Mahavidyalay, was an inspiring journey through the profound teachings and timeless wisdom contained within our Bharatiya scriptures. We witnessed remarkable presentations, engaged in enlightening discussions, and fostered connections that transcend the boundaries of academia.

The seminar proceedings is a testament to our collective dedication to preserving and disseminating the wisdom imparted by our ancient scriptures. This publication serves as a repository of the ideas, research, and reflections that emerged during our seminar. It encapsulates the spirit of intellectual exploration and spiritual contemplation that we all embraced.

I am grateful to all members of Bilimora Vibhag Kelvani Mandal for supporting and guiding us the this successful event. I want to extend my heartfelt gratitude for the gracious presence of the Honorable VC, VNSGU – Dr. Kishorsinh Chavdasir and Honourable VC, IITE-Dr. Harshadbhai Patel sir as the chief guest & special guest of the seminar. I am also grateful to the Dean of the education faculty Dr. Patralekhaben Barad and the head of the education department –Dr. Rajendrabhai Patel for adding immense prestige and significance to the seminar. I am also thankful to all the contributors, scholars, and participants who played an integral role in making our seminar a success. I must also acknowledge the diligent efforts of our Co ordinator, the organizing team, Advisory team, Scrutiny Team who have worked tirelessly to ensure the quality of the seminar.

I extend my deepest appreciation to each one of you for your unwavering dedication to the cause of promoting human values through the study of our Bharatiya scriptures. Together, we have contributed to a legacy that will endure for generations to come.

With warm regards,

Dr. Kalpeshbhai K. Tandel
I/C Principal
Shrirang Shikshan Mahavidyalay, Bilimora.

INDEX

Sr. No.	Name of the Author	Title of the Research Paper	Page No.
1.	Dr. Neepaben D. Bharucha	ઉપનિષદોમાં સમાવિષ્ટ જીવનમૂલ્યોનું ભારતીય દર્શન	01
2.	Dr. Mehul P. Dave Dr. Dipika Patel	TRANSCENDING BOUNDARIES: OSHO'S ENLIGHTENED PATH TO HUMAN VALUES	06
3.	ડૉ. અનિતા જે. ચૌધરી	અષ્ટાંગયોગમાં માનવીય મૂલ્યોનું અધ્યયન	13
4.	Dr. Kaushalkumar Hrishchandra Parekh	ROLE OF NEP-2020 IN INVOLVEMENT OF TRADITIONAL VALUES IN PRESENT EDUCATION SYSTEM	19
5.	Mahyavanshi Bhavneshkumar Somabhai	THE STUDY OF THE KENA UPANISHAD'S PERSPECTIVE ON HUMAN VALUE THROUGH THE CONTEXT OF TRADITION OF LOGIC	24
6.	ડૉ.જયશ્રી જી. જાંબુસિયા	માનવીય મૂલ્યો સંદર્ભે નારી જીવન અને શિક્ષણ અંગે સ્વામી વિવેકાનંદના વિચારો	28
7.	ડૉ.અમિતાબેન બી. પટેલ	પ્રાચીન ભારતીય શાસ્ત્રો અને માનવીય મૂલ્યોનો અભ્યાસ	33
8.	ડૉ .પરિતા આર .દવે	માનવ જીવનમાં મૂલ્ય શિક્ષણની જરૂરિયાત અને મહત્વ: એક અભ્યાસ	37
9.	ડૉ. કનુભાઈ ડી. સ્વાગીયા	ચાણક્યના નીતિશાસ્ત્ર ગ્રંથમાં સમાવિષ્ટ માનવીય મૂલ્યો અને વર્તમાન સમયમાં તેનું મહત્વ	45
10.	ડૉ. દિવ્યેશ એમ. પટેલ	સૌંદર્યમૂલ્યની ભારતીય વિભાવના અને તેનું શૈક્ષણિક પ્રયોજન	49
11.	Dr. Amrutlal P. Patel	HUMAN VALUES IN THE PRESENT CURRICULAM OF HIGH SCHOOL EDUCATION	54
12.	Dr. Vrunda K. Majigamkar	ભગવદ્ગીતાનાં શ્લોકોમાંપ્રસ્થાપિત માનવીય મૂલ્યો	59
13.	ડૉ યોગેશકુમાર આર. પરમાર	ખ્રિસ્તી જીવન	64

14.	Dr. Kamlesh D. Prajapati	INCORPORATING HUMAN VALUES INTO THE PRESENT CURRICULUM OF SCHOOLS, COLLEGES, AND UNIVERSITIES	69
15.	Patel Miteshkumar Kishorbhai	ભારતીય ગ્રંથોમાં સમાવિષ્ટ માનવમૂલ્યોનું વર્તમાન સમયમાં મહત્વ	72
16.	ડૉ. હેમાંગિની રાયસિંગભાઈ ચૌધરી	સંસ્કૃત સાહિત્યમાં માનવીય મૂલ્યો : એક અવલોકન	75
17.	Dr. Grishma Manikrao Khobragade	DEMOCRATIC VALUE SYSTEM IN BUDDHISM AND INDIAN CONSTITUTION	82
18.	અરવિંદકુમાર ધનજીભાઈ માહ્યાવંશી	શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં માનવીય મૂલ્ય	86
19.	પટેલ રાકેશભાઈ ડી. ડૉ. બિન્ની મહેતા	ઉચ્ચ પ્રાથમિક કક્ષાએ અભ્યાસ કરતાં વિદ્યાર્થીઓના જીવન-મૂલ્યોનો અભ્યાસ	88
20.	Dr. K. C. Rathod	A STUDY OF NEP 2020 AND VALUES OF BHARATIYA SCRIPTURES	91
21.	Dr. Kavita Sandesh Thakur	EXPLORING DEEP HUMAN VALUES IN THE TEACHINGS OF SANT TUKARAM	96
22.	डॉ. राकेश अशोक रामराजे	भारतीय संतों की नैतिक नींव : शांति परंपरा में मानवीय मूल्यों का एक अध्ययन	98
23.	श्री. अमरदीप अशोक रामराजे डॉ . लता सुभाष मोरे (सुरवाडे)	माध्यमिक स्तर के छात्रों में इतिहास विषयद्वारा मूल्यों को विकसित करने के लिए एक मल्टीमीडिया पॅकेज विकसित करके उसकी प्रभावशीलता का अध्ययन	100
24.	Mrs. Sonakshi S. Tendulkar	HUMAN VALUES IN HINDUISM, JAINISM, ISLAM, BUDDHISM, SIKHISM AND IN CHRISTIANITY	104
25.	Ms. Pradnya Narendra Khopkar	SANT RAMDAS AND ETERNAL HUMAN VALUES: A PHILOSOPHICAL INQUIRY	111
26.	डॉ संजय शेडमाके	संत गाडगे बाबा की शिक्षाओं के माध्यम से मानवीय मूल्यों की खोज	113
27.	ડૉ.પાયલ પ્રતિક અજમેરી	ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સમાવિષ્ટ મૂલ્યો	116

28.	ગ્રીષ્માકુમારીખુમાનભાઇ પટેલ	અંકલેશ્વરતાલુકાની પ્રાથમિક શાળાઓની શિક્ષિકાઓની સમસ્યા	121
29.	પ્રા.દિશાબહેન જીવાભાઈ વિસિયા	પ્રકલ્પ આધારિત અધ્યયન અને માનવીય મૂલ્યો	125
30.	દિપીકાબેન શાંતિલાલ ધીવર	રામાયણ ગ્રંથમાં માનવીય મૂલ્યો	128
31.	Tandel Bhargavkumar Mahendrabhai	પતંજલિના યોગશાસ્ત્રમાં નિષ્પન્ન થતાં માનવીય મૂલ્યો	133
32.	Mr. Ankur N. Patel	A STUDY OF EFFECTIVENESS OF COMPUTER BASE CONSTRUCTIVISTS LEARNING APPROACH ON ACADEMIC ACHIEVEMENT OF SOCIAL SCIENCE OF STANDARD 9TH STUDENTS	137
33.	Daroga Amrin Gulamsadik	A STUDY ON THE PROMOTION OF HUMAN VALUES IN AN ENGLISH CLASSROOM OF SECONDARY SCHOOLS THROUGH THE IMPLEMENTATION OF EXPERIENTIAL LEARNING ACTIVITIES	144
34.	Dr. Bijalben R. Mistry	HUMAN VALUES TAUGHT BY SWAMI VIVEKANAND	152
35.	Khushbuben N. Makwana Dr.Patralekha A. Barad	A CONCEPTUAL STUDY ABOUT HUMAN VALUESIN EDUCATIONAL INSTITUTIONS	157
36.	Dr. Mohammed Sohel G. Mulla	BHARTIYA SAINTS AND THEIR GIFT OF HUMAN VALUES : A SPIRITUAL EXPLORATION	162
37.	ડૉ. જીતેન્દ્રભાઈ બી. પટેલ	શાળા શિક્ષણમાં પ્રોત્સાહન આપતા નૈતિક મૂલ્યો અને નીતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ	166
38.	Dr. Ankita J. Acharya	માનવતાવાદ અને રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના વિચારો	170
39.	Dr. Mamta P. Acharya	માનવતાવાદ સંદર્ભમાં બુદ્ધનો અભિગમ	173
40.	डॉ महेशभाई ए. वाघेला	उपनिषदों में प्रतिपादित विश्वबन्धुत्व की भावनाका वर्तमान परिप्रेक्ष्य मेंएक अभ्यास	179
41.	ડો. અનિલા એન. સોની	સ્વામી વિવેકાનંદના વિચારોમાં નિષ્પન્ન થતાં માનવ મૂલ્યોનો અભ્યાસ	184

42.	Dr. Shailesh Brahmbhatt	HUMAN VALUES IN HINDUISM	191
43.	Tejalben A. Tailor	EXPLORING THE INFLUENCE OF HUMAN VALUES ON ELEMENTARY SCHOOL CHILDREN: A COMPREHENSIVE ANALYSIS	194
44.	જાગૃતિબેન જે. પરમાર	વિષય-જીવન મૂલ્યોના વિકાસની આધારશિલા-સંસ્કૃત સુભાષિત	201
45.	Dr. Chhaya Rameshchandra Pandya	સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી સંલગ્ન બી. એડ્. કૉલેજના અભ્યાસક્રમમાં સમાવિષ્ટ જીવન મૂલ્યો	203
46.	પઢિયાર જયેશભાઈ ખુમાનસંગ	રવિન્દ્રનાથ ટાગોરના તત્વચિંતનમાં માનવમૂલ્યો	207
47.	Naisargi M. Patel	HUMAN VALUES IN THE PRESENT CURRICULUM OF SCHOOL, COLLEGE, AND UNIVERSITY	211
48.	Panchal Parthkumar Bhupendrabhai	HUMAN VALUES IN ANCIENT BHARATIYA SCRIPTURES (RAMAYANA)	212
49.	Chauhan Prachi Manishsinh	શ્રીમદ ભગવદ ગીતા	216
50.	પ્રા. નિકેતાકુમારી સી. ઢીંમર	હિન્દુ ધર્મ, જૈન ધર્મ, ઇસ્લામ,બૌદ્ધ ધર્મ, શીખ ધર્મ અને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં માનવીય મૂલ્યો	220
51.	પ્રા.સુરેશભાઇ જે.ગામીત	ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક કક્ષાએ ધોરણ ૧૨ના સમાજશાસ્ત્ર વિષય માંથી નિષ્પન્ન થતાં માનવીય મૂલ્યો	225
52.	अनिरुद्धसिंह योगेन्द्रसिंह राउलजी	भारतीय ग्रंथों में निहित मानवीय मूल्यों पर केंद्रित शिक्षक शिक्षा	229
53.	दिलीपभाई जयसिंग वसावा	भारतीय ज्ञान परंपरा में ग्रंथों का स्थान एवं मूल्य शिक्षा	234
54.	ડૉ. પારૂલબેન બુધાભાઈ ટંડેલ	બી. એડ.ના પ્રશીક્ષણાર્થીઓમાંમાનવીય મૂલ્ય સંદર્ભે સામાજિક મૂલ્યની સમજ અંગેઅભ્યાસ	238
55.	Vaishali Jaydipsinh Dodiya	HUMAN VALUES IN BHAGVAD GEETA	244
56.	Dr. Anilkumar K. Varsat	SWAMI VIVEKANANDA AND HUMAN VALUES: A PHILOSOPHICAL EXPLORATION	248

57.	Dr. Arti Patel	HUMAN VALUES DEPICTED IN THE THOUGHTS OF BHARATIYA PHILOSOPHERS, SWAMI VIVEKANANDA, SARVAPALLI RADHAKRISHNA, SRI AUROBINDO, J.KRISHNAMURTI, OSHO, GHANDHIJI, RAVINDRANATH TAGORE ETC.	255
58.	Dr. Dipak K. Chaudhari	A STUDY OF HUMAN VALUES IN PRESENT CURRICULUM OF SOCIAL SCIENCE AT SECONDARY EDUCATION IN GUJARAT	260
59.	ડૉ. કમલેશકુમાર વી. ડામોર	ધર્મશાસ્ત્ર બાઈબલમાં નિષ્પન્ન થતા માનવીય મૂલ્યો	264
60.	ડૉ. પથિક ડી. બારોટ ગરાસિયા કિર્તીબેન જી.	ભારતીય ફિલોસોફર સ્વામી વિવેકાનંદના વિચારોમાં માનવીય મૂલ્યો	268
61.	ડૉ. જિજ્ઞાસા કે. ચાવડા	શાળા , કોલેજ અને યુનિવર્સિટીના પ્રવર્તમાન અભ્યાસક્રમમાં માનવીય મૂલ્યો	275
62.	Dr. Punitaben B. Patel	ENVIRONMENT CONSERVATION VALUES IN OUR SCRIPTURES	277
63.	હોટલવાલા સમીરાપરવીન એસ.	સાંપ્રત સમયમાં મૂલ્યલક્ષી શિક્ષણની જરૂરિયાત અને મહત્વ	280
64.	Sima J Nimbark	IMPORTANCE OF VALUE EDUCATION IN PRESENT SCENARIO	284
65.	યોગેશ એ.પટેલ	પંચતંત્રના ‘કાકોલુકીય’ તંત્રમાં સમાવિષ્ટ માનવીય મૂલ્યો	288
66.	અક્ષયભાઈ બી. ટંડેલ	બી. એડ્અભ્યાસક્રમ અંગે તાલીમાર્થીઓના વ્યક્તિગત મૂલ્યોનો અભ્યાસ	292
67.	ડૉ. દેવાંગના ચેતન ઠક્કર	ઉપનિષદો આધારિતશિક્ષણપ્રણાલિમાં સમાવિષ્ટ મૂલ્યો	294
68.	ડૉ. નીતિન વી. વારલી	માનવીય મૂલ્યો તરીકે શિક્ષણમાં શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનો ફાળો	298
69.	Vipul N. Patel Dr. Naynaben Chauhan	ગાંધીજીના વિચારોમાં દર્શાવવામાં આવેલ માનવીય મૂલ્યો	302
70.	ડૉ. મીનાબેન રામસિંહ પરમાર	ભારતીય ગ્રંથોમાં દર્શાવેલ માનવીય મૂલ્યોને વિકસાવવામાં અધ્યાપકની ભૂમિકા	305
71.	ડૉ. પથિક ડી. બારોટ પટેલ અનિતાબેન કે.	ભારતીય ફિલોસોફર રવિન્દ્રનાથ ટાગોરના વિચારોમાં માનવીય મૂલ્યો	309

72.	પટેલ અર્ચના બળવંતરાય	સ્વામી વિવેકાનંદના વિચારમાં વ્યક્ત માનવ મૂલ્યો	314
73.	Shitalben Bhupendrbhai Tailor	વૈદિક સાહિત્યમાં પ્રયુક્ત સૂક્તિઓ	319
74.	Zala Annapurnaben Dasharathsinh Dr. Rajendrabhai B. Patel	CRITICAL ANALYSIS OF TEACHER EDUCATION INCONTEXT OF NEP 2020 AND INDIAN SCRIPTURES	322
75.	ચૌધરી રીંકલકુમારી એ.	ભારતીય શાસ્ત્રોમાં માનવીય મૂલ્ય	326
76.	Dr. Anita K. Patel	HUMAN VALUES IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS	329
77.	ડૉ. ભાવેશ એમ. મોદી અક્ષિતા પી. ગાંધી	સંસ્થાકીય ભાવાવરણમાં માનવીય મૂલ્યોની ઓળખ અને સંવર્ધન	333
78.	Ms. Bhavnaben Kiritbhai Bhavsar	HUMAN VALUE IN HINDUISM, BUDDHISM, SIKHISM, ISLAM, JAINISM, CRITICISM	338
79.	દિવ્યા વી. પટેલ	બંધારણીય મૂલ્યો નું મહત્વ પડકારો તથા ઉપાયો	343
80.	Dr. Anjali B. Naik	રામાયણની રચનામાંથી નિષ્પન્ન થતા માનવ મૂલ્યો	345
81.	ડૉ. મનિષ એમ. પટેલ	ભારતીય શિક્ષણના તાત્વિક આધારો અને શિક્ષણના મૂળ તત્વો	350
82.	ડૉ. નિર્મલકુમાર કે. પટેલ	ધોરણ-૧૦ ના ગુજરાતી વિષયના પાઠ્યપુસ્તકમાં નિષ્પન્નથતાં મૂલ્યો	354
83.	ડૉ. પલ્લવીબેન કે. કાપડિયા	શ્રી વલ્લભાચાર્યજી નિર્દિષ્ટ માનવીય મૂલ્યોનો અભ્યાસ	360
84.	ડૉ. રામ લીલાભાઇ વિસાણ	ગાંધીજીના મતે મુલ્યશિક્ષણ	364
85.	डॉ. नीरज एम. राज्यगुरु	मूल्य शिक्षा के प्रयोग	366
86.	ડૉ. જયંતિલાલ. બી.બારીસ	ડૉ સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન તરફથી પ્રેરણાત્મક મૂલ્યો– વ્યવસાયિક નીતિશાસ્ત્ર અને માનવ મૂલ્યો	371
87.	डॉ. जयश्री कांतिलाल दवे	आचार्य कौटिल्य के नीतिसूत्रों मेंनिरुपित मूल्यविचार	375
88.	ક્રિષ્નાકુમારી એન. ઠાકોર	ધરમપુર તાલુકાની ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળામાં ગુજરાતી ભાષા વિષયની પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિ	379
89.	Dr. Bhavesh M. Modi Boda Shruti S.	પતંજલિ યોગશાસ્ત્રમાંથીસંક્રાંતિત થતાં માનવીય મૂલ્યો	382
90.	પ્રા.પરવીનબાનું કે.અનસારી	ઇસ્લામ ધર્મમાંથી નિષ્પન્ન થતાં મૂલ્યો	388

91.	સંજય સી. પટેલ ડૉ.નયનાબેન બી. ચૌહાણ	પ્રાથમિક શિક્ષણમાં મૂલ્યોની જરૂરિયાત	393
92.	અમિતકુમાર એસ. યાદવ ડૉ. પત્રલેખા એ. બારડ	માનવ જીવનના મૂળભૂત મૂલ્યો	396
93.	ડૉ. વૈશાલી બી. દેસાઇ	વૈદિક સાહિત્યમાં ષડ્વેદાંગસૂત્રોમાં સમાવિષ્ટ વિવિધ સંસ્કારો દ્વારા મૂલ્યશિક્ષણ	403
94.	જાગૃતિબહેન એચ. ટંડેલ	પંચતંત્રમાં દર્શાવાયેલ માનવમૂલ્યો.	407
95.	Dr. Rahulkumar R. Tandel	VALUE BASED EDUCATION IS THE ONLY SOLUTION TO THE PROBLEM OF CRISIS OF MORAL VALUES AMONG THE YOUTH OF INDIA	410
96.	Raval Sagar Bhaveshkumar	INTEGRAL HUMANISM AND INDIAN EDUCATION SYSTEM	414
97.	Mr. Rakeshkumar H. Dangodara	મૂલ્યો આધારિત શિક્ષણ	423
98.	Miss. Jyoti Singh Dr. Rajesh Kumar Pandey	A STUDY ON DEVELOPMENT OF HIGHER EDUCATION AND PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF TEACHERS IN INDIAN CONTEXT	428
99.	डॉ. भाविका एस. पटेल	हिंदी कविताओं में राष्ट्रीय मूल्यों की अंतरंग परताल	443
100.	કલ્પેશ નરેન્દ્રભાઈ સોલંકી	રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ - 2020 : બાળકોનો મૂલ્ય સંદર્ભે સર્વાંગી વિકાસમાં પ્રારંભિક શિક્ષણ	449
101.	Mr. Prashant Kumar singh Dr. Amitkumar R. Mali	माध्यमिक कक्षा के गणित पाठ्यपुस्तको में प्रस्तुत गणितशास्त्रीयों के प्रदान का गाणितिक अभिवृत्ति के सन्दर्भ में समीक्षात्मक अभ्यास	455
102.	ડ્રાઈવર અનીસાબીબી હુસેનભાઈ	ધોરણ૯ના સંસ્કૃત વિષયનાપાઠ્યપુસ્તકમાંથી માનવીયમૂલ્યોનીતારવણી	461
103.	Dr. Bhavesh Raval	INCLUSION OF HUMAN VALUES IN TEACHER EDUCATION THROUGH BHARATIYA SCRIPTURES	468
104.	Anshika Akshaysinh Chudasama Akshaysinh Chudasama	PROMOTING INCLUSIVITY AND DIVERSITY IN EDUCATION: NEP 2020 AND BHARTIYA SCRIPTURES	472
105.	Dr. Jignesh J. Rathod	ભારતીયગ્રંથોમાં માનવ મૂલ્યોઅને વર્તમાન સમયમાં તેનું મહત્વ	480
106.	માધ્વીકા પી. વેકરીયા	રામાયણકાલીન શાસનવ્યવસ્થા, અર્થવ્યવસ્થાઅને કુટુંબવ્યવસ્થામાંથીનિષ્પન્ન થતાંમૂલ્યો	484

107.	મનોજ એચ. રાઉત	મૂલ્ય શિક્ષણનાં આધારસ્તંભો પરિવાર , શાળા, સમાજ	489
108.	Dr. Meghaben Narendrabhai Chaudhari	NEP 2020 અને માનવીય મૂલ્યો	494
109.	ગીતાબેન હસમુખભાઈ વસાણી	પુરાણોમાં દેવર્ષિ નારદ અને માનવીય મૂલ્યો	497
110.	જાગૃતિ આઈ. સોલંકી	પંચતંત્રનાં મૂલ્યોની સાંપ્રતકાલીન પ્રસ્તુતતા	500
111.	રેખાબેન એસ. પટેલ	એકવીસમી સદીનું લક્ષાંક : મૂલ્યોનું પુનઃ પ્રસ્થાપન	504
112.	Ms. Kaushani S. Patel	THINKING PROCESS IN SHRIMAD BHAGVAD GITA	507
113.	ઉર્વી હસમુખભાઈ ટંડેલ	રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના વિચારોમાંથી નિષ્પન્ન થતા માનવ મૂલ્યો	511
114.	Maj. Dr. Bhavesh H. Devta	HUMAN VALUES IN HINDUSIM, JAINISM, ISLAM, BUDDISM, SHIKHISM AND IN CHRISTANITY	515
115.	Mrs. Anupama Akella Dr. Kinnary B. Patel	HUMAN VALUES IN THE PRESENT CURRICULUM OF SCHOOL, COLLEGE & UNIVERSITY	521
116.	Kajal Bharatsinh Thakor	હિન્દુ ધર્મમાં રહેલા માનવીય મૂલ્યો	525
117.	Piyush Patel Dharmik Chauhan	A STUDY OF HUMAN ETHICS IN MAHAKAVI KALIDASA'S EPICS	528
118.	Dr. Nehal Shingala	HUMAN VALUES IN VEDIC	533
119.	Dr. Bhavesh S. Thakkar	A STUDY OF HUMAN VALUES INCORPORATED IN THE TWO YEARS B.ED. PROGRAMME	536
120.	Dr. Pareshkumar Ukabahi Mordhara Dr. Ashok Dhanusdhari Gaur	VALUES AND RESPONSIBLE CITIZENSHIP	540
121.	Dr. Jayesh Patel Dr. Kalpesh Patel	SHRIMADBHAGWATGITA - HUMAN VALUES &THECHARACTERISTICS FOR HUMAN SUPERIORITY IN 21st CENTURY	543
122.	શ્રી અશ્વિનકુમાર એચ. રાઠવા	રામાયણ ગ્રંથમાં માનવીય મૂલ્યો અને તેનો જીવનમાં ઉપયોગ	547
123.	Divyaniben S. Tandel Dr. Amitkumar R. Mali	HUMAN VALUES EXPRESSED IN SMT. PRATIBHA PATIL'S CONVOCATION SPEECHES	553
124.	Hastiben Vinodbhai Patel	ગાયત્રી મંત્રમાંથી થતા નિષ્પન્ન માનવીય મૂલ્યો	560

125.	નિલેશ. બી. બથવાર પ્રો.(ડૉ.)દીપુબા દેવડા	ભારતીય વિરાસતમાં જોવા મળતા મૂલ્યો	565
126.	Patel Khushbu Dineshbhai Dr. Kirtiben Thakr	બી.એડ્.કોલેજના તાલીમાર્થીઓના પ્રવર્તમાનમૂલ્યો અંગેનો અભ્યાસ	571
127.	Dr. Rohit S. Valand	શ્રીમદ્ ભગવદગીતામાં નિહિત માનવીય જીવન મૂલ્યો	575
128.	सौ. अर्चना रमेश भालेवार	संत ज्ञानेश्वरांचे जीवन व कार्य - एक अभ्यास	578
129.	ડો.સમીર બી વાઘરોડીયા	રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ અંતર્ગત માનવીય-નૈતિક અને બંધારણીય મૂલ્યો	584
130.	Urja Sanjaykumar Patel	HUMAN VALUES IN BHARATIYA SCRIPTURES	591
131.	ડો.ઇન્તેખાબ અનસારી	ભારતીય મૂલ્યોની જાળવણી સામેના પડકારો	596
132.	Dr. Japan Desai	CONCEPTSOF VALUES FOR DETERMINE THE PAST, PRESENT AND FUTURE	600
133.	Nikhilkumar K. Patel Dr. Kinnariben B. Patel	ભારતીય ગ્રંથ વચનામૃત માંથી નિષ્પન્ન થતું નૈતિક મૂલ્ય	603
134.	Vaidehi Brahmbhatt Dr. Amitkumar R. Mali	SEL IN NEP 2020 : EDUCATION SYSTEM TOWARDS HUMAN VALUES	606
135.	Dr. Narendrasinh Pratapsinh Gohil	DEVELOPMENT AND TRYOUT OF E-CONTENT ON HUMAN VALUES DEPICTED IN THE THOUGHTS OF GANDHIJI	610
136.	Pro. Nimesh B Patel	THE ROLE OF THE PRINCIPAL IN DEVELOPMENT OF INSTITUTIONAL ATMOSPHERE IN PRIMARY SCHOOL IN NAVSARI DISTRICT	613
137.	ડો. અલ્કેશકુમાર બી. પટેલ	વર્તમાન સમયની જરૂરીયાત : મૂલ્ય શિક્ષણ અને શિક્ષકની ભૂમિકા	616
138.	ડો.મેરામણ એ.વૈરૂ	ધોરણ – ૯ ના ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તકના અભ્યાસક્રમમાં નિષ્પન્ન થતું સામાજિક મૂલ્ય	621
139.	ડૉ. ભાવનાબેન મહેશચંદ્ર મહેતા	શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં ગૃહિત માનવીય મૂલ્યો	625
140.	Dr. Dipika Patel Dr. Mehul Dave	THE BHAGAVAD GITA -A BHARTIYA SCRIPTURE AND THE ART OF LEADERSHIP AND DECISION MAKING IN THE CONTEMPORARY ERA	629
141.	ડો. અર્ચના ડી. પટેલ	ઉચ્ચતર પ્રાથમિક કક્ષાએ સંસ્કૃત પાઠ્યપુસ્તકમાં સમાવિષ્ટ મૂલ્યનો અભ્યાસ	636

142.	Dr. Jay Vyas	NURTURING VALUES : EXPLORING THE IMPACT OF VALUE EDUCATION ON PERSONAL DEVELOPMENT	640
143.	જયદિપ એસ. સવનિયા	ભગવદ્ગીતામાં પ્રદર્શિત થતાં મુખ્યમાનવમૂલ્યો : ધર્મ,કર્મ,ભક્તિ,જ્ઞાન	645
144.	ડૉ. અરુણ ટંડેલ	શ્રીમદ ભગવદ ગીતા માં સમાવિષ્ટ માનવીય મૂલ્યો સંદર્ભે શાંતિ	650
145.	Dr. Dhiraj R. Parmar	HUMAN VALUES TAUGHT BY GANDHIJI	652
146.	ડૉ. વિમુખભાઈ યુ. પટેલ	વાલ્મીકિ રચિત રામાયણના સામાજિક મૂલ્યો અને તેની જીવન પર અસર	657
147.	Dr. Prakash N. Patel	શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાંથી પ્રગટ થતી મૂલ્યમીમાંસા	660
148.	કિંજલબેન આર.પ્રજાપતિ	પંચતંત્રની બોધકથાઓમાંથી નિષ્પન્ન થતા માનવીય મૂલ્યો	665
149.	ડૉ. ગુંજન વશી	યોગવિદ્યા : અષ્ટાંગ યોગ	670
150.	Dr. Riddhi A. Desai	UNVEILING THE SOUL OF BHARATIYA CULTURE : EXPLORING THE HUMAN VALUES THAT DEFINE US	673
151.	પ્રા.રણમલ કે. રાતિયા	ધોરણ-૧૦ નાસંસ્કૃતવિષયનાપાઠ્યપુસ્તકના પ્રથમ એકમમાંથીનિષ્પન્નથતાંમાનવીયમૂલ્યો	679
152.	Miteshkumar Amratbhai Patel	THE NATIONAL EDUCATION POLICY 2020	684
153.	ડૉ. દીપ્તિ બી. કુંડલ	ગુજરાતી ભાષાની ધૂળિયે મારગ કવિતામાંથી ફલિત થતાં ભારતીય મૂલ્યો	693
154.	ડૉ.રોહિત.સી.પટેલ	શૈક્ષણિક મનોવિજ્ઞાનમાં જોવા મળતા મૂલ્યો	696
155.	ડૉ. દક્ષાબેન બી.પટેલ	નવી શિક્ષણનીતિ 2020 અને ભારતીય ગ્રંથોના મૂલ્યો: શૈક્ષણિક સુધારણા માટે સુમેળભર્યું મિશ્રણ	701
156.	ડૉ. મહેન્દ્રકુમાર આર. પટેલ	ભારતીય લોકસાહિત્યમાં માનવીય મૂલ્યો	703
157.	Dr. Jyoti Rupinkumar Raval	THE ETERNAL WISDOM OF BHARATIYA SAINTS: COMPASSION, KNOWLEDGE, AND LOVE	706
158.	કૌશિકા મનહરભાઈ વાઘેલા ડૉ. નરેશભાઈ રોહિત	વર્ગખંડ શિક્ષકોના પરિપ્રેક્ષ્યમાં મૂલ્યશિક્ષણ એક અભ્યાસ	713
159.	સોલંકી દેવેન્દ્રકુમાર બી.	અંકલેશ્વર શહેરની બી.એડ્.કૉલેજના તાલીમાર્થીઓમાં પ્રવર્તમાન મૂલ્યોનો અભ્યાસ	719

160.	Avani Shakarbhai Patel	યોગદર્શનમાં માનવમૂલ્યો	724
161.	ટંડેલ પૂજાબહેન અમૃતભાઇ	ભારતમાં આદર્શ રઘુવંશી રાજાઓના જીવનમાંથી નિષ્પન્ન થતા મુલ્યો	728
162.	ગીતાબેન હસમુખભાઈ વસાણી	શ્રી અરવિંદકૃત 'સાવિત્રી' મહાકાવ્યમાં નિરુપિત અધ્યાત્મ અને માનવીય મૂલ્યો	731
163.	ડૉ. દિલીપભાઈ એમ. પટેલ	ભારતીય ફિલોસોફર સ્વામી વિવેકાનંદના વિચારોમાં દર્શાવવામાં આવેલ માનવીય મૂલ્યો	733
164.	ભાવિક બી. ટંડેલ	ભારતના નવનિર્માણ માટે ઓશો દ્વારા નિર્દિષ્ટ મૂલ્યો	736
165.	Ishan Modi Indra Patel Akshay Modi	A MODERN SCRIPTURE SHARING ANCIENT VALUES : SATSANG DIKSHA BY HH MAHANT SWAMI MAHARAJ	740
166.	Dr. Pabhat M. Kasra	પંચતંત્રના મતે માનવ મૂલ્યો	746
167.	Dr. Hirenkumar Dineshbhai Patel	DISCOVERY OF VARIOUS HUMAN VALUES AND MORAL LESSONS IN THE STORIES OF VISHNU SHARMA'S *PANCHATANTRA*	750
168.	Dr. Bhumikaben J. Makwana Dr. Arvindbhai P. Makwana	HUMAN VALUES DEPICTED IN THE THOUGHTS OF BHARATIYA PHILOSOPHER : OSHO	756
169.	Pooja Virangbhai Panchal	ગાંધીજીના જીવનમાં રહેલા માનવીય મૂલ્યો	763
170.	આહિર અંકિત એસ.	"જસ્ટએક મિનિટ" પુસ્તકમાં સમાવિષ્ટમુલ્યો.	766
171.	પ્રા. ડૉ . નમ્રતા કાંતિલાલ પટેલ	એ. એમ. પટેલ (દાદા ભગવાન) કથિત આપ્તસૂત્રોમાંથી નિષ્પન્ન થતાં માનવ વ્યવહારના મૂલ્યો	769
172.	Dr. Kalpeshkumar K. Tandel	EXPOSING HUMAN VALUES AS FORMULATED BY SANT TUKDOJI MAHARAJ	775
173.	Dr. Gayatri R. Patel	A STUDY OF HUMAN VALUES DEPICTED IN THE POPULAR PRAYER-JIVAN ANJALI THAJO	776
174.	Dr. Shitalkumari Narsinhbhai Vasava	ગુજરાતી લોકસાહિત્યમાં નિરૂપિત માનવ મૂલ્યોનો અભ્યાસ	781
175.	ડૉ. ફાલ્ગુની એસ. વાંસિયા	રંગ અવધૂતના સાહિત્યમાંથી નિષ્પન્ન થતા મૂલ્યો	787
176.	Dr. Kiritkumar R. Chauhan	INTEGRATING VALUE BASED IDEAS OF SHRI ARVIND GHOSH WITH EDUCATION	793

177.	प्रा. डॉ. अरुणाबहन आनंदकुमार कसवाला	स्वामी विवेकानंदजी की मानव निर्माणकारी मूल्य शिक्षा: वर्तमान परिप्रेक्ष्य	797
178.	હળપતિ આશા સુરેશ આહિર હેમાક્ષી આર.	दीपज्योतिमंत्रમાં પ્રગટ થતા સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો	803
179.	Bharti Dhimmar	શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં રહેલા માનવીય મૂલ્યો	807
180.	Patel Hiral Prafulkumar	ભારતીય સંત પ્રમુખસ્વામી મહારાજના વ્યક્તિત્વમાં જોવા મળતાં માનવીય ગુણો	810
181.	Mali Jashoda Prabhuram	ભારતીય દર્શનશાસ્ત્ર (હનુમાન ચાલીસા) માં નિરૂપણ થતા માનવીય મૂલ્યો	814
182.	Jeel Jayantilal Prajapati	પંચતંત્રમાં માનવીય મૂલ્યો	817
183.	Patel Jinalben Chhaganbhai	વિવેકાનંદનોશૈક્ષણિક વિચારઅનેઆજનાસમયનું શૈક્ષણિક સિસ્ટમ	820
184.	Jha kalpna Kumari Rambabu	सरदार वल्लभभाई पटेल का दिखाएं गए मानवीय मूल्य	825
185.	Lad Rinkalkumari Hemantbhai	રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 અને ભારતીય ગ્રંથોના મૂલ્યો	827
186.	પટેલ માનસીબેન રવજીભાઈ	ચાણક્ય નીતિમાં રહેલા માનવીય મૂલ્યો	830
187.	Nilpa R. Patel	THE JOURNEY OF HUMAN VALUES FROM INDIAN ANCIENT SCRIPTURES TO NEP-2020	833
188.	પટેલ અમિષાકુમારી મૂકેશભાઈ	ગાંધીજીના વિચારોમાં માનવીય મૂલ્યો	836
189.	Priyalkumari Ramanbhai Patel	ગાંધીજીની આત્મકથા “સત્યના પ્રયોગો” માંથી પ્રાપ્ત થતા માનવીય મૂલ્યો	840
190.	પટેલ રિયાકુમારી ઉત્તમભાઈ	પતંજલિ યોગશાસ્ત્રમાં માનવીય મૂલ્યો	843
191.	ચૌધરી સરસ્વતીબેન બકુલભાઈ	ધોરણ-૯ના ગુજરાતી વિષયના પાઠ્યપુસ્તકમાં સમાવિષ્ટ મૂલ્યો	847
192.	Patel Mehul Pandey Rohit	APPROACH OF HUMAN VALUES IN THE PRESENT CURRICULUM OF IITE UNIVERSITY	851
193.	Ujalaben Ramubhai Bhagariya	ગાંધીજીના મહાવ્રતો થકી જીવન ઉપયોગી મૂલ્યો	856
194.	ટંડેલ વિશાખા દિનેશભાઈ	સ્વામી વિવેકાનંદના વ્યક્તિત્વમાં માનવીય મૂલ્યો	858
195.	Vrutika Jikesh Patel	WHAT BHAGAVAD GITA TEACHES US!	861
196.	ભાનુશાલી શ્રદ્ધા મહેન્દ્રભાઈ	ભારતીય સોળ સંસ્કારોના રહેલાં માનવીય મૂલ્યો	864

197.	Tandel Ankitaben Rajanikant	શ્રીમદ્ ભગવદગીતામાં રહેલા માનવીય મૂલ્યો	868
198.	ચૌધરી તરૂણભાઈ અશ્વિનભાઈ	મીરાંબાઈના જીવનમાંથી નિષ્પન્ન થતાં મૂલ્યો	870
199.	પટેલ સોનાલી પી.	શ્રીમદ્ ભગવદ્-ગીતામાં સ્થિત કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિનું મૂલ્ય	872
200.	Jinisha Gaurang Pandya	શ્રી રંગ અવધૂત મહારાજ રચિત દત્તબાવની માંથી મળતા માનવીય મૂલ્યો	876
201.	પટેલ માનસીકુમારી પ્રકાશભાઈ	ભારતીય તત્વજ્ઞાની સ્વામી વિવેકાનંદના વિચારોમાં દર્શાવેલ માનવમૂલ્યો	878
202.	ગાંગોડા વૈશાલીબેન જૈસીંગભાઈ	ગાંધીજીના વિચારોમાં માનવીય મૂલ્યો	882
203.	દ્રષ્ટિ વી. દોડિયા	ઉપનિષદ અને માનવીય મૂલ્યો	885
204.	ભાર્ગવકુમાર વી. રોહિત	ભીષ્મ પિતામહના જીવનમાં રહેલા માનવીય મૂલ્યો	889
205.	રેણુકાકુમારી ભારતસિંહ ઠાકોર	સુંદરકાંડમાંરહેલા માનવીયમૂલ્યો	893
206.	Bhavinkumar Laxmanbhai Ahir	પંચતંત્રની વાર્તામાંથી નિષ્પન્ન થતા માનવ મૂલ્યનો જીવનમાં વિનિયોગ	895
207.	રાઠોડ પિનલ વિજયભાઈ	હિન્દુ ધર્મમાં સાંસ્કૃતિક પ્રતીકોમાં માનવીય મૂલ્યો	898
208.	ચૌધરી હેમાનીબેન નાગીનભાઈ	ગાંધીજીના વિચારમાં,વાણીમાં અને વર્તનમાં રહેલા માનવીય મૂલ્યો	901
209.	સરસ્વતીબેન પી.રાઠોડ	वैदिकवाङ्मय: માં માનવીયમૂલ્યો	904
210.	ટંડેલ ધર્મિષ્ઠા હરિશચંદ્ર	મહાભારતમાં રહેલ માનવતાના મૂલ્યો	907
211.	Dr. Kinnary Patel Manali Khushalbhai Patel	**વૈદિક સાહિત્યમાં માનવીય મૂલ્યો**	909
212.	પરિમલ ડી. પટેલ	જીવનનું અમૃત મંથન : મૂલ્ય શિક્ષણ	912
213.	Ankitaben Ashokbhai Dhimmar	EDUCATIONAL IMPLICATIONS OF ‘BHAGVAD GITA’ IN PRESENT TIME	915
214.	Kunjal M. Tandel	HUMAN VALUES IN BHARTIYA SCRIPTURES	917
215.	Dr. Kiran Prakash Chikate	HUMAN VALUES AND BHARTIYA CULTURE	923
216.	ડૉ. સારીકા આર. પટેલ	ગર્ભઉપનિષદ નિહિત ગર્ભસંસ્કાર	928

217.	ડૉ. ગીતાબેન અંબેલાલ પટેલ.	ઉપનિષદોમાં વ્યક્ત થતું જીવન મૂલ્ય.	932
218.	ડૉ. ભાવિનાબેન આર. દેસાઈ	હિન્દુધર્મ, જૈનધર્મ, ઈસ્લામ, બૌદ્ધ, શીખ ધર્મ અને ખ્રિસ્તીધર્મના માનવીય મૂલ્યો.	937

એકવીસમી સદીનું લક્ષાંક : મૂલ્યોનું પુનઃ પ્રસ્થાપન

રેખાબેન એસ. પટેલ

પ્રસ્તાવના :

માનવીએ કેવી રીતે જીવન જીવવું અને કેવી રીતે સાંસ્કૃતિક તેમજ નૈતિક મૂલ્યોનું સંરક્ષણ અને સંવર્ધન કરવું એ ભારતીય સંસ્કૃતિએ વિશ્વભરના માનવ સમુદાયને દર્શાવ્યું છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ એ હકીકત પર ભાર મૂકે છે કે, માનવીએ ભૌતિક તેમજ આધ્યાત્મિક બંને રીતે સુખી, સંતોષી અને સમૃદ્ધ થવું હોય તો મૂલ્યનિષ્ઠ જીવન જીવવું જોઈએ. મૂલ્યવિહીન માનવી પશુતુલ્ય છે તેથી એક બુદ્ધિજીવી પ્રાણી તરીકેમાનવીએ ન કેવળ અન્ય માનવબંધુઓને બલ્કે તમામ પ્રકારની જીવસૃષ્ટિને ઉપકારક થવાય એ રીતે મૂલ્યનિષ્ઠ અને કલ્યાણકારી જીવન જીવવું જોઈએ, એવો યુગસંદેશ ભારતીય સંસ્કૃતિએ વિશ્વને પાઠવ્યો છે.

વીસમી સદીના એક મહામાનવ તરીકેનું સન્માન પામેલા આપણા રાષ્ટ્રપતિ મહાત્મા ગાંધીજીએ સત્ય, અહિંસા, અસ્તેય, અપરિગ્રહ, દયા જેવાં અગિયાર મહાવ્રતો જીવનમાં આચરી બતાવવાનો જે આગ્રહ રાખેલો તેની પાછળ, હકીકતમાં તો, મૂલ્યનિષ્ઠ જીવન જીવવાનો જ દૃષ્ટિકોણ સમાયેલો હતો. પરંતુ દુર્ભાગ્યે આ મહામાનવના મૃત્યુ પછીનાં થોડાં જ વર્ષો બાદ આપણે આપણા દેશમાંથી આ મૂલ્યવાન વ્રતોને ન કેવળ જાકારો આપ્યો, બલ્કે એનો ખાતમો બોલાવી દીધો છે ! આજે તો ભારતમાં એવુંએક પણક્ષેત્ર જોવા નથી મળતું કે જેમાં ભ્રષ્ટાચાર, અનીતિ, પાપાચાર, કૌભાંડો ઈત્યાદિ ખદબદતાં ને હોય !

આવી વિષમ પરિસ્થિતિ વચ્ચે એકવીસમીસદીનું આગમન જ્યારે થઈ ચૂક્યું છે ત્યારે, જેમનું ઘોર અવમૂલ્યન થઈ ચૂક્યું છે તેવાં સનાતન નૈતિક મૂલ્યોનું માનવજીવન-વ્યવહારમાં પુનઃપ્રસ્થાપન કેવીરીતે કરવું એ જ આપણ માટે પ્રાણપ્રશ્ન છે અને એ જ આપણા માટે એકવીસમી સદીનું સર્વોચ્ચ લક્ષ્યાંક છે.

મૂલ્યોનું અર્થઘટન :

દરેક વ્યક્તિ, સમાજ અને સંસ્કૃતિને પોતાનાં આગવાં મૂલ્યો હોય છે જે, માનવીના વ્યક્તિત્વનાં અધારસ્તંભો ગણાય છે. આવ માનવમૂલ્યોનું પાલન કરીને જ વ્યક્તિ સારું ને ઉન્નત જીવન જીવી શકેછે.

મૂળ જર્મન શબ્દWERT પરથી બનેલા અંગ્રેજી શબ્દ VALUEનું ગુજરાતી “મૂલ્ય” થાય છે, જેનો અર્થ યોગ્ય, શુભ, સર્વોત્તમ, પરિપૂર્ણતા એવો થાય છે. ઓક્સફર્ડ શબ્દકોશ મુજબ Value (મૂલ્ય) એટલે સાચું-ખોટું તારવવાની શક્તિ. મૂલ્ય શબ્દનું સાદું અર્થઘટન તો આદર્શ,કિંમતી કે પસંદગી એવું થાય છે. પરંતુ મૂલ્ય શબ્દનું વિશિષ્ટ અર્થઘટન તો વર્તન અથવા સમાજમાન્ય જીવનધોરણો, વ્યક્તિનાં ગુણ-લક્ષણો અથવા ઉચિત-અનુચિતમાંથી ઉચિતની પસંદગીએવો થાય છે.

સ્વ. કિશોરલાલ મશરૂવાળાએ કરેલી મૂલ્યોની વિશદ છણાવટનો માત્ર સાર જ નોંધીએ તો, જે આદર્શો વ્યક્તિ અને સમાજની જરૂરિયાતો તથા આકાંક્ષાઓ વચ્ચે સુસંવાદિતા સ્થાપી શકે તેને મૂલ્યોકહેવાય.’

ટૂંકમાં મૂલ્ય શબ્દની અર્થચ્છાયામાં માનવીની રહેણીકરણી રીતરિવાજો, માન્યતાઓ, વલણો, દૃષ્ટિકોણો, આદર્શો અને ફિલસૂફીનો સમાવેશ થાય છે.

મૂલ્યનું મહત્ત્વ :

જ્હોન ડ્યૂઈએ મૂલ્યોનું મહત્ત્વ દર્શાવતાં યથાર્થ જ કહ્યું છે કે "મૂલ્યો એ જીવન-સિદ્ધાંતોનાપથપ્રદર્શકો છે, જે માનવીને શારીરિક, સામાજિક અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય તરફ દોરી જાય છે." સાંપ્રત કાળમાં આધ્યાત્મિક, સામાજિક અને નૈતિક મૂલ્યોની જાળવણી નિતાંત આવશ્યક છે. એમિલ દુર્ખાઈમથી માંડી ટાલ્કોટ પાર્સન્સ સધીના તત્ત્વચિંતકોએમૂલ્યોના મહત્ત્વ પર ખૂબ ભાર મૂક્યો છે, અને કહ્યું છે કે જીવનલક્ષી મૂલ્યો આત્મસાત્ કરીને માનવી માત્ર પોતાના જીવનની

યથેચ્છ કેડી કંડારે છે. મૂલ્યોનું સંરક્ષણ અને સંવર્ધન સમાજના અસ્તિત્વ માટે અને સાતત્ય માટેની પૂર્વશરત બની જાય છે. સંસ્કૃતિના નિર્માણમાં મૂલ્યોનો અમૂલ્ય ફાળો છે એ હકીકતનો સ્વીકાર કરીને ડૉ. રાધાકૃષ્ણન કહે છે કે, 'સંસ્કૃતિનું નિર્માણ કંઈ ઈંટ-ચૂનાથી કે લોખંડથી કે યંત્રોથી થતું નથી. એ તો માનવીઓની ગુણવત્તા અને ચારિત્ર્યશીલતાથી જ નિર્મિત થાય છે.' તેમના મતે તો, મૂલ્યનિષ્ઠ જીવન જીવનાર વ્યક્તિ જ સમાજમાં અને દેશમાં ગૌરવ, માન અને પ્રતિષ્ઠા મેળવી શકે છે. આમ, માનવજીવન-વ્યવહારમાં મૂલ્યોનું મહત્ત્વ અપરિચેય છે.

મૂલ્યોના પ્રકારો :

સ્થળકાળ પ્રમાણે વિવિધ વિચારકોએ મૂલ્યોના મુખ્ય ત્રણ પ્રકારો પાડ્યા છે સંક્રાન્તિક (૨) સનાતન મૂલ્યો (૧) : (બંધારણીય મૂલ્યો) ઊભરાતાં નવાં મૂલ્યો (૩) મૂલ્યો અને (પરિવર્તનશીલ)

(૧) સનાતન મૂલ્યો : પ્રાચીનકાળથી પ્રસ્થાપિત થયેલાં અને સદીઓ સુધી કોઈ પરિવર્તન ન પામે તેવાં મૂલ્યોને સનાતન મૂલ્યો કહેવામાં આવે છેસત્ય ., અહિંસા, અભય, દયા, શાંતિ, સહિષ્ણુતા, પ્રેમ, ક્ષમાશીલતા, સાદગી, જ્ઞાનપીપાસાવગેરે સનાતન મૂલ્યો છે.

(૨) સંક્રાન્તિક મૂલ્યો : કાળ, દેશ અને સમાજની સાંપ્રત પરિસ્થિતિમાં જે મૂલ્યો પરિવર્તન પામે છે અથવા જેમનો નવેસરથી આવિર્ભાવથાય છે તેવાં મૂલ્યોને સંક્રાન્તિક મૂલ્યોકહેવામાં આવે છેવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણનો સ્વીકાર ., પર્યાવરણના સંરક્ષણ અંગે જાગૃતિ, લોકશાહીનું સંરક્ષણ, કુટુંબનિયોજન, દહેજપ્રથાનો વિરોધ, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, સ્ત્રી જાગૃતિ અને સ્ત્રીઓનો સમાન દરજ્જા, નિરક્ષરતા નિવારણ વગેરે જેવાં મૂલ્યોનો સંક્રાન્તિક મૂલ્યોમાં સમાવેશ થાય છે.

(૩) ઊભરાતાં નવાં બંધારણીય મૂલ્યો : ઉપર જણાવ્યાં તેવાં સંક્રાન્તિક મૂલ્યો જ્યારે સમાજમાં કે દેશમાં ટકી જાય છે, સ્થાયી થઈ જાય છે ત્યારે તેમનું ઊભરાતામૂલ્યોમાં રૂપાંતર થાય છેઆ ઉપરાંત સ્વતંત્ર ભારતના બંધારણમાં પણ . લોકશાહી .કેટલાંક મૂલ્યોને પવિત્ર માનવામાં આવ્યાં છે, શાસનપ્રણાલિ, બિનસાંપ્રદાયિકતા, રાષ્ટ્રિયતા, ન્યાયની સમાનતા, કુટુંબકલ્યાણ વગેરે જેવાં બંધારણીય મૂલ્યોનો ઊભરાતાં મૂલ્યોમાં સમાવેશ થાય છે.

ઉપર્યુક્ત ત્રણ પ્રકારનાં મૂલ્યો ઉપરાંત નીચેનાં આઠ પ્રકારનાં મૂલ્યોનો પણ મૂલ્યોના સંદર્ભે થયેલાં સંશોધનોને આધારે મૂલ્યોના પ્રકારોમાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે :

(૧) વ્યક્તિગત મૂલ્યો (૨) સામાજિક મૂલ્યો (૩) સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો (૪) આર્થિક મૂલ્યો (૫) રાષ્ટ્રીય મૂલ્યો (૬) નૈતિક મૂલ્યો (૭) આધ્યાત્મિક મૂલ્યો અને (૮) આંતરરાષ્ટ્રીય મૂલ્યો.

મૂલ્ય પરિવર્તનની પ્રક્રિયા :

વર્તમાન ટેક્નોલોજીકલ અને સાયબર યુગમાં મૂલ્ય પરિવર્તનની-પ્રક્રિયા ખૂબ ઝડપી બની ગઈ છેકોઈએ ખૂબ . સાચું કહ્યું છે કે, લોકોનાં વર્તન .વ્યવહારમાં જ્યારે પરિવર્તન આવે છે ત્યારે મૂલ્યોમાં પણ પરિવર્તન આવી જાય છે-ભારત જેવા દેશમાં સ્વાતંત્ર્યેતર કાળમાં શહેરીકરણ, ઉદ્યોગીકરણ, યાંત્રીકરણ વગેરે જેવી પ્રક્રિયાઓની વિપરિત અસરોને લીધે, પરાપૂર્વથી ચાલ્યાં આવતાં સનાતન અને નૈતિક મૂલ્યોનું ભારે અવમૂલ્યન થવા પામ્યું છે .

બદલાતા જતા વૈજ્ઞાનિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં માનવીનીજીવન જરૂરિયાતો વધવા લાગી છેપરિણામે માનવી અતિશય . આની પણ વિપરિત અસર કુટુંબપ્રથા પર વ્ય .છે .ઉપભોગવાદી અને ભૌતિકવાદી બની ગયોક્તિવ્યક્તિ વચ્ચેના આંતર - વચ્ચેના આંતરસંબંધોમાં આત્મીયતા કુટુંબના સભ્યો .સંબંધો પર પડ્યા વિના રહી નથી, હૂંફ, પ્રેમ, લાગણી, વિશ્વાસ, આમન્યા વગેરે જેવાં સનાતન મૂલ્યે ઢીલાં કે નબળાં પડ્યાં છેમતભેદો .સંયુક્ત કુટુંબની પ્રથા છિન્નભિન્ન થતી ચાલી છે ., સંઘર્ષ અને છૂટાછેડાનું પ્રમાણ, લગ્નેતર અનૈતિક સંબંધો વગેરેનું પ્રમાણ વધતું રહ્યું છેપિતા પ્રત્યેની સંતાનોની -માતા . ફરજનો આખો અભિગમ બદલાવા માંડ્યો છે, જેના ફળસ્વરૂપે વૃદ્ધાશ્રમોની સંખ્યા વધતી જાય છે.

વિજ્ઞાન અને ટેક્નોલોજીના વિકાસને લીધે ભૌતિકવાદી બની રહેલા માનવીના જીવનમાંથી આર્થિક ફાયદાએ એટલું મોટું

વર્ચસ્વ જમાવ્યું છે કે, અન્ય નૈતિક મૂલ્યોનો ભયંકર હ્રાસ થઈ ગયો છે. પરિણામે ભ્રષ્ટાચાર જાણે કે શિષ્ટાચાર બની ગયો છે. 'લગ્ન એક પવિત્ર બંધન છે' એવા એક મૂલ્ય પર આપણી કુટુંબ-વ્યવસ્થા ટકી રહી હતી. પરંતુ હવે તો 'લગ્ન એક કરાર છે' એ મૂલ્યોનો આવિર્ભાવ થતાં પરિણિત સ્ત્રીઓનું ભાવિ જોખમમાં મૂકાયું છે, અને સમાજમાં બળાત્કાર, અપહરણ, વેશ્યાવૃત્તિ જેવાં અનિષ્ટ છડેચોક આચરાઈ રહ્યાં છે.

વૈશ્વિકરણ અને ઉદારીકરણની નીતિની અસર સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો પર સીધી અને આડકતરી બંને રીતે જોવા મળી રહી છે ધાર્મિક .તહેવારો અને ઉત્સવોમાં હવે વ્યાપારીકરણ થયું છેકતામાંથી ઉપભોગવાદ આપણી સંસ્કૃતિ આધ્યાત્મિ . તેને કારણે આત્માનું કલ્યાણ .તરફ ઢળતી રહી છે, ઈશ્વર પરની શ્રદ્ધા, મોક્ષ, પુણ્ય વગેરેને લગતાં મૂલ્યોને લૂણો લાગ્યો છે. મૂલ્યોનું શિક્ષણ આપવાની જવાબદારી જેના માથે છે તેવી આપણી શિક્ષણ સંસ્થાઓનું પણ વ્યાપારીકરણ થઈ રહ્યું છે શિક્ષણ કેવળ પરીક્ષાલક્ષીબની જતાં ટ્યૂશનપ્રથા અને પરીક્ષામાં વ્યાપક ચોરી જેવાં દૂષણો ચારેબાજુ.ફુલ્યાંફાલ્યાં છે . બીજી બાજુ, રમતગમત અને વ્યાયામની તંદુરસ્ત સ્પર્ધાઓ દ્વારા ખેલદિલી, આત્મવિશ્વાસ, વફાદારી, રાષ્ટ્રપ્રેમ વગેરે જેવાં મૂલ્યો અગાઉ સારી રીતે કેળવાતાં હતાં જાગતોપુરાવો-તેના પર પણ કેટલી હદે પાણી ફરી વળ્યું છે તેનો જીવતો .

અને છેલ્લે, ધાર્મિક મૂલ્યોમાં આવેલા પરિવર્તનની વાત કરીએ તો, દેશકાળની પરિસ્થિતિ અનુસાર આપણાં ધાર્મિક મૂલ્યોમાં પણ ભારે પરિવર્તન આવ્યું છે. લોકો, ખાસ કરીને શહેરોમાં રહેતા લોકો, ધર્માભિમુખ બનતા જાય છે. પહેલી નજરે આ વાત માન્યામાં આવે એમ નથી કેમકે આજે મોટા શહેરો-નગરોમાં યોજાતાં ધર્મ સંમેલનોમાંકે રામાયણ-ભાગવતના સપ્તાહોમાં લાખોની જનસંખ્યા ઊમટી પડે છે તે જોતાં તો એમ લાગે છે કે શહેરી સમાજના લોકોમાં ધર્મપરાયણતા વધતી જાય છે ! પરંતુ હકીકતમાં આ એક વિવાદાસ્પદ ભ્રમ છે. લોકોને સારા વક્તવ્યો સાંભળવાં ગમે છે. પૂ. મોરારીબાપુ, પૂ. રમેશભાઈ ઓઝા, પૂ.કૃષ્ણશંકર શાસ્ત્રી જેવા વક્તાઓનું સમાજના અમુક વર્ગ પર જબ્બર આકર્ષણ છે. પરિણામે દેખાદેખીથી અન્ય જનસમુદાય પણ મનની શાંતિ મેળવવા કાજે ત્યાં ઉમટી પડે છે. પરંતુ ધર્મના નીતિનિયમો અને મૂલ્યો મુજબ સર્વધર્મ સમભાવ, ભાઈચારો, સદ્‌વર્તન, પરોપકાર, ઈશ્વર પ્રત્યેનો ભાવ, ગરીબો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ઈત્યાદિ મૂળભૂત બાબતો ધીરેધીરે વિસરાતી જાય છે અને એના વિકલ્પે ધર્માંધતા, પ્રતિષ્ઠા મેળવવાનો મોહ, ખોટી મોટાઈનું પ્રદર્શન વગેરેનું પ્રાબલ્ય વધતું જાય છે. આમ, ત્રણેય પ્રકારનાં મૂલ્યોમાં આમૂલ પરિવર્તન આવી ગયું છે અને આવી રહ્યું છેજે સારાને આવકાર્ય મૂલ્યો આવિર્ભૂત થઈ રહ્યાં છ .ે

સમાપન :

આજના મોટાભાગના માનવી મૂલ્યલક્ષી જીવનથી વિમુખ બની ગયા છે. આ મૂલ્ય-વિમુખતાનું મૂળ જડભોગવાદ, ભૌતિકવાદ અને સ્વાર્થપ્રચૂર જીવનશૈલી છે. વર્તમાન વિશ્વમાં વિજ્ઞાન અનેઆધ્યાત્મિક વચ્ચે કોઈ સમન્વય નથી. પરિણામે માનવીય મૂલ્યોનું મોટે પાયે ધોવાણ થઈને તેનું અવમૂલ્યન થઈ ગયું છે. અવમૂલ્યન પામેલાં નૈતિક આધ્યાત્મિક અને માનવતાવાદી મૂલ્યોને સમાજમાં અને વ્યક્તિગત જીવનમાં પુનઃપ્રસ્થાપિત કર્યા વિના હવે ચાલે એમ નથી. આ મૂલ્ય પ્રસ્થાપનની પ્રક્રિયા 'charity begins at home'ની જેમ પોતાનાથી જ થાય એ નિતાંત જરૂરી છે.

પ્રત્યેક વ્યક્તિએ પોતે જ વિચારી લેવાનું રહે છે કે તેણે પોતાનાં વાણી-વર્તન-વ્યવહારમાં, આચારમાં ને વિચારમાં કયાં કયાંમૂલ્યોને હૃદયમાં ઊતારવાં છે અને એને કેવી રીતે પ્રતિબદ્ધ કરવાં છે ! આગળ જણાવેલાં ત્રણ મુખ્ય પ્રકારનાં મૂલ્યોમાંથી ચારિત્ર્યને લગતા પ્રામાણિકતાને લગતાં અને નીતિમત્તાને લગતાં જે પાયાનાં મૂલ્યો છે તેને પ્રથમ આત્મસાત્ કરવાં પડશે. વ્યક્તિ-વ્યક્તિ વચ્ચેના આંતરસંબંધો જો માનવતાના નાતે જોડાશે અને 'હું કોઈને કોઈ રીતે કોઈના કામમાં આવું તોય ઘણું!' અને 'હું માનવી માનવ થાઉં તોય ઘણું !' આ બે બાબતો કેન્દ્રમાં રહેશે તો મૂલ્ય-પ્રસ્થાપનની અઘરી પ્રક્રિયા સરળ બની જતાં વાર નહિ લાગે !

THINKING PROCESS IN SHRIMAD BHAGVAD GITA

Ms. Kaushani S. Patel
Assistant Professor,
Shri M. N. Shukla College of Education, Ahmedabad

Abstract:

Thinking Process, is done at the cognitive level but covers multiple intelligence that includes, emotions like pain, fear, love, desire for materialistic world. Shrimad Bhagvad Gita, "The Song of The Lord" is a practical guide to one's life that guides one to re-organise their life, achieve inner peace and approach the Supreme Lord (the Ultimate Reality). It is a 700-verse text in Sanskrit which comprises chapters 23 through 40 in the Bhishma-Parva section of the Mahabharata. Reseacher, had delimited the study upto 10 shloks of chapter 6 Dhayana Yoga only. The sixth chapter of the Shrimad Bhagvad Gita is "Dhyana Yoga". In this chapter, Krishna reveals the "Yoga of Meditation" and how to practise this Yoga. He discusses the role of action in preparing for Meditation, how performing duties in devotion purifies one's mind and heightens one's spiritual consciousness. He explains in detail the obstacles that one faces when trying to control their mind and the exact methods by which one can conquer their mind. He reveals how one can focus their mind on Paramatma and unite with the God. Researcher had prepared table of thinking processes included in verses with verses in Sanskrit and English language and analyse the Sanskrit words that shows the thinking processes of mind. Thus, from this study it was concluded that the 10 shloks in chapter 6 of Shrimad Bhagvad Gita reveals the state of mind the humans can achieve by Dhyana- meditation.

Keywords: Thinking Process, Shrimad Bhagvad Gita, human mind

Introduction

Thinking is a process, a philosophy and it has become a way of life for many – both personally and professionally. Its relation with mythology and human nature has surprised not only in teaching field but also scientist in scientific research. In the past few years thinking process has gained quite a prominence as its use has been found in business strategies and technology. The way of thinking for some is planned, for some process while for some is a trick, but the common reactions are seen in same situation.

Shrimad Bhagvad Gita has an answer to the question, 'what am I doing in this world?'. It has 701 Shlokas, 18 chapters called as 'Adhyay', was written some 8000 years ago but still has been valid for mankind. Human beings has evolved from many years according to Darwin Theory of evolution, but still we humans appears to be pre-programmed for few things that have not changed for the past 8000 years. We had ego, jealousy, fear, emotion, biases nature then, we have it now too. So, it can be interpreted that we are programs at some level. In its own way, we have been programmed for certain things. Shrimad Bhagvad Gita tries to teach is that one needs to

understand the core elements of oneself that is Deep introspection. One needs to find the triggers, the motivating forces and the core construct of what makes us. We need to work at thinking process and act accordingly that is pre-programmed for us. These are the hardcoded values in us that the Shrimad Bhagvad Gita wants us to get understand through thinking process.

As far as Indian Knowledge is concerned related to Upanishads, Vedas, Epic stories of mythological God, we can see the final goal of human life is for Liberation. The fact that we have to live a normal life but still can be on the path of freedom, if ones thoughts are pure and have done good deeds. Thinking process is result of multiple intelligence existing in the humans. According to Howard Gardner in 1983, gave multiple intelligence theory and that interpersonal and intrapersonal skills are as important as cognitive skills of thinking. Shrimad Bhagvad Gita, has shown different state of human mind where Arjun thinks to forgive Kauravas and didn't want to fight and take decisions on the basis of emotional feeling. At the same time, Lord Shri Krishna, plays the role of world biggest psychology and tries to convince his Parth Arjun, to take decision of bravery and not coward, fight for the Dharma the truth.

Thus, in schools also according to National Education policy 2020, it focuses on the multiple intelligence development of students. There are many psychological Behaviors discussed in Shrimad Bhagvad Gita, that can influence thinking process of students.

Intorduction of Shrimad Bhagvad Gita

According to https://bhagavadgita.io/about

Bhagvad Gita, also known as the Gita - "The Song of The Lord" is a practical guide to one's life that guides one to re-organise their life, achieve inner peace and approach the Supreme Lord (the Ultimate Reality). It is a 700-verse text in Sanskrit which comprises chapters 23 through 40 in the Bhishma-Parva section of the Mahabharata.

The Bhagvad Gita is a dialogue between Arjuna, a supernaturally gifted warrior and his guide and charioteer Lord Krishna on the battlefield of Kurukshetra. As both armies stand ready for the battle, the mighty warrior Arjuna, on observing the warriors on both sides becomes overwhelmed with grief and compassion due to the fear of losing his relatives and friends and the consequent sins attributed to killing his own relatives. So, he surrenders to Lord Krishna, seeking a solution. Thus, follows the wisdom of the Bhagavad Gita. Over 18 chapters, Gita packs an intense analysis of life, emotions and ambitions, discussion of various types of yoga, including Jnana, Bhakti, Karma and Raja, the difference between Self and the material body as well as the revelation of the Ultimate Purpose of Life.

Reseacher, had delimited the study for 10 shlokas of chapter 6 Dhayana Yoga only. The sixth chapter of the Shrimad Bhagvad Gita is "Dhyana Yoga". In this chapter, Krishna reveals the "Yoga of Meditation" and how to practise this Yoga. He discusses the role of action in preparing for Meditation, how performing duties in devotion purifies one's mind and heightens one's spiritual consciousness. He explains in detail the obstacles that one faces when trying to control their mind and the exact methods by which one can conquer their mind. He reveals how one can focus their mind on Paramatma and unite with the God.

Thinking Process in Shrimad Bhagvad Gita

Table 1.0

Thinking Process revealed in Verses

Sr. No.	Verses	Verses in English	Words in Sanskrit shlok of Thinking process
1	श्री भगवानुवाच अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः। स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः।।	śhrī bhagavān uvācha anāśhritaḥ karma-phalaṁ kāryaṁ karma karoti yaḥ sa sannyāsī cha yogī cha na niragnir na chākriyaḥ	anāśhritaḥ—not desiring; sanyāsī—in the renounced order
2	यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव। न ह्यसंन्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति कश्चन।।	yaṁ sannyāsam iti prāhur yogaṁ taṁ viddhi pāṇḍava na hyasannyasta-saṅkalpo yogī bhavati kaśhchana	sanyāsam—renunciation; saṅkalpaḥ—desire
3	आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते। योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते।।	ārurukṣhor muner yogaṁ karma kāraṇam uchyate yogārūḍhasya tasyaiva śhamaḥ kāraṇam uchyate	karma—working without attachment; śhamaḥ—meditation;
4	यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते। सर्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते।।	yadā hi nendriyārtheṣhu na karmasv-anuṣhajjate sarva-saṅkalpa-sannyāsī yogārūḍhas tadochyate	indriya-artheṣhu—for sense-objects, anuṣhajjate—is attachment; sarva-saṅkalpa—all desires for the fruits of actions;
5	उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नात्मानमवसादयेत्। आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः।।	uddhared ātmanātmānaṁ nātmānam avasādayet ātmaiva hyātmano bandhur ātmaiva ripur ātmanaḥ	uddharet—elevate; ātmanā—through the mind; avasādayet—degrade; ātmā—the mind;
6	बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः। अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत्।।	bandhur ātmātmanas tasya yenātmaivātmanā jitaḥ anātmanas tu śhatrutve vartetātmaiva śhatru-vat	jitaḥ—conquered; anātmanaḥ—of those with unconquered mind;
7	जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः। शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः।।	jitātmanaḥ praśhāntasya paramātmā samāhitaḥ śhītoṣhṇa-sukha-duḥkheṣhu tathā mānāpamānayoḥ	jita-ātmanaḥ—one who has conquered one's mind; praśhāntasya—of the peaceful; sukha—happiness; duḥkheṣhu—and distress;
8	ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः। युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः।।	jñāna-vijñāna-tṛiptātmā kūṭa-stho vijitendriyaḥ yukta ityuchyate yogī sama-loṣhṭāśhma-kāñchanaḥ	vijñāna—realized knowledge, wisdom from within; tṛipta ātmā—one fully satisfied; sama—looks equally;
9	सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु। साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते।।	suhṛin-mitrāryudāsīna-madhyastha-dveṣhya-bandhuṣhu sādhuṣhvapi cha pāpeṣhu sama-buddhir viśhiṣhyate	sama-buddhiḥ—of impartial intellect; viśhiṣhyate—is distinguished
10	योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः। एकाकी यतचितात्मा निराशीरपरिग्रहः।।	yogī yuñjīta satatam ātmānaṁ rahasi sthitaḥ ekākī yata-chittātmā nirāśhīr aparigrahaḥ	yuñjīta—should remain engaged in meditation; satatam—constantly;

Thus, from the above shloks in the table, we can say that, yogi he who has a steady mind, has attend Dhyana Yoga. It leads to the Yoga of Meditation in due course. Action purifies his mind

and makes the mind fit for the practice of steady meditation. Action leads to steady concentration and meditation. Do not think of sense objects. The desires will die by themselves. Do not become a worldly-minded man which has greed and desire of deeds.. If you make friendship with the higher mind Sattva you can subdue the lower mind ite easily. Highest Self really becomes his own Self, he attains to Self-realization. Yogi remains unshaken or unchanged or unaffected though he comes in contact with the sense objects, so he is called Kutastha. A neutral is one who does not join any of the two contending parties, he stands as a silent spectator or witness. A disciplined Yogi who has controlled the senses and the mind can enjoy peace of mind in a solitary cave. Similarly, A passionate man who has not controlled the senses and the mind will only be building castles in the air if he lives in a solitary cave in a mountain.

Conclusion

Thinking Processes of the mind revealed in 10 shloks of chapter 6 of Shrimad Bhagvad Gita, says one should leave the desire of fruit and do deeds. Through Dhyana Yoga, one can achieve steady state of mind, can control the desire of objects and stay peacefully.

References

1. Srimadbhagavadgita (1998). (Sri H. Goenka, Trans.). *Sankarabhashya.* Gita Press, Gorakhpur
2. S. Sivananda (1995). *The Bhagavad Gita*. The Divine Life Society. Shivanandanagar
3. S. Chinmayananda (1993). *Srimadbhagavadgita*.(S.Tejomayananda, Trans.). *The Holy Geeta*. Central Chinmaya Mission Trust, Bombay
4. BhagavadGita (2023) *Srimad Bhagvad Gita shloks*. Ved Vyas Foundation Retrieved from https://bhagavadgita.io/
5. N. Gayathri and K. Meenakshi (2012). *Emotional Intelligence through the Bhagavad – Gita.* International Journal of Research Studies in Psychology. DOI:10.5861/ijrsp.2012.v1i2.83

રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના વિચારોમાંથી નિષ્પન્ન થતા માનવ મૂલ્યો

ઉર્વી હસમુખભાઈ ટંડેલ
લેકચરર(એડહોક)
જીલ્લા શિક્ષણ અને તાલીમ ભવન, વલસાડ

સારાંશ

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર એ ભારતના મહાન કવિ,લેખક,સંગીતકાર,ચિત્રકાર અને સમાજ સુધારક હતા.તેઓ સર્વપ્રથમ તત્વજ્ઞાની કવિ હતા અને ત્યાર પછી કેળવણીકાર સંગીતકાર વગેરે હતા.તેમના દાર્શનિક વિચારો પર એમના જીવન અનુભવોની ઊંડી છાપ હતી.આ સંશોધન પત્ર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના જીવન અને વિચારોમાંથી નિષ્પન્ન થયેલા માનવ મૂલ્યો જેવા કે માનવતા, વૈશ્વિક એકતા,સ્વતંત્રતા, પ્રકૃતિપ્રેમ, રાષ્ટ્રપ્રેમ, શિસ્ત અને સર્જનાત્મકતા વગેરે પર ભાર મૂકે છે.તેમના મતે માનવ અને ભગવાન એકસમાન છે કારણકે ભગવાન માનવની અંદર હાજર છે.ભગવાને સૃષ્ટિની રચના કરી છે પરંતુ સૃષ્ટિને મહત્વ માનવીના મૂલ્યોના કારણે મળ્યું છે.વૈશ્વિક એકતા એટલે ધર્મ અને જાતિના ભેદભાવ વિના માનવ જાતિને એક માનીને ચાલવું.તેઓ સ્વતંત્રતાને સમજાવતા કહે છે કે સામાજિક સમસ્યાઓથી મુક્ત અને સંપૂર્ણ આત્મવિશ્વાસથી ભરેલ માનવી ખરેખર સ્વતંત્ર છે.તેમના મતે બાળક ૩૦%શિક્ષક પાસેથી અને ૭૦%આસપાસના વાતાવરણમાંથી શીખે છે.શાંતિનિકેતનમાં વૃક્ષના છાંયડા નીચે પ્રાકૃતિક વાતાવરણમાં શિક્ષણ આપવામાં આવે છે.તેમાં તેમનો પ્રકૃતિ પ્રેમ જોવા મળે છે.રાષ્ટ્રપ્રેમ પર ટીકા કરતા તેઓ જણાવે છે કે દેશસેવા કરતા માનવસેવા મહાન છે.તેઓ મુક્ત શિસ્તના હિમાયતી હતા.તેમના સાહિત્ય સર્જન અને ચિત્રકલામાં તેમના સર્જનાત્મક મૂલ્યના દર્શન થાય છે.તેમના જીવન અને વિચારોના પૃથક્કરણ દ્વારા સંશોધક સમજાવે છે કે રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનાવિચારોમાં રાષ્ટ્ર,ધર્મ કે જાતિ નહીં પરંતુ માનવ કેન્દ્રસ્થાને છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો : રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના વિચારો , માનવીય મૂલ્યો

૧ પ્રસ્તાવના

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર એટલે ભારતના સર્વશ્રેષ્ઠ બંગાળી કવિ ,સાહિત્યમાં સૌપ્રથમ નોબલ પુરસ્કાર પ્રાપ્ત કરી વિશ્વ કવિ તરીકે પ્રતિષ્ઠિત ,વિખ્યાત ચિત્રકાર ,પ્રકૃતિના સાનિધ્યમાં શાંતિનિકેતનમાં શિક્ષણ આપવાનો પ્રયોગ કરનાર વિશિષ્ટ કેળવણીકાર અને ભારતનેરાષ્ટ્રગીત આપનાર મહાન દેશભક્ત.રવીન્દ્રનાથનું નામ મહાન ચરિત્રોની ગણતરીમાં ન હતું પરંતુ નોબલ પ્રાઈઝ મળ્યા પછીથી તેમની કીર્તિ દીગદીગંત્ પ્રસરી .તેમની કૃતિઓનું અન્યતર ભાષાઓમાં ભાષાંતર થવા લાગ્યું . આજે રવીન્દ્રનાથ ટાગોર કેવળ કવિ સમ્રાટના નામથી પ્રસિદ્ધ છે એટલું જ નહીં પણ એક પ્રતિભાશાળી કવિ નવચેતનોત્પાદક , લઘુ વાર્તા લેખક ,નાટ્યકાર ,સુપ્રસિદ્ધ નિબંધ લેખક ,યશસ્વી નવલકથાકાર ,નવો વિચાર પ્રવર્તક ,સ્વાદેશાભિમાની ,દેશભક્ત આવી અનેકાનેક ભૂમિકાઓ દ્વારા જનતા સમક્ષ આવ્યા છે .રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના જીવન પરિચય અને વિચારોમાંથી કેવા મૂલ્યો નિષ્પન્ન થાય છે તેને તારવવાનો અહી પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

૨ પરિચય

રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનો જન્મ ૭ મે ,૧૮૬૧માં કલકત્તામાં થયો હતો .તેમના માતાનું નામ શારદા દેવી અને પિતાનું નામ મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ હતું .સૌપ્રથમ તેમણે ઓરીએન્ટસેમિનરી સ્કૂલમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા .સાતમે વર્ષે બ્રિટિશ પરંપરાની નોર્મલ સ્કૂલમાં ભણવા ગયા .પ્રાથમિક શાળામાં બાળકને સજા કરવાની શિક્ષકોની રીતના કારણે બાળ રવિન્દ્રને નાનપણથી જ શિક્ષક બનવાની ઈચ્છા હતી .શાળામાં શિક્ષણ માફક ના આવતા તેમણે ત્રણ ત્રણ શાળા બદલી હતી .સૌંદર્ય અને જીવનથી તદ્દન વિખુટી પડી ગયેલી શાળાઓ તેમને જેલ કે હૉસ્પિટલ જેવી જ લાગતી તેથી ઘર માટેની કેળવણીની વ્યવસ્થા તેમના ત્રીજા નંબરના મોટાભાઈ હેમેન્દ્રનાથના માર્ગદર્શન નીચે કરવામાં આવી હતી .આ પાછળનો આશય તેમને સર્વાંગી શિક્ષણ આપવાનો

હતો .વહેલી પરોઢે કુસ્તી શિક્ષક ,સવારે વિજ્ઞાન ,ગણિત ,ઇતિહાસ અને ભૂગોળનું શિક્ષણ સંધ્યા સમયે અંગ્રેજી શિક્ષણ અને સપ્તાહમાં બે દિવસ સંગીત શિક્ષણ આપવાની ગોઠવણ કરી હતી.

૧૧ વર્ષની ઉંમરે તેમના ઉપનયન સંસ્કાર થયા પછી પિતા દેવેન્દ્રનાથ સાથે તેઓ હિમાલયના પ્રવાસે ગયા હતા તે સમયે તેમને બાળ કવિ તરીકે પ્રથમ" પૃથ્વીરાજ પરાજય "નામે વીરરસની કવિતા લખેલી.૧૮૭૮માં તેઓ ભાઈ સત્યેન્દ્રનાથ સાથે ઇંગ્લેન્ડ ભણવા ગયા હતા .વિલાયતથી આવ્યા પછી રવીન્દ્રનાથને એક આધ્યાત્મિક અનુભવ થયો.જેને પરિણામે" નિર્ઝરેર સ્વપ્નભંગ "કવિતા તેમણે લખી હતી.૧૮૮૩માં ૨૨ વર્ષની વયે રવીન્દ્રનાથના દસ વર્ષના મૃણાલીની દેવી સાથે લગ્ન થયા હતા . ૧૮૬૩માં શાંતિનિકેતનની સ્થાપના કરી હતી ત્યાં બોલપુરમાં બ્રહ્મચર્યાશ્રમ નામથી એક શાળાની શરૂઆત ૧૯૦૧માં તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર સમેત પાંચ છાત્રો સાથે અને પાંચ શિક્ષકો સાથે કરી,જેમાં પ્રકૃતિને ખોળે શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું.

૧૯૧૦માં રચાયેલી 'ગીતાંજલિ' માટે ભારતમાંસાહિત્ય માટે પ્રથમ નોબલ પ્રાઈઝ તેમને મળ્યું હતું .૧૯૨૧માં તેમણે શાંતિનિકેતનમાં વિશ્વભારતી યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરી હતી .૧૯૨૮માં તેમણે ચિત્રકાર તરીકેની શરૂઆત કરી હતી.
૧૪ એપ્રિલ ,૧૯૪૧માં કવિએ" સભ્યતાર સંકટ "નામે છેલ્લું જાહેર પ્રવચન આપ્યું હતું .છેલ્લા જન્મદિનના ત્રણ દિવસ પહેલા છેલ્લું ગીત રચ્યું હતું જેમાં એવો ભાવ છે કે ,મેં હતું તે સર્વ વિશ્વને આપી દીધું છે ,માંગું છું થોડો પ્રેમ ,થોડી ક્ષમા.૧૯૪૧ની સાતમી ઓગસ્ટની મધ્યાહ્ન વેળાએ ૮૦ વર્ષે જ્યાં પહેલી વાર આંખ ખોલી હતી તે ઠાકોર વાડીમાં તેમણે છેલ્લો શ્વાસ લીધો હતો.

3. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના વિચારોમાંથી નિષ્પન્ન માનવ મૂલ્યો

રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના વિચારોમાંથી નિષ્પન્ન માનવ મૂલ્યો નીચે મૂજબ છે:

3.૧ માનવતા

જે સમયે રાજા ,રાજ્ય સંસ્થા અને રાજ્યનો વિકાસ કરવો એ જ મુખ્ય હેતુ હતો, માનવને માનવ સમજવામાં જ ન આવતો હતો તે સમયે રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે માનવને મહત્વ આપ્યું હતું .માનવતા એટલે તમામ સ્વરૂપમાં અને સંપૂર્ણ હદ સુધી માનવ ગુણનો વિકાસ.દૈવી અને અલૌકિક બાબતોને બદલે માનવને મુખ્ય મહત્વ આપવું .માનવમાં અકલ્પનીય શક્તિ રહેલી છે તેવું તેમનું માનવું હતું.

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર આધ્યાત્મિક માનવતાના હિમાયતી હતા .તેઓના મતે ભગવાન અને માનવ બંનેનું અસ્તિત્વ હતું પરંતુ માનવઅને ભગવાન એકસમાન છે કારણ કે ભગવાન માનવીની અંદર હાજર છે .જો આપણે માનવીની બુરાઈ કરીશું તો તે ભગવાનની બુરાઈ ગણાશે .તેઓ એમ પણ માનતા હતા કે ભગવાને સૃષ્ટિની રચના કરી છે પરંતુ સૃષ્ટિને મહત્વ માનવીના મૂલ્યોને કારણે મળ્યું છે.

3.૨ વૈશ્વિક એકતા

રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના મતે ધર્મ કે જાતિના ભેદભાવ વિના સમગ્ર માનવ જાતિને એક માનીને ચાલવું .સમગ્ર વિશ્વના લોકોમાં" **वसुधैव कुटुम्बकम**"ની ભાવના હોવી જોઈએ.તે રાષ્ટ્રીયતાની ઉપર વૈશ્વિક એકતાને મહત્વ આપતા હતા .દરેક માનવીને એક સમાન માનતા હતા .પશ્ચિમી દેશો અને પૂર્વના દેશો એકબીજાની સંસ્કૃતિમાંથી શીખવું જોઈએ .તેમણે પૂર્વમાં તેમના વતન અને પશ્ચિમમાં વિશ્વના દેશો વચ્ચે સંબંધ બાંધવાની આશા રાખી હતી .તેઓ વૈશ્વિક **ઐક્ય**માં માનતા હતા તેનું પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ૧૯૨૧માં શાંતિનિકેતનમાં શરૂ કરવામાં આવેલ વિદ્યાલયનું નામ તેમણે વિશ્વભારતી રાખ્યું હતું.

રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને મન આ જગત ઈશ્વરનો ઉદ્યાન છે .અનેકતામાં રહેલી એકતાના જ દર્શન કરતાં તેઓ ગાય છે :'જ્યારે તેને જાણી લેવામાં આવે છે ત્યારે કશું પારકું રહેતું જ નથી એકે દ્વાર બંધ રહેતું નથી, ઓ પ્રભુ ! મને એક એવી પ્રાર્થના આપ જેના વડે અનેકતાના પ્રપંચમાં એ એકતાના સ્પર્શનો આનંદ હું ક્યારેય ગુમાવી ન બેસુ.' અને તેમણે એકતા સ્પર્શની ભાવનાને સાહિત્ય ,કલા ,કેળવણી અને ગ્રામ્ય પુનઃરચનામાં અપનાવી છે .તેઓ**वसुधैव कुटुम्बकम**નું જીવિત ઉદાહરણ છે .

Peer Reviewed Refereed Journal **ISSN : 2278 – 5639**
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} Volume – XII Special Issue – IV October – 2023

આમ, તેઓના વિચારોમાં વૈશ્વિક એકતાના દર્શન થાય છે.

3.3 સ્વતંત્રતા

રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના મતે સ્વતંત્રતા એ રાજકીય મુદ્દો નથી ,પરંતુ સામાજિક સમસ્યાથી મુક્તિ છે .રાજકીય સ્વતંત્રતા મળી જાય તો પણ સામાજિક સમસ્યાઓ જેવી કે અસમાનતા ,અસ્પૃશ્યતા ,બાળવિવાહ ,જાતિગત ભેદભાવ ,ગરીબી વગેરે જો દૂર ન થાય તો માનવીમાં હંમેશા આત્મવિશ્વાસનો અભાવજ જોવા મળશે .તેમના મતે આત્મવિશ્વાસનો અભાવ ધરાવતો માણસ હંમેશા પોતાને હલકી કક્ષાનો માનશે અને અન્યાયનો જુલમ ચાલુ રહેશે .તેથી ગુલામીની પાછળ આત્મવિશ્વાસનો અભાવ એ મુખ્ય જવાબદાર પરિબળ છે .તેથી રાજકીય સ્વતંત્રતાની સાથે સામાજિક સમસ્યાઓથી મુક્તિની પણ જરૂર છે.

સ્વતંત્રતાની ગીતાંજલિમાં સમજૂતી આપતા તેઓ જણાવે છે,

"Where the mind is without fear
And the head is held high
Where the knowledge is free
Where the world has not been broken up
Into fragments by narrow domestic walls"

અર્થાત મનમાં કોઈ ડર નથી ,જેનું મસ્તક ઉન્નત છે ,જ્ઞાન સ્વતંત્ર હશે ,જ્યાં દુનિયા ટુકડાઓમાં વિભાજીત ન હશે તે સાચી સ્વતંત્રતા છે .આમ ,તેમના કાવ્યસંગ્રહ અને તેમના વિચારોમાંથી સ્વતંત્રતાનું મૂલ્ય નિષ્પન્ન કરી શકાય છે.

3.૪ પ્રકૃતિપ્રેમ

રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના મતે બાળકો પાસે તેનું સક્રિય અર્ધજાગ્રત મન હોય છે જે આસપાસના વાતાવરણમાંથી તેમનો ખોરાક એકત્રિત કરવાની શક્તિ ધરાવે છે .તેમના મતે સંસ્થાનું કાર્ય પ્રવૃત્તિ દ્વારા મન અને ઇન્દ્રિયોનું શિક્ષણ પૂરું પાડવાનું છે , તેનું ઉદાહરણ શાંતિનિકેતનના સ્વરૂપમાં આપણને જોવા મળે છે કે બાહ્ય પ્રાકૃતિક વાતાવરણ ખૂબ ઉપયોગી છે .બાળક શિક્ષક પાસેથી 30% શીખે છે જ્યારે ૭0% આસપાસના વાતાવરણમાંથી શીખે છે .તેમણે' પંચભૂત'માં પૃથ્વી ,જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ પાંચ મહાભૂતો વચ્ચે સંવાદરૂપે સાહિત્ય અને સૌંદર્યશાસ્ત્રીય વિવેચના અત્યંત રસપ્રદ રીતે રજૂ કરી છે .પિતા દેવેન્દ્રનાથ સાથે હિમાલયના પ્રવાસ દરમિયાન જ તેમણે પોતાની પ્રથમ કવિતા' પૃથ્વીરાજ પરાજય' લખી હતી .આમ ,પ્રકૃતિ પ્રત્યેના પ્રેમનું મૂલ્ય તેમના સાહિત્ય સર્જન અને બાળકોના શિક્ષાણદર્શનમાંથી ઉતારી આવે છે.

3.૫ રાષ્ટ્રપ્રેમ

રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના મતે દેશભક્તિ અંતિમ આધ્યાત્મિક આશ્રય નથી.તેઓ કહેતા કે" ,હું હીરાની કિંમતે કાચ ખરીદીશ નહીં અને જ્યાં સુધી હું જીવીશ ત્યાં સુધી હું ક્યારેય દેશભક્તિને માનવતા પર જીતવા નહીં દઉં ."તેમના સમગ્ર જીવન દરમિયાન ટાગોર રાષ્ટ્રવાદની ઊંડી ટીકા કરતા રહ્યા .એક એવી સ્થિતિ જેણે તેમને મહાત્મા ગાંધીની સામે ઊભા કર્યા .તેમણે દલીલ કરી હતી કે જ્યારે કોઈના દેશ પ્રત્યેનો પ્રેમ પૂજાને માર્ગ આપે છે અથવા પવિત્ર ફરજ બની જાય છે ત્યારે આપત્તિએ અનિવાર્ય પરિણામ છે.તેમના મતે દેશની ભગવાન તરીકે પૂજા કરવી એ તેના પર શ્રાપ લાવવા સમાન છે.

3.૬ શિસ્ત

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર મુક્ત શિસ્તમાં માનનારા હતા.કૃત્રિમ રીતે બાળકોને શીખવવામાં આવતા શિસ્તના ખોટા ખ્યાલો માટે તેમને સખત અણગમો હતો .બાળકો જે રીતે વર્તે તે રીતે તેમને વર્તવા દેવા જોઈએ એમ તેઓ માનતા .બાળકો મૂળથી ચંચળ હોવાને કારણે તેઓ વાત વાતમાં પોતાની અસાધારણ ચંચળતા બતાવતા હોય છે જેને આપણે તોફાન ગણીએ છીએ અને એવા અપરાધ ન કરે તે માટે તેને સજા પણ કરીએ છીએ તે બાબતે સાવધાન રહેવાની જરૂર છે .બાળકોને મુક્ત રીતે વર્તન કરવા દેવું જોઈએ .આમ, તેમના વિચારોમાં શિસ્તનું મહત્વ જોવા મળે છે.

૩.૭ સર્જનાત્મકતા

રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના **નિવાસસ્થાન** ઠાકુરવાડીમાં બંગાળના વિખ્યાત સંગીતકારો ,વિદ્વાનો ,લેખકો ,સાહિત્યકારો અને ચિત્રકારોની અવરજવર રહેતી .તેમનો ઉછેર આવા કલાકારોની વચ્ચે થયો હતો .બહુ નાની વયે તેમને કવિતાનું આકર્ષણ રહેલું .

ઉપનયન સંસ્કાર થયા પછી દેવેન્દ્રનાથ સાથે હિમાલયની યાત્રાએ દરમિયાન તેમણે' પૃથ્વીરાજ પરાજય 'નામે વીરરસની કવિતા લખી હતી .ચૌદ વર્ષની વયે મોટાભાઈ સત્યેન્દ્રનાથ સાથે રહેતી વખતે તેમણે પ્રથમ સૂર સાથેનું ગીત રચ્યું હતું .તેમને' વાલ્મીકી પ્રતિભા 'નામે સંગીતનાટકની પણ રચના કરી હતી .વિલાયતથી આવ્યા પછી તેમને આધ્યાત્મિક અનુભવ થયો, જેને પરિણામે' નીર્ઝરેર સ્વપ્નભંગ 'કવિતા રચી હતી .૧૯૦૧માં તેમના પત્ની, ૧૯૦૩માં તેમના ૧૩ વર્ષની દિકરી ,૧૯૦૫માં તેમના પિતા અને ૧૯૦૭માં તેમના પુત્ર **શમીન્દ્રનું** અવસાન થયું હતું .તેમના એ દિવસોની કવિતાઓ' ગીતાંજલિ' સ્વરૂપે ૧૯૧૦માં પ્રકાશિત થઇ હતી.જેને નોબેલ પ્રાઈઝ પણ મળ્યું હતું .૧૯૧૨માં તેમણે આપણું રાષ્ટ્રગીત લખ્યું હતું .

૧૯૨૮માં કવિ રવીન્દ્રનાથે પીંછી હાથમાં લીધી હતી .તેમની સર્જનાત્મકતાની આ નવી દિશા હતી .તેમના ચિત્રોનું પેરિસમાં પ્રદર્શન પણ થતું હતું .૧૯૩૭માં તેમણે અલમોડામાં રહેતી વખતે' વિશ્વપરિચય 'નામે વિજ્ઞાનનું પુસ્તક લખ્યું હતું . છેલ્લા જન્મદિનના ત્રણ દિવસ પહેલા તેમણે પોતાના છેલ્લા ગીતની રચના કરી હતી .આ ઉપરાંત પણ ઘણાં બધા ગીતો , કાવ્યો, વાર્તા, લઘુનવલ, નિબંધો, ચિત્રો વગેરેની રચના કરી છે .આમ ,રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના **સર્જનોનો** અભ્યાસ કરતા તેમના સર્જનાત્મકતાના મૂલ્યના દર્શન થાય છે .

૪ નિષ્કર્ષ

રવિનાથ ટાગોરનું જીવન અને કાર્ય લોકોને સાર્વત્રિક મૂલ્યોને સ્વીકારવા વિશ્વની સુંદરતાની કદર કરવા અને વધુ સર્વ સમાવેશક અને સુમેળભર્યા સમાજ તરફ કામ કરવા પ્રેરણા આપે છે .સાહિત્ય ,કલા ,વિજ્ઞાન ,આધ્યાત્મિક વિદ્યાઓ ,યોગ , ઇતિહાસ ,સંગીત ,ફિલ્મી સંગીત ,અભિનય ,ફિલ્મી અભિનય ,ભાષા ,વિજ્ઞાન જેવા ક્ષેત્રના માધ્યમથી ભારતના આધ્યાત્મિક અને સંસ્કૃતિ સત્વનેઅભિવ્યક્તિ આપનાર તત્વચિંતકોમાં ગુરૂદેવ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનું સ્થાન મોખરે છે.

રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના જીવનનો અભ્યાસ કરતા સંશોધકને માનવતા, વૈશ્વિક એકતા ,સ્વતંત્રતા, પ્રકૃતિપ્રેમ, રાષ્ટ્રપ્રેમ, આનંદ, શિસ્ત અને સર્જનાત્મકતા વગેરે જેવા મૂલ્યો નિષ્પન્ન થયા છે .તેમના મતે માનવ અને ભગવાન એકસમાન છે કારણકે ભગવાન માનવની અંદર હાજર છે .ભગવાને સૃષ્ટિની રચના કરી છે પરંતુ સૃષ્ટિને મહત્વ માનવીના મૂલ્યોના કારણે મળ્યું છે.વૈશ્વિક એકતા એટલે ધર્મ અને જાતિના ભેદભાવ વિના માનવ જાતિને એક માનીને ચાલવું .તેઓ સ્વતંત્રતાને સમજાવતા કહે છે કે સામાજિક સમસ્યાઓથી મુક્ત અને સંપૂર્ણ આત્મવિશ્વાસથી ભરેલ માનવી ખરેખર સ્વતંત્ર છે .તેમના મતે બાળક ૩૦ % શિક્ષક પાસેથી અને ૭૦ %આસપાસના વાતાવરણમાંથી શીખે છે .શાંતિનિકેતનમાં વૃક્ષના છાંયડા નીચે પ્રાકૃતિક વાતાવરણમાં શિક્ષણ આપવામાં આવે છે .તેમાં તેમનો પ્રકૃતિ પ્રેમ જોવા મળે છે.રાષ્ટ્રપ્રેમ પર ટીકા કરતા તેઓ જણાવે છે કે દેશસેવા કરતા માનવસેવા મહાન છે.તેઓ મુક્ત શિસ્તના હિમાયતી હતા .તેમના સાહિત્ય સર્જન અને ચિત્રકલામાં તેમના સર્જનાત્મક મૂલ્યના દર્શન થાય છે .તેમણે વિશ્વબંધુત્વ અને વિશ્વપેમ જેવા ભારતીય તત્વજ્ઞાનનો ઉપયોગ કરીને ભારતીય સંસ્કૃતિનો શ્રેષ્ઠત્વ સર્વ પશ્ચિમાત્ય દેશોને બતાવ્યું છે .આમ ,અભ્યાસના અંતે સંશોધકે ઉપરોક્ત જણાવેલ મૂલ્યો તારવ્યા છે.

સંદર્ભો

શાહ કાન્તિલાલ) ,૧૯૯૨ (*કવિવર ટાગોર*,નવચેતન સાહિત્ય મંદિર,અમદાવાદ

શાસ્ત્રી જયેન્દ્ર દવે,) ૨૦૧૬ (*ભારતીય શિક્ષણ ચિન્તકોનું શિક્ષણદર્શન,* ડીવાઈન પબ્લીકેશન ,અમદાવાદ

ત્રિપાઠી લાલધર) ,૨૦૧૧ (*ગીતાંજલિ* ,સસ્તા સાહિત્ય મંડળ પ્રકાશન ,નવી દિલ્લી

Gujarati Vishwakosh - **ગુજરાતી વિશ્વકોશ)** .2014). *ટાગોર, રવીન્દ્રનાથ* –*Gujarati Vishwakosh*

HUMAN VALUES IN HINDUSIM, JAINISM, ISLAM, BUDDISM, SHIKHISM AND IN CHRISTANITY

Maj. Dr. Bhavesh H. Devta
Associate professor in physical Education
V.S.Patel college of arts and sci. Bilimora, Gujarat.

Abstract

India is home to a wide range of religious traditions, which is evident in the blend of beliefs held by its people – some of which cross religious lines. For instance, not only do most Hindus and Jains believe the Ganga River has the power to purify – a belief with roots in Hindu scripture – but substantial minorities of Indian Christians and Muslims believe this as well. And Muslims are just as likely as Hindus (77% each) to believe in the concept of karma, which is not inherent to Islam. Meanwhile, a majority of Hindus, Muslims and Christians all believe in some form of heaven. At the same time, some beliefs that may seem mainstream for a certain group are not held by most members of that group. Although many people might consider reincarnation a core teaching in several religions' *-native to South Asia, in no religious community does a majority express belief in reincarnation. Just 40% of Hindus, 23% of Jains and 18% of both Buddhists and Sikhs in India say they believe in reincarnation. Similarly, although miracles are central to the story of Jesus in Christian scripture, only about half of India's Christians (48%) say they believe in miracles.In addition, members of Scheduled Castes, Scheduled Tribes and other lower castes are more likely than members of General Category castes to hold a variety of religious beliefs.

Introduction:

Human values in Hinduism

A number of values and attitudes are listed in the Hindu scriptures as necessary for a human being, for example absence of conceit, absence of hypocrisy, speaking the truth, harmlessness, accommodation, straightforwardness and compassion for all beings.

- attitude: content, structure, function; its influence and relation with thought and behaviour; moral and political attitudes; social influence and persuasion
- aptitude and foundational values for civil services
- emotional intelligence – concepts and their utilities and application in administration and governance contributions of moral thinkers from India and the world
- western philosophy and Indian philosophy related to ethics
- public or civil service values
- ethical issues in international relations and funding corporate governance

Hinduism is based on inculcating and practicing certain basic human values which refer to behaviour of individuals in daily life. These are the essential morals which every Hindu must have which are as follows;

- Truthfulness – Everyone should speak the truth with kindness and compassion. It is

possible that in short run untruth may appear to win but in long run truth will always win. But if truth causes harm, it is better to be silent rather than speaking it. For example, if a person is ill and there is risk to his life then telling truth may cause harm to patient. So, in this case it is better to be silent.

- Non-violence – According to Hinduism '**Ahimsa Paramo Dharma'-** Best Dharma is not to harm others for personal benefits. One should not opt for non-violence at least not beyond bare minimum without which one could not survive. It also means that one should prefer to be vegetarian and should refrain from overeating and consuming meat.
- Non-Stealing – Hinduism teaches not to steal or enter into debt. One should not be greedy and selfish which may result in stealing. The person should not take the things which do not belong to him rather one should use hard earned assets and money.
- Compassion – Every Hindu must have callous, compassionate and intensive feelings. He must have sympathy, kindness, love, mercy for all. One should do his deed selflessly and for the benefit of society. One should always be ready to provide services to needy ones even at one's own sacrifice, if needed.
- Forgiveness – One should restrain oneself from intolerance and ill will. The individuals can forgive only if they have combined characteristics of patience, tolerance and bear sufferings. Forgiveness will ultimately result in peacefulness. It creates the basis of non-violence.
- Sweet speech – Hinduism teaches us sweetness of speech and personality. One should not be rude, harsh and impolite. The individual should be pious and should always use sweet words.
- Tithing – Hindus should be generous. It is believed in Hinduism that more you give more you get. One should give or donate to others without any intention of reward.
- Free of Sin – Hinduism teaches us not to perform any action that is sinful. According to law of Karmas, everyone is rewarded according to his karmas, sooner or later, in absolute and correct measure.
- Acceptance – Everyone should do selfless deeds (**Nishkama Karma**) without concern of outcome. Whatever the outcome of any action should be accepted as the **gift of God**. Whether the Result is desirable or undesirable, one should accept the result without anxiety.
- Oneness of Human being – In Hinduism, it is believed that everyone is alike. Soul is a part of God and exists in everyone. One should follow inner consciousness and see everyone else in oneself.
- Listen to self-conscience – Whenever a person is in dilemma whether the carrying out action is right or wrong then he should listen to his self-conscience. In Mahabharata, when Arjuna was in dilemma whether it is appropriate to kill his own cousins then Lord Krishna enlightened him to choose and perform the action that is moral and righteous.
- Enlightenment – Hinduism believes that one can evolve himself through continuous up-gradation of knowledge through this one can realize his 'self' and be fully enlightened.
- Human values are the core of what makes us human, it is intrinsic to our identity. Individuals canfollow human values as guides to guide their day-to-day activities. Among the

fundamental inherentvalues of humans are truth, honesty, loyalty, love, peace, etc. Hinduism, the world's oldest and mostprominent religion, practiced these human values for a very long time and stands still practicedtoday. Hindus generally follow yamas i.e., moral values to be followed while performing any action,and niyamas i.e., the practices followed in daily routine. These practices help them feel comfortablewith moral values and develop into a better person. Hindus get instructions for their practices fromtheir texts. Hindu texts are mainly Vedas, Upaniṣad, Epics and Purānas. The fundamental principle ofHinduism is to inculcate and practice certain fundamental human values. These values relate to howindividuals live their daily lives. It is said in Hinduism, Truth alone wins, not falsehood Satyameva Jayatenānṛtaṃ,ahiṁsā Paramo Dharma, it is the highest moral virtue. AmritasyaPutrāhVayam - We areall created of the immortal. Other human values in Hinduism are Honesty, Compassion, Forgiveness,Sweet speech, Dana, Self-Control, Contentment, Acceptance, Acceptance, Listening to self-conscienceand Enlightenment.

What are the 4 values of Hinduism?

It is a key concept in Hinduism, and refers to the four proper goals or aims of a human life. The four Paramarthas are Dharma (righteousness, moral values), Artha (prosperity, economic values), Kama (pleasure, love, psychological values) and Moksha (liberation, spiritual values, self-actualization).

What are the 5 moral virtues of Hinduism?

These correspond to five Yamas of ancient Hindu ethics: Ahimsa (non-violence), Satya (truth, non-falsehood), Asteya (non-stealing), Brahmacharya (celibacy if unmarried and non-cheating on one's partner if married), and Aparigraha (non-possessiveness).

What are the values and virtues of Hinduism? The shorter list of virtues became: Ahimsa (Non-violence), dama (self-restraint), asteya (Non-covetousness/Non-stealing), saucha (inner purity), and satyam (truthfulness).

JAINISM

Ten virtues of Jainism are humility, purity, non-attachment, self-restraint, super forbearance, straight forwardness, truthfulness and complete renunciation. Thoughts, actions and speech are governed by these virtues. Dharma (religion) and morality are related to each other.

What are the three values of Jainism?

The three guiding principles of Jainism, the 'three jewels', are right belief, right knowledge and right conduct. The supreme principle of Jain living is non violence (ahimsa). This is one of the 5 mahavratas (the 5 great vows).27-Aug-2009

What is the golden rule of Jainism?

The golden rule for lay Jains is to avoid doing any harm intentionally; harm which is unavoidably done in the course of employment, normal domestic life, or in self-defense is accepted, although should be avoided if possible.11-Sept-2009

BUDDISM

Peace can be attained through the practice of non-violence, equally brotherhood and friendship. Self- Reliance – Human society and nation can be developed by self-power, unity and

self- reliance. Unity got and grown by the strength of weapons is not last longing. True unity lies with courtesy and self-sacrifice.

What are the 4 values of Buddhism?

They are the truth of suffering, the truth of the cause of suffering, the truth of the end of suffering, and the truth of the path that leads to the end of suffering. More simply put, suffering exists; it has a cause; it has an end; and it has a cause to bring about its end.

What are the 7 values of Buddhism?

The Noble Eightfold path to enlightenment consists of cultivating the following : (1) Right View, (2) Right Intention, (3) Right Speech, (4) Right Action, (5) Right Livelihood, (6) Right Effort, (7) Right Mindfulness, and (8) Right Concentration. These virtues generally fall into three categories.26

ISLAM

They include kindness (to people and animals), charity, forgiveness, honesty, patience, justice, respecting parents and elders, keeping promises, and controlling one's anger, love of God and those God loves, love of his messenger (Muhammad) and of believers.

Which human values are especially important in Islam?

Some of the qualities that should be cultivated are truthfulness, honesty, reliability in fulfilling trusts, gentleness, politeness, courtesy, generosity, compassion and readiness to forgive, purity and decency, humility, patience and steadfastness, courage, thankfulness, dignity, honors, self-respect, good temper, .

What values are important to Islam?

The five pillars of Islam are the declaration of faith, prayer, fasting, charity, and pilgrimage.27

SHIKHISM

Complete equality, non-discrimination, standing up for true justice, promoting an enduring spirit of positivity (Chardikala), life of service & dedication, promotion of loving communities and the respect, recognition & worship of only One God - the creator of everything and everyone are basic values that are well-known ...30-Oct-2015

What is the value of human life in Sikhism?

Sikhs view the human race as united and place importance on the principles of tolerance of all in society and the patience required in all circumstances. Sikhs believe that because everything is Hukam (God's will), they should be content with the life that they have been given by Waheguru.

What are the main values of Sikhism?

Sikhism advocates equality, social justice, service to humanity, and tolerance for other religions. The essential message of Sikhism is spiritual devotion and reverence of God at all times while practicing the ideals of honesty, compassion, humility and generosity in everyday life.

What is the human nature of Sikhism?

Sikhs believe in the oneness of humanity. This is the belief that all humans are equal

because they were created by Waheguru , which means 'Wonderful God' or 'Wonderful Lord'. Sikhs also believe that Waheguru is present in every individual as the divine spark .

Christian

Generosity – This is the core Christian value of being kind and unselfish, especially with our money and time. Courage– The value is characterized by boldness and confidence. It's the opposite of fear. Love – Love is a fundamental characteristic of who God is and it's a value that is to describe His children as well.

What are some values for Christians?

Our Christian Values

- Service.
- Thankfulness.
- Compassion.
- Endurance.
- Creativity.
- Justice.
- Peace.
- Wisdom.

What are the 7 principles of Christianity?

Each principle is centred on the Lord, bringing the glory to Him alone, and the fulfilment of each is essential to the healthy Christian life.

- Seek God, not sin. ...
- Fear God, not men. ...
- Love God, not the world. ...
- Believe God, not the deceiver. ...
- Obey God, not your appetites. ...
- Serve God, not self. ...
- Worship God, not comfort.

Conclusion:

If one studying carefully the scripture texts of the religions of Hinduism, Buddhism, Sikhism, and Jainism, one can easily see the common theme of universal loving-kindness throughout their teachings. The universal love is intrinsically resided in us human beings that we by nature tend to show respect to each other, love one another, be able to live in harmony, and be tolerant of our differences.

Looking at the fundamentally similar teachings of the scripture texts, we could universally describe the founders of these religions as *teachers*. These founders taught us mankind the way of leading a happy life. If we could take a moment and accept this notion, religion should then be interpreted as a lifetime important education that we should cherish, preserve, and practice. After all, who wouldn't want to lead a happy life?

These religions exist for thousands of years in the past, therefore, the universal theme of loving-

kindness has to be truly divine. This true divinity prevails and transcends generations and locale, time and space; and that implies that universal love is absolutely evident in ourselves as our true nature, our true self, or true mind, in all of us mankind. To not to believe in this notion would seem to say we do not believe in ourselves.

Reference:

By Nehasahgal, Jonathan Evans, Ariana Moniquesalazar,Kelsey Jo Starr And Manolo Corichi Joseph Crowe

Buddhist, Polytheist, Humanist, Liberal, Democrat, ex-Abrahamic, Utopian Socialist Cook ross, Inc. Retrieved from http://search.proquest.comWeekly, volume 248issue20, page75-75

In ebullition of the school of oriental and African studies at the university of Londonvolume 69, issue1, pages91-93

The school library journal volume 50, issue 5page 161

Peer Reviewed Refereed Journal **ISSN : 2278 – 5639**
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} Volume – XII Special Issue – IV October – 2023

HUMAN VALUES IN THE PRESENT CURRICULUM OF SCHOOL, COLLEGE & UNIVERSITY

Mrs. Anupama Akella
Ph.D. Scholar (Education),
Bhagwan Mahavir University, Surat, Gujarat

Dr. Kinnary B. Patel
M.Sc., M.Ed., Ph.D. (Education),
Principal, BMCE, Surat, Gujarat

Abstract

Human values have been in the limelight for the past many decades due to the importance showered on them by our education philosophers.Human values like truth,righteousness, empathy and love for all were regarded as the basic traits to be imbibed by learners from educational institutions through educators.This trend gainedmomentum in the recent years. The modern era has been witnessing a downslide of moral values resulting in the degradation of morality and moral value system.Quick action had been taken by educationalists in formulating the National Education Policy 2020, which incorporated various measures to develop values and skills inlearners.Educatorsweretrained through workshops to introduce integrated teaching of value-education alongside the regular academic curriculum. The focus was to instill human values in children at school,college and university levels.This could promise development of holistic skills and values in learners enabling them to face challenges of life.Human values are expected to transform learners aiding self-development and societal development. This phenomenon wouldlay foundation to a healthy nation.

Key Words: Human values, values education, positive attitude, Holistic values, morality.

Introduction

Educational institutionsviz.School,College and University represent a miniature society wherein a child gets exposure to live in harmony with the peer groups.As the child transitions from school to college and towards university, the environment around has a profound influence on its personality development. John Dewey, an educational philosopher aptlyexpressedthat traditional classroom settings were not developmentally appropriate for young learners and progressive education should include socially engaging learning experiencesthat are developmentally appropriate for them.**(Dewey, 1938)**

Historical roots ofHuman Valuesin Education

The concept of embedding human values in education is dated back to ancient Indian scriptures like Vedas,Upanishadsand texts.

Love (Prem), Compassion (Karunaa), Dharma (Righteousness), Satyam (Truth), Dayaa (Mercy) are some of the human values reflecting the moral duties and responsibilities needed to be imbibed by an individual through education. The central focus of Indian philosophy has been to spread awareness of human values amongst educators and learners since time immemorial.

Culture has been described as a collective thought and its expression manifesting as behaviour would be termed as civilization. It would therefore be apt to state thateducation is the tool that

could help learners to have an exposure to humanity and humanistic culture based on truth,love and compassion.

Swami Vivekananda's educational philosophy emphasized that such education is needed that can help build character, increase strength of mind, expand the intellect and help one to stand on one's feet.

Rabindranath Tagore's philosophy of education aims to develop the sense of unity in the world, family and promote growth of the balanced and well-integrated personality of the child.

Gandhiji's Educational Philosophy harped on one basic string of thought that education was essentially a matter of community living.Hence, our great educational thinkers have been infusing educational practices and value systems through the decades till date.

Significance Of Human Valuesin Education

A nation and its society rest on the bedrock of human values.Education is the platform possessing the potential of disseminating human values amongst children.Hence education sector from schooling through college and university phaseshas a primary responsibility of imparting knowledge to learners through curriculum coupled with a moral responsibility of inculcating human values.

'Education is not limited to the imparting of information or training of skills. It has to give the educated a proper sense of values'.(**Sarvapalli Radhakrishnan)**

Cultivation of human values in children would aid in fostering mutual respect towards fellow beings and carve animmaculate personality of individuals on whom a whole lot of harmonious society could rest.

Value Concerns in School,College and University

The core value concerns are common to school, college and university which can be enumerated as:

- Healthy habits related to food, hygiene,fitness and rest.
- Good manners reflecting respect, integrity, patience, honesty,sincerity, self-control and positive attitude.
- Developmental aspects of self-esteem and self-confidence.
- Responsibility towards self,society and nation.
- Development of critical and creative thinking, aesthetic sense etc.

Integration of Human Values in Present Day Curriculum

The present Indian education system with a rich cultural background and value practices has been tirelessly marching towards achieving the educational goals that are value-based.The need for incorporating human values in the Indian curriculum for schools, college and universities has gained a lot of footage in the recent past.The greater challenges for the education policy makers had been the introduction of human values alongside the knowledge based curriculum.

The central idea was identifying education as the key to realise reaching the potential of every individual in attaining the goal of ethical human conduct.The exposure to humane education at educational institutions would enable the child to attain a human world vision, comprehend

human values and practice them. This would bring about a harmony within the child and with others around.The right valueswould lead to right skills in the child and right value-based living.

Human Values in Schools

The infusion of human values into the mainstream of curriculum in schools has been the first step of educationalists in the direction of developing a humaneholistic world-vision which is an extension of the base founded by our educational philosophers in the past.The challenges threatening the peace and harmony of society in view of the degradation of human values has also been an important indicator prompting an add-on of values education in mainstream education.

The aim of quality education is to subsume value education.Nurturing moral values in young children would develop moralistic citizens of tomorrow.

Human Values-basedinitiative in Colleges

College education is in continuation of school education and it becomes mandatory to impart value-education to students.At every stage of life learners face different challenges in their environment and are in a dilemma of selecting right from wrong.Value-education in colleges is imparted through courses, workshops, debates, social service activities etc., on moral values and ethics.College students get adequate exposure to human values and this directs them to develop desirable values through the wisdom of discrimination and rational thinking, which in turn helps them towards responsible behaviour.

Value Education and Universities

Value education is an ongoing process for children and extends from colleges to universities.It essentially guides learners and equips them to navigate through the challenges they face in higher education environment and society.Values learnt in educational institutions help students to move on with a positive attitude and develop skills needed for self-development. Hence value-education is an important parameter in learners grooming, the results of which extends beyond the walls of the universities, when they step out into the world.Human values promoted in higher education are through human value thoughts and edifications at public places,
interaction with students, activities, projects, workshops, social service activities etc.

Role of Teachers in Human Values

Teachers play a vital role in the implementation of human values.Some of the strategies implemented by teachers in inculcating human values in learners include:

- Providing constructive feedback to children.
- Positive reinforcement to develop self-confidence in children.
- Awarding to children freedom of expression.
- Encouraging acceptance of weaknesses
- Motivating,encouraging and appreciating learners work to boost their self-esteem.
- Being a role model to learners and offering scope for imitation of values displayed.

Modification in teaching methods to deal integrated teaching of curriculum and human values is a pre-requisite for teachers in school,college or university level.

National Education Policy 2020 and Human Values

The aim of national education policy 2020 is to provide high quality education to all and develop among learners knowledge,skills, values and dispositionsthat support responsible commitment to human rights, sustainable development and living, and global well-being, thereby reflecting a truly global citizen.The main focus of NEP-2020 has been revamping and reorienting curriculum for accommodating

teaching of skills and values right from pre-school to higher education.

Digital platforms and Value Education

Advancement in technology has been a boon for values education.Audio-visuals, computers, projectors, etc. facilitate educating learners in an interesting manner. They also offer a mode of online distance education, thereby covering a greater audience of learners. However, the use of technology alongside personal interactions with learners could help maintain a personal touch offering a scope to educators for interactive sessions with learners.

Recommendation for Future

The latest NEP 2020 implemented inschool,college and universities since 2023 had made all-round efforts in highlighting development of values and skills in learners by integrating values education in the curriculum. However regular conduction of training workshops for educators, dedication in implementation of value education and new methodologies involving community service would help in igniting the spirit of values education in the hearts of learners.

Holistic World Vision

Human values education enables the child to develop a humaneholistic world vision.Learners'realisation of the importance of human values results in self-development and societal development building a healthy nation.As APJ Abdul Kalam said"The right kind of education on moral values will upgrade the society and the country".

References:

1. Morgan K. Williams, University of Florida,'John Dewey in the 21st century. https://files.eric.ed.gov/fulltext/ES1158258.pdf
2. Inculcation of Human Values and professional ethics in higher educational institutions, mulyaPravah, University Grants commission. www.ugc.ac.in
3. Anika Sharma, What type of contributions did Vivekananda, Tagore, Gandhi and Aurobindo made for… https://www.preservearticles.com
4. Education for values in Schools, A framework https://ncert.nic.in/depfe/pdf/framework_education.pdf
5. National Education Policy 2020, India, Ministry of Education. https://www.education.gov.in>...pdf
6. Universal Human Values, All India Council for Technical education. www.aicte-india.org

હિન્દુ ધર્મમાં રહેલા માનવીય મૂલ્યો

Kajal Bharatsinh Thakor
Visiting Lecturer
Shrimad Rajchandra Vidyapeeth, Dharampur

સારાંશ:-

હિન્દુ ધર્મ ફક્ત ધર્મ નથી,પણજીવન જીવવા માટે દરેક મૂલ્ય શીખવે છે. હિન્દુ ધર્મ આપણનેજાતિય સમાનતા, પ્રેમ, કરુણા, દયા, સહયોગ, પ્રકૃતિપ્રેમ, આત્મગૌરવ, આત્મવિશ્વાસ જેવા અનેક મૂલ્ય શીખવી આપણું જીવન આનંદપૂર્વક પસારકરવા માટે એક ઉત્તમ રસ્તો આપે છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો:- હિન્દુ, ધર્મ, મૂલ્ય, પ્રેમ, સહયોગ, સમાનતા.

પ્રસ્તાવના:-

હિન્દુ ધર્મ એ ફક્ત ધર્મ જ નથી, પરંતુ કરોડો લોકોની ઓળખ છે. આપણે હિન્દુ છીએ એમ માનીએ છીએ, પરંતુ આપણને હિન્દુ શબ્દનો અર્થ જ સમજતા નથી. થોડા લોકો એને ધર્મ માને છે, અમુક લોકો એને જીવન જીવવાની રીત સમજે છે અને અમુક ફક્ત મૂર્તિ પૂજનને જ હિંદુ ધર્મ માને છે.પરંતુ આ હિન્દુ ધર્મમાં રજૂ થયેલ બાબતો તેના મૂલ્યો સાથે આપણને જીવન જીવવા માટે યોગ્ય દિશા આપે છે.

વિષયવસ્તુ:-

હિન્દુ ધર્મની શરૂઆત4000 વર્ષ પહેલાથી થઈ એવું માનવામાં આવે છે. હિન્દુ ધર્મ ખ્રિસ્તી ધર્મ, મુસ્લિમ ધર્મ પછી સૌથી વધુ પાલન કરનાર ધર્મ માનવામાં આવે છે. હિન્દુ શબ્દ સિન્ધુ નદી પરથી પાડવામાં આવ્યો છે.

હિન્દુ ધર્મકર્મ,આત્મા, પુનર્જન્મઅને મોક્ષમાં માને છે. કર્મ કહે છે કે, મનુષ્ય જેવું કરશે તેને તેવું જ ફળ મળશે. જ્યાં આપણને શ્રમ કરવાનો, સ્વશિસ્ત, કરુણા, બંધુત્વ, અહિંસા, ચોરી ન કરવી જેવા અનેક મૂલ્યો ઉપરાંત સામાજિક મૂલ્યોઅને આધ્યાત્મિક મૂલ્યો પણ સમજાવે છે. મોક્ષ એટલે મનુષ્યની આ સંસારના બંધનમાંથી મુક્તિ. જે આપણને સમજાવે છે કે, મનુષ્ય જેવા મૂલ્ય અપનાવી કર્મ કરશે તેની તેવી જ ગતિ થશે.

હિન્દુ ધર્મના મુખ્ય ચાર ધ્યેયો છે. જેમાં ધર્મ,અર્થ, કામ અને મોક્ષ નો સમાવેશ થાય છે. ધર્મ એટલે ધારણ કરવું. જે આપણને સ્વલીનતા,આત્મવિશ્વાસ, આત્મગૌરવ, પ્રેમ, કરુણા જેવા મૂલ્યો શીખવે છે. અર્થ આપણને કોઈ પણ બાબતને એક જ દ્રષ્ટિકોણ નહીં પરંતુ અનેક દ્રષ્ટિકોણ થી જોવાનું સમજાવે છે. જે આપણને વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિકોણ, સહકાર, ક્ષમાજેવા મૂલ્ય શીખવે છે. કામ એટલે શ્રમ અથવા મહેનત.મનુષ્યએ પણ કાર્ય પૂરી નિષ્ઠાથી કરે તેને તે કાર્યનું ફળ મળે જ છે, જે આપણને શ્રમનું મહત્વ, વ્યક્તિસન્માન, સહકાર, આત્મવિશ્વાસ આત્મગૌરવ જેવા મૂલ્યો શીખવે છે.

હિન્દુ ધર્મમાં યોગનુંખૂબ જ મહત્વ છે. યોગ એટલે શરીર અને આત્માને એકરૂપ કરવું. યોગ એટલે વ્યક્તિની છૂપી શક્તિઓને સંતુલિતપણે સુધારવાની અથવા વિકસાવવાની અનેક પદ્ધતિ છે. તે પોતાની જાતને પામવાની રીત છે.જે આપણને ધ્યાન, આપણા વ્યક્તિત્વનું ગૌરવ, આનંદ, પ્રેમ, કરુણા, ઇન્દ્રિયો પર કાબુ, આત્મગૌરવ જેવા મૂલ્યો આપે છે, હિન્દુ ધર્મમાં ગણેશજી, કાર્તિકજી જેવાં બાળક સમાન ભગવાને માનવું, શંકરજી, વિષ્ણુજી, બ્રહ્મા જેવા પુરુષ સમાન ભગવાનેમાનવું તથા પાર્વતીજી, દુર્ગામાં, લક્ષ્મીજી, સરસ્વતીજી જેવા માતાઓનેમાનવાનીપ્રથા છે, આમ, બાળક, સ્ત્રી, પુરુષ જેવીદરેક જાતિને સમાનતા થી જોવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓને સમાજમાં સમાન દરજ્જો આપવામાં આવે છે .શંકર ભગવાનનુંઅર્ધ નારેશ્વર સ્વરૂપ દરેક વ્યક્તિમાં સ્ત્રી પુરુષના ગુણો આવેલ છે, તે દર્શાવે છે.જે આપણને જાતીય સમાનતા સમજાવે છે.

હિન્દુ ધર્મમાં મૂર્તિ પૂજા જે પથ્થરોમાંથી બનાવવામાં આવે છે,જે આપણને પ્રકૃતિપ્રેમ દર્શાવે છે, હિન્દુ ધર્મમાં પશુ, પક્ષી, પ્રાણીઓની સેવા કરવામાં આવે છે જે ફક્તમનુષ્ય પ્રત્યેના જ પ્રેમ નહીં,પરંતુ અન્ય જીવો પ્રત્યે પ્રેમ, કરુણા, સહયોગ સમજાવે છે. હિન્દુ ધર્મમાં પીપળા,વડ, તુલસી જેવી વનસ્પતિઓની પણ પૂજા કરવામાં આવે છે, જે આપણને પ્રકૃતિપ્રેમ, સમગ્ર સૃષ્ટિ પ્રત્યે સમદ્રષ્ટિ વિકસાવે છે.

હિન્દુ ધર્મના પવિત્ર ગ્રંથો મહાભારત, રામાયણ અને ભગવત્ગીતા છે.દરેક ગ્રંથોના પ્રત્યેક પાત્રો ખૂબ જ મૂલ્યવાન છે. રામાયણમાં આવતા પાત્રોમાંથી હનુમાનદાદા કર્તવ્યપાલન, ગુસ્સો, પ્રેમ, સમર્પણ, દયા જેવા મૂલ્ય દર્શાવે છે. મહાભારતમાં રજૂ થયેલ પાત્રોમાંથી યુધિષ્ઠિર સત્ય, કર્તવ્યપાલન ,સમાજસેવા, પ્રેમ, કરુણા જેવા મૂલ્ય સમજાવે છે.

હિન્દુ ધર્મમાં નવરાત્રી, દિવાળી, ઉત્તરાયણ, ગણેશચતુર્થી જેવા અનેકો તહેવારો ઉજવવામાં આવે છે. તે આપણને સામાજિક મૂલ્યો જેવાં કે પરસ્પર સહયોગ, સામાજિકતામિતિ,સમાનતા તથા અધ્યાત્મિક મૂલ્યો સમજાવે છે.

હિન્દુ ધર્મમાં વેદો, ઉપનિષદો જેવાઅનેક પુસ્તકો મૂલ્યવાન છે,જે આપણને દરેકબાબતને વૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપે જોવું, અન્ય દ્રષ્ટિકોણ વિકસાવો સમજાવે છે.

હિન્દુ ધર્મમાં **"અહિંસા પરમો ધર્મ"** માં અહિંસાનું મૂલ્ય સમજાવવામાં આવ્યું છે.જે કોઈ મનુષ્ય પ્રત્યે જ હિંસા નહીં રાખવી પરંતુ વનસ્પતિ,પ્રાણીઓ પ્રત્યે પણ અહિંસા રાખવી સમજાવે છે.**"ક્ષમા પરમ ધર્મ"**જે આપણને ક્ષમા કરવું અને અન્ય પ્રત્યે પ્રેમ, દયા જેવા મૂલ્યો રાખવા જેવી બાબત બતાવે છે.

હિંદુઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા ભગવાન બુદ્ધે, કોશલ દેશની કલામા નામની ક્ષત્રિય જાતિને આપેલો બોધ પણ આ વૈજ્ઞાનિક આદર્શ સાથે સુસંગત છે. તેમણે કહ્યું હતું કે: "હું તમને કહ્યું છું તે ભૂતકાળમાં કહેવાયું હતું તે કારણે માનશો નહીં; પરંપરાથી ઊતરી આવ્યું છે તે કારણે માનશો નહીં; આમ જ હોય એવું માનીને તેનો સ્વીકાર કરશો નહીં; પવિત્ર ધર્મગ્રંથોમાં છે તેથી તેને માનશો નહીં; અનુમાનથી તે પુરવાર કરી શકાય છે તેથી તેને માનશો નહીં; એમાં વ્યવહારુ ડહાપણ છે એવું માનીને સ્વીકારશો નહીં; એ સંભવિત લાગે છે તેથી તેને સ્વીકારશો નહીં; કોઈ પ્રખ્યાત અને પવિત્ર સાધુએ કહ્યું છે તેથી તેને માનશો નહીં; પરંતુ તે જો તમારા વિવેકને તથા અંતરાત્માને સુખકર અને શ્રેયસ્કર લાગતું હોય તો જ તેનો સ્વીકાર કરજો અને તેને લાયક બનજો."આમ, હિન્દુધર્મ આપણને સ્વતંત્ર વિચાર,સ્વયંશિસ્ત , સ્વઓળખ, સ્વમાર્ગ જેવા અનેક મૂલ્ય આપે છે.

હિંદુ ધર્મની પ્રશિષ્ટ, ધર્મ અંગેની, વિચારધારા શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ એમ બે ભાગોમાં વહેંચાયેલી છે. એમાં ધર્મશાસ્ત્રનો સમાવેશ થઈ જાય છે. વેદો તથા ઉપનિષદોને સમાવતી શ્રુતિમાં "જેવી હોય તેવી વાસ્તવિકતા"નું જ્ઞાન છે. આ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ ખાતરી કરી શકાય તેવું અને વૈશ્વિક છે. એ રીતે તેને અજસ્ર તત્વદર્શન કહી શકાય. "અજસ્ર તત્વદર્શનની મુખ્ય નિસબત, વસ્તુઓ, જીવો અને માનસોના બહુવિધ જગતમાં સત્વરૂપે પ્રવર્તતા પરમ સત્ય સાથે છે. આ સત્યની પ્રકૃતિ જ એવી છે કે, જે લોકો પોતાની જાતને અપરિગ્રહી, હૃદયથી શુદ્ધ, વત્સલ અને વિનમ્ર બનાવી શક્યા હોય તે સિવાયના બીજા કોઈથી તે તરત અને સીધેસીધું પામી શકાતું નથી. આવું કેમ હશે? કારણ આપણે જાણતા નથી. આ એક એવી ઘટના છે કે જે, આપણને ગમતી હોય કે ન ગમતી હોય, ગમે તેટલી અસંભવિત કે તર્કવિહીન લાગતી હોય, તોપણ સ્વીકારવી રહે છે... પદાર્થની અંતરંગ પ્રકૃતિ અને શક્તિ ભૌતિક પ્રયોગોથી જ તાગી શકાય છે. એ જ રીતે મનની અંતરંગ પ્રકૃતિ તેમ જ શક્તિ મનોવૈજ્ઞાનિક તથા નૈતિક પ્રયોગોથી જાણી શકાય છે. ઇન્દ્રિયોથી આસક્ત જીવનના સામાન્ય સંજોગોમાં મનની શક્તિ અવ્યક્ત અને પ્રચ્છન્ન રહે છે. તેને પામવા માટે આપણે કેટલીક અનુભવસિદ્ધ શરતો પાળવી પડે છે અને કેટલાક અનુભવસિદ્ધ નિયમોનું પાલન કરવું પડે છે.જે આપણને આપડી સાચી શક્તિ, આત્મવિશ્વાસ, આત્મગૌરવ, સ્વપ્રેમ, વ્યક્તિ સન્માન જેવા મૂલ્યો સમજાવે છે.

ઉપસંહાર:-

હિન્દુ ધર્મ એટલે જીવન જીવવાની કળા. જેની દરેક બાબત આપણને અનેક રીતે જીવન વ્યતીત કરવા ઉપયોગી બને છે.આપણે જો હિન્દુ ધર્મને સાચા અર્થમાં સમજશું તો જીવનની કોઈપણ અવસ્થામાં આપણને સંકોચ અનુભવવાની જરૂર નહીં રહે અને આપને કર્મથી મોક્ષ સુધીની યાત્રા પસાર કરી શકીશું.

તારણો:-

આમ,જો મનુષ્ય હિન્દુ ધર્મ શબ્દ અને તેના અર્થ ને સાચા અર્થમાં સમજી જાય તો તે આનંદમય જીવન વ્યતીત કરી શકે છે.

પરિણામ:-

હિન્દુ ધર્મની સમજ મેળવ્યા પછી વ્યક્તિ એક માનવીય ગુણો કેળવી શકે છે.તે તેનાં જીવન ને એક અલગ દિશા આપી શકે છે.

સંદર્ભસૂચિ:-

1) પુસ્તક: હિન્દુ ધર્મનું હાર્દ. લેખક :મો.ક. ગાંધી, સંપાદક: વિશ્વાસ બા. ખેર, પ્રકાશક:નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ (૩૮૦૦૧૪)

2) પુસ્તક: લેખક: અક્ષત ગુપ્તા

A STUDY OF HUMAN ETHICS IN MAHAKAVI KALIDASA'S EPICS

Piyush Patel
Assistant Professor
C.N. Parmar B. Ed. College Kolk, Udwada

Dharmik Chauhan
Assistant Professor
Vidush Somany Institute of Technology and Research

Abstract

In this study, the well-known Indian poet Mahakavi Kalidasa's poems will be examined for their profound and eternal human qualities. His epics, such as Shakuntala, Kumrasambhava, and Raghuvamsha, not only had a significant influence on ancient Sanskrit literature but also offered a wealth of moral, intellectual, and ethical ideas. The main goal of this research is to thoroughly examine the human ideals that Kalidasa upheld in his epics and to show how relevant they are to modern society. We seek to recognize and classify these qualities, which include the tenets of dharma (righteousness), karma (activity), compassion, love, and spirituality, by a rigorous examination of the poetry storylines, characters, and dialogues. We will also look at how these principles are reflected in Kalidasa's narrative and how they relate to the socio-cultural environment of his day. The literary subtleties will be examined, and a comparative study will be done to compare the principles presented in Kalidasa's epics with those found in other ancient and modern literary works. By doing this, we seek to demonstrate how current these ideas are and how they may support individuals in leading fulfilled lives in the contemporary world.In order to offer a thorough grasp of the human ideals advocated by Kalidasa, a multidisciplinary approach will be employed in the study to mix components of literature, philosophy, ethics, and cultural studies. We believe that a careful consideration of these ideas would not only help us better understand his literary achievements but also provide us with useful advice for fostering a more moral and peaceful society.

Keywords: Mahakavi Kalidasa, Epics, Human Values, Ethics, Dharma, Karma, Indian Culture, Philosophy

Introduction

The study of human values has always been a significant facet of literature and cultural analysis. Through the ages, poets and writers have used their creative prowess to delve into the depths of human existence, reflecting upon the values that guide and shape our lives. One such literary luminary, Mahakavi Kalidasa, stands as a prominent figure in the realm of classical Indian literature, renowned for his poetic mastery and profound insights into the human condition.

This study aims to examine the voluminous web of human values woven throughout Mahakavi Kalidasa's epics. His literary masterpieces, like the Shakuntala,Raghuvamsha, and Kumarasambhava, which are timeless classics, have enthralled generations with their poetic beauty and enduring wisdom. Kalidasa provides a window into the moral and ethical principles that have governed human behaviour in Indian society for centuries through the lyrical verses and gripping

stories of these epics.

This study uses Kalidasa's depictions of characters, their moral decisions, and their struggles to explore the values that were held dear in ancient India. He frequently discusses concepts like love, duty, righteousness, and spirituality in his writings, giving readers a nuanced understanding of how these ideas interact in ordinary life.This study aims to uncover the cultural and philosophical roots of human values as envisioned by Mahakavi Kalidasa by delving into his literary masterpieces.

This study aims to examine the wealth of human values woven throughout Mahakavi Kalidasa's epics. His literary masterpieces, which include the Shakuntala, Raghuvamsha, and Kumarasambhava, have enthralled readers for generations with their poetic beauty and enduring wisdom. Kalidasa provides a window into the moral and ethical principles that have governed human behaviour in Indian society for centuries through the lyrical verses and gripping stories of these epics.

The study objective is to investigate the human values found in the four major epics written by renowned classical Sanskrit playwright and poet Kalidasa. Raghuvamsha, Kumarasambhava, Meghdutam, and Ritusamhara are some of these epics. Additionally, the portrayal of human values can be found in three of his well-known plays: Abhigyan Shakuntala, Malavikagnimitram, and Vikramovarshyam.

Ritusamharam

Ritusamhara, also referred to as The Gathering of the Seasons. This poetic piece honours the yearly cycle of the four seasons as well as the feelings and activities that go along with them for lovers. It is praised for its vivid depiction of nature and is divided into six cantos, each of which describes a different season. The poetry of Rtusamhara is well known throughout the world of literature because each of its six stanzas represents a different season. Since Rtusamhara is based on ecological aspects, each stanza represents a different aspect of earthly life. The Rtusamhara is a collection of six seasons, each of which a lover observes. The Rtusamhara by Kalidasa is broken up into six sections, each of which has 144 stanzas and corresponds to one of the six seasons. The poem is divided into six cantos, each representing one of the six Indian seasons: summer (Grisma), rainy (Varsha), cool (Hemanta), cold (Sisir), and spring (Vasanta). The poem encourages readers to value their surroundings by highlighting the splendor and variety of the seasons in nature.

Love and Romance: Kalidasa's depiction of lust and desire in the springtime reflects the idea that the beauty of nature can arouse comparable feelings in people. In many poetic traditions, the burgeoning of flowers and the vibrant atmosphere of spring frequently serve as symbols of love and romance.

Resilience: Nature's resiliency in the face of seasonal changes is depicted in the poem as a metaphor for human resiliency. Humans are capable of enduring and overcoming challenges in their lives, just like nature, which adapts and renews itself with each season.

Aesthetic Appreciation: Reading "Ritusamhara" will help readers learn to appreciate the aesthetic beauty of their surroundings. It highlights how crucial it is to take the time to notice and appreciate

the sensory experiences offered by the natural world, including its hues, sounds, and scents.

Meghdutam

The traditional Indian poem Meghdutam by Kalidasa is an outstanding example of love and nature poetry. This poetic masterpiece, written in Sanskrit, has 122 stanzas and is divided into two parts: Purvamegha (the first cloud) and Uttaramegha (the second cloud). It is one of Kalidasa's most well-known compositions and displays both his poetic skill and knowledge. The poem skillfully emphasis the value of protecting the environment by examining various ecological themes in each of its stanzas. This poem examines a husband and wife's continuing love even after their divorce. It is focused on Yaka, a Kubera-servant Hindu deity who lives in the Himalayas. The poem, which is split into two parts, shows how divine forces attempt to thwart human love in the first section, Purvamegha, which results in Yaka's exile. In the second section, Uttaramegha, Yaka begs a passing cloud to let his wife know how much he loves and longs for her, and to lead him back to her. Thanks to Yaka's vivid descriptions of the journey and his wife's distinguishing characteristics, the cloud successfully completes this task.

Love and Devotion: The poem portrays a deep and passionate love between the Yaksha (a celestial being) and his wife. This love drives him to send a message to his beloved through the cloud messenger, highlighting the value of love and devotion in human relationships.

Loyalty and Commitment: The Yaksha's devotion to his wife is clear in spite of his exile and tribulations, highlighting the importance of loyalty and commitment in marriages.

Compassion and Empathy: The Yaksha expresses his empathy for the cloud messenger and requests him to deliver his message to his wife. This demonstrates the value of compassion and understanding.

Longing and Patience: As the Yaksha anxiously awaits the end of the monsoon season, the poem explores the themes of longing and patience. This can be interpreted as a reflection of the human experience of waiting for something or someone with patience and hope.

Nature Beauty and Awe: Meghdutam honours the splendor of the outdoors, particularly the forests, rivers, and mountains. The book exhorts readers to value and respect nature.

Kumarasambhava

The epic poem Kumrasambhava by Kalidasa honours the divine union of Lord Shiva and Goddess Parvati, which resulted in the birth of their son Lord Kartikeya (also known as Kumara). The poem explores themes of love, devotion, and the cosmos and is firmly rooted in Hindu mythology. Although the poem does not specifically list human values, it does convey a number of those that are essential to Hindu culture and philosophy and can be regarded as human values:

The poet Kalidasa emphasis the importance of inner beauty over outer physical beauty in the Kumarasambhava, but couples can only accept this when sattvic, pure love transforms into dharmapurta. As a result, they give society a high ideal of love and marriage. In addition to this, women convey many positive messages to society, such as freedom, equality, respect for parents, the value of domestic work, and an unending form of love.

Love and Devotion: The poem highlights the deep love and devotion between Lord Shiva and

Goddess Parvati, which leads to the birth of Lord Kartikeya. Their union symbolizes the power of love and the importance of devotion in relationships.

Sacrifice: Parvati's meditation and asceticism to please Lord Shiva showcase the concept of self-sacrifice in the pursuit of a higher goal or love.

Patience and Perseverance: Lord Shiva and Goddess Parvati both exhibit patience and perseverance in their pursuit of a romantic union. They demonstrate the value of these traits in life by being determined to overcome challenges and accomplish their objective.

Respect for Tradition: The poem often references and respects traditional Hindu rituals, customs, and beliefs, highlighting the importance of honoring cultural traditions and heritage.

Purity of Heart: Lord Shiva is often associated with purity and detachment. His character exemplifies the value of having a pure and unblemished heart.

Raghuvamsa

The romance and exploits of King Dilipa and his wife, Queen Sudakshina, are the focus of the narrative. The story revolves around the love and adventures of King Dilipa and his wife, Queen Sudakshina. Dilipa's longing for a son leads him to undertake a challenging penance, eventually gaining the favor of the goddess Parvati. Sudakshina gives birth to their son, Raghu, who grows up to be a noble and virtuous ruler. The poem explores themes of love, devotion, and the responsibilities of a king while showcasing the lineage of the great Raghu dynasty. It is a classic tale of heroism, romance, and the enduring power of family and tradition.

Dharma (Righteousness): Raghuvamsa is based on the idea of dharma, or righteousness. The characters in the epic are portrayed as defenders of dharma, especially the kings of the Raghu dynasty. In their behaviour and rules, they make an effort to uphold moral and ethical standards.

Courage and Valor: Many characters in the epic display great courage and valor in the face of adversity. Rama's bravery during his exile and his battle against Ravana exemplify these qualities.

Compassion and Kindness: Characters in Raghuvamsa often show compassion and kindness towards others. Rama's compassion towards the downtrodden, such as the lowly Guha, and his rescue of Sita from Ravana's captivity are examples of this virtue.

Honesty and Integrity: Honesty and integrity are highly valued in the epic. Characters like Bharata exhibit honesty by refusing the throne and insisting on Rama's return, even when they are tempted by power.

Wisdom and Learning: Education, wisdom, and learning are highly regarded in Raghuvamsa. Characters like Rama and Bharata are portrayed as knowledgeable and wise rulers.

Conclusion

The epics of Mahakavi Kalidasa place a strong emphasis on themes that continue to speak to readers of all ages and cultural backgrounds, according to a study of human values in these works. The works of Kalidasa, such as Shakuntala and Kumarasambhava, explore moral principles like love, loyalty, and honor as well as the significance of balance in life. The eternal significance of love and its transformative power is one specific lesson learned from Kalidasa's epics. Kalidasa illustrates the complexity of human emotions through figures like Shakuntala and Dushyanta,

emphasizing the importance of love as a force that transcends conventions and boundaries. This highlights the fact that love is a universal force that can unite people despite their differences. The importance of maintaining one's integrity and upholding one's obligations is further highlighted by Kalidasa's emphasis on duty and honour. Characters like King Dushyanta serve as examples of the idea that upholding one's duty is necessary for the welfare of society and of individuals alike. A sense of balance in life is crucial for both personal growth and societal stability, according to Kumarasambhava. The epics of Mahakavi Kalidasa provide crucial insights into enduring human values. The central themes of love, duty, honour, and balance serve to remind us of the eternal nature of the human experience and the importance of these values in our lives. The writings of Kalidasa serve as a catalyst for introspection and inspiration, encouraging us to consider our personal values and how they affect our actions and interpersonal interactions.

References

Chudasma, D. (2021, March 24). મહાકવિકાલિદાસવિષેનીરસપ્રદમાહિતી .GujjuCafe. http://surl.li/lvvrt

Competitivegujarat. (2023, July 18). મહાકવિકાલિદાસનોજીવનપરિચય, ઇતિહાસ, કૃતિઓ| Mahakavi Kalidas in Gujarati - Competitive Gujarat. *Competitive Gujarat*. http://surl.li/lvvsc

Gujarati Vishwakosh - ગુજરાતીવિશ્વકોશ. (n.d.-a). http://surl.li/lvvsg

Gujarati Vishwakosh - ગુજરાતીવિશ્વકોશ. (n.d.-b). http://surl.li/lvvsg

Kalidasa: Life and Works | Online Library of Liberty. (n.d.). https://oll.libertyfund.org/page/kalidasa-life-and-works

Patil, A. (n.d.). Ritusamhara - Kalidasa - Ancient India History Notes. *Prepp*. https://prepp.in/news/e-492-ritusamhara-kalidasa-ancient-india-history-notes

Singh, S. (2022). महाकविकालिदासकाजीवनपरिचय.*The SimpleHelp*. https://thesimplehelp.com/kalidas-ka-jivan-parichay/

Unlock Success with Premium Domain Names. (n.d.). https://www.kalidas.com/

HUMAN VALUES IN VEDIC

Dr. Nehal Shingala
Assistant Professor
Institute of Language Teaching B.ed, Rajkot

Abstract:

Bharatiya values regarding human rights perhaps have the oldest pedigree. Rigveda which is regarded as the oldest document declares that all human beings are equal and they are brothers. The Atharvan Veda declared that all human beings have equal right over water and food (natural resources). The Vedas including Upanishads (Shruti) were the primordial sources of 'Dharma' which is a compendious term for all the human rights and duties, the observance of which was regarded as essential for securing peace and happiness to individuals and the society as well. Referring to the source of fundamental rights incorporated in our constitution, the supreme court of Bharth has said thus: "These fundamental rights represent the basic valuescherished by the people of this country since the Vedic timesand they are calculated to protect the dignity of the individualand create conditions in which every human being can develophis personality to the fullest extent" The highest ideal of human life, evolved in India, is incorporated in a short but meaningful manner in the most popular prayer:

"Let all people be happy"
"The world is one family"

The natural desire of all human beings is to be happy at every stage and in every aspect of life. It is natural human right, for without happiness life becomes meaningless. Therefore, the right of every individual to happiness has been recognized in the Bharatiya culture since ancient times. This being the most important and comprehensive human right, it includes every kind of right, the fulfillment of which leads to happiness. An individual has the capacity to fulfil his desires by his efforts and thereby secure happiness for himself, for members of his family and for fellow human beings. However, no-fulfillment of desires 'causes unhappiness to an individual. He can also cause unhappiness to himself and to his fellow human beings by his mistakes and misdeeds. The hard fact is that life is a mixture of both of happiness and sorrow or misery

"Dharma" was evolved to secure right to happiness for all without any exception. The idea, that for the food or happiness of greater number, unhappiness or misery could be inflicted on a smaller number was never accepted in Bharateeya culture and civilization. Instead the "right to happiness" of every human being was laid down as an ideal. This was incorporated in the following most ancient prayer

"Let all be happy,
Let all be free from diseases,
Let all see auspicious things,
Let no body suffer from grief."

"Rajadharma", the constitutional law of ancient Bharat emphatically declared the right to happiness of all individuals and the duty of the King. [Ruler] to protect that right In the happiness of citizens, lies the King's happiness. In their welfare, his welfare; whatever is in the interest of his people, the king shall consider as good."

Right to equality is perhaps the most valuable right without which happiness is impossible. Unjust discrimination always results in misery and unhappiness to those discriminated against. The Vedas, which constituted the primordial source of Dharma declared a character of equality in the Vedas. It is worth quoting. No one is superior (ajyestasa) or inferior (akanishrasa). All are brothers (ete bharataraha). All should strive for the interests of ail and should progress collectively.

Oh human beings, all of you should
Live together with mutual co-operation,
Converse with each other in a friendly manner,
Acquire knowledge having common ideals of life.

It is equally interesting to refer to the contents of article I and article 7 of the universal declaration of human rights. They read: All human beings are born free and equal in dignity and rights. They are endowed with reasons and conscience and should act towards one another in a spirit of brotherhood. All are equal before law and are entitled without any discrimination to equal protection of the law. All are entitled to equal protection against any discrimination in violation of this discrimination and against any incitement to such discrimination. This declaration, made in 1948, is similar to the declaration of equality made in Rigveda from times immemorial. After the establishment of the state the obligation to protect the right to equality was cast on the rulers. It wasmade a part of the rules of Rajadharma, the constitutional law. Just as the mother earth gives equal support to all the living beings, a king should give support to all without anydiscrimination (Manu IX-31).

Mahabharata declared that acquisition of knowledge and its dissemination to the next generation was one of the four pious obligations of an individual. This aspect was highlighted by the Supreme Court in Mohini Jain's case (A.I.R 1992 S.C 1858 at 1866). Holding that the right to education must be regarded as a fundamental right it said: *Indian civilization recognizes education as one of thepious obligations of the human society. To establish andadminister educational institutions is considered a religiousand charitable object. Education in India has never been acommodity for sale". (Paraa – 18)* Again in the case of Unnikrishnan (A.I.R. 1993 S.C.2178), the Supreme Court referred to the importance of education as emphasized in the Neethishatakam by bhartruhari and held that the right to education is therefore part of the fundamental rights under article 21 of the constitution of India. The said verse of Bhartruhari which is referred to in the judgment of the supreme court while coming to the conclusion that right to education is a fundamental right Whether to believe in the existence of god or not, is another matter in respect of which there was absolute freedom for every individual. This value appears to have been created and cultivated assiduously as an antidote to sexual propensity of man, for, once the value that every woman is mother is ingrained in the heart of an individual, sinful thoughts of committing

any offence against woman get destroyed. There can be no doubt that inculcating of such a value is greatest safety against sexual propensity of man. The creation and maintaining of this value is really the most valuable contribution of Indian thinkers to humanity.Apart from creating the value of respect for womanhood, there have been special provisions for protecting several human rights of women, in view of the disabilities and vulnerability of women to attack by men. Rules of dharma created an obligation on the part of the male members of family to afford protection to everywoman at every age and stage to provide further, under Raja Dharma it was the duty of the state to provide protection to women. However, no-fulfillment of desires 'causes unhappinessto an individual. He can also cause unhappiness to himself and to his fellow human beings by his mistakes and misdeeds. The hard fact is that life is a mixture of bothof happiness andsorrow or misery.

"Education is special attribute of man which is latent in him.
Education secures wealth, fame and happiness.
Education is the teacher of the teacher.
Education is the real friend when one goes abroad.
Education is god incarnate.
Education is honored by the state and not money/wealth.
A man without education is equal to animal

Reference:

1. Nayaran, R.S A Text Book on Professional Ethics and Human Values, New Age International Publishers, New Age International(P) Ltd, New Delhi, 2006.
2. Norman, R., the Moral Philosophy-An Introduction to Ethics, Oxford University Press,Oxford, 1998.
3. Pradeep Kumar, Raman Charla, Human Values & Professional Ethics, ParamountPublishing House, Hyderabad, 2013.
4. Sinha, S.C., Anmols Dictionary of Philosophy, Anmols Publications, New Delhi, 1990.
5. Ripathi A.N., Human Values, New Age International(P) Ltd, New Delhi, 2008.
6. Tripathy, Preeti, an Introduction

A STUDY OF HUMAN VALUES INCORPORATED IN THE TWO YEARS B.ED. PROGRAMME

Dr. Bhavesh S. Thakkar
Assistant Professor,
Govt. B.Ed. College, Kachhal

ABSTRACT

Value education aims at making a child grow to become a righteous human being and not just an individual human being. Value education especially human values gradually build in the children a strong foundation which make them ethical in their approach and enable them to cope up with various challenges of everyday life. This process of building foundation takes place through education so, it is the core function of education to load human values in the content of curriculum. Now the question arises, what can be done to make the beneficiaries aware about the human values encompassed in particular curriculum. The present research paper is one of the answers to this question and it aims to study the human values incorporated in the two years B.Ed. Programme offered to its affiliated B.Ed. Colleges by Veer Narmad South Gujarat University (VNSGU), Surat - Gujarat. To identify and list out the human values incorporated in two years B.Ed. Programme offered by VNSGU, the researcher constructed Content Analysis Information Sheet. Content Analysis Method was used to analyze as well as interpret the obtained data at manifest level and latent level.

The results revealed that the most emphasized human values in the curriculum of two years B.Ed. Programme were responsibility, awareness, service, cooperation, self-discipline and justice and their ratio among all the human values was found 58.33 percent whereas the ration of the rest of the human values was found 41.67 percent. Among all the subjects of two years B.Ed. curriculum, EPC-1 was found to have the highest human value incorporation i.e. 71.43 percentage whereas Course No. 104, 301 and 402 were found to have the lowest human value incorporation.

Key words: Human Values, Value Incorporation, Two Years B.Ed. Programme

Introduction

It is generally agreed that the main function of education is to promote a balanced development of physical, mental, emotional, social, moral and spiritual aspects of a personality in order to produce the balanced citizens. If education has to fulfill the expectations of society from its would be citizens i.e. students, it is necessary to impart good conduct, morals, ethics and values through curricular and co-curricular activities at school, college and university level. It wouldn't be out of place to say that the curriculum itself is one of the sources that has proved effective in inculcating values among the students. When we talk of curriculum, the B.Ed. Curriculum must be ideal from value education perspective because it has a crucial role to play in giving shape to teachers and we know that as is the teacher today so will be the student of tomorrow.

So, B.Ed. curriculum must interweave value education in such a way as to ensure the

inculcation of values especially human values among the prospective teachers in addition to factual information, knowledge, skills and application of all these. Thus, looking at the importance of value inculcation among the prospective teachers and the role of B.Ed. curriculum in inculcating different values especially 'human values', it seemed timely to the researcher to study human values incorporated in two years B.Ed. Curriculum designed by VNSGU, Surat.

Operational definitions of the terms

- **Human Values**

The term 'human values' is difficult one to define, but they are essentially moral values that apply to all humans. Human values are generally regarded as the moral standards of human behaviour in the society. Human values influences our perception of the world around us and they represent the interpretation of 'right or wrong'.

In the present study, the researcher used the list of human values and sub-values mentioned by Gupta (2000) to identify the human values incorporated in the two years B.Ed. curriculum of Veer Narmad South Gujarat University, Surat. The list of human values and sub-values consisted of truth, peace, manners, patience, awareness, honesty, concentration, right-conduct, responsibility, positivity, fairness, independence, trust, self-acceptance, perseverance, self-discipline, reflection, courage, kindness, contentment, determination, love, non-violence, consideration, forgiveness, stewardship, generosity, justice, compassion, respect, tolerance, cooperation, service, harmlessness etc.

- **Value incorporation in the curriculum**

Education is a process of bringing about desirable behavioral changes in one's knowledge, understanding, skills, attitudes and efficiencies at large. Any academic institution would certainly seek to achieve these through its curriculum wherein values can't remain untrodden or untouched. The curriculum need not take the form of a mere collection of various subjects but enable the beneficiaries to learn and imbibe the inherent values for what the curriculum is being designed actually. This process is called identification of values incorporated in the curriculum.

In the present study, the researcher tried to identify the values which are imparted indirectly as a by-product of teaching curriculum through various subject of B.Ed. programme. The researcher also focused on the content of various subjects from value perspectives and derived the list of values which are inherently interwoven as well as incorporated in a particular subject of B.Ed. programme.

- **Two years B.Ed. Programme**

Two years B.Ed. programme in the present study refers to B.Ed. course offered by Veer Narmad South Gujarat University, Surat since the academic year 2015-16 which has been revised from June 2017. The course has four semesters which can be completed in a maximum of three years from the date of admission to the programme.

Objective

To identify and list out the corresponding human values reflected through various subjects of the curriculum of two years B.Ed. programme offered by Veer Narmad South Gujarat

University, Surat.

Delimitation

The present research study was delimited to the curriculum of two years B.Ed. programme offered by Veer Narmad South Gujarat University, Surat only.

Research Method

The present study was a case study. The researcher had taken the curriculum of two years B.Ed. programme offered by Veer Narmad South Gujarat University, Surat as a case for the present study.

Research Tool

For achieving the research objective, Content Analysis Information Sheet was used as a research tool. The content analysis of the curriculum of two years B.Ed. programme was done by considering the human values integrated in the curriculum.

Data Collection and Data Analysis

The data collected in the present study were in the form of values reflected in the content of various subjects of the curriculum of two years B.Ed. programme.

The obtained data were analyzed qualitatively. The content analysis was carried out at manifest as well as at latent level. At the manifest level, content analysis was done of what exactly was written in various subjects of the curriculum with nothing added to that or with nothing assumed about it. The content analysis at manifest level was simply a direct transcription of the written textual matter without any personal bias or feeling.

At the latent level, the investigator attempted to code the hidden meaning of the content (text) or the underlying dynamics. At this level, going beyond the transcription of what is written directly, the investigator sought to infer what was implied or meant in various subjects of the curriculum.

Data were also analyzed by employing frequency count and percentage analysis.

Major Findings

- Among the most reflecting human values in the curriculum of two years B.Ed. programme, ‘responsibility’ was found to be the highest occurring value with 72.22 percentage whereas ‘courage’ and ‘contentment’ were found to be the lowest occurring values with 11.11 percentage.
- The most emphasized human values in the curriculum were responsibility, awareness, service, cooperation, self-discipline and justice.
- Among all the human values, the ratio of responsibility, awareness, service, cooperation, self-discipline and justice in all was found 58.33 percentage whereas the ration of the rest of the values was found 41.67 percentage.
- Among all the subjects of two years B.Ed. curriculum, EPC-1 was found to have the highest human value incorporation i.e. 71.43 percentage whereas Course No. 104, 301 and 402 were found to have the lowest human value incorporation.

Discussion & Conclusion

Throughout the present research work, the researcher came across certain strengths and weaknesses of the curriculum of two years B.Ed. Programme offered by Veer Narmad South Gujarat University, Surat regarding its human value loaded content of various subjects of four semesters. If we look at the strengths of the curriculum under study, most of the courses under study have various themes woven in its content containing human values like responsibility, awareness, service, cooperation, self-discipline, justice, reflection, stewardship, respect, tolerance. These human values have been more emphasized and given prime importance. Certain human values like patience, concentration, positivity, determination, non-violence, kindness, manner, peace, fairness, love, forgiveness, compassion, right-conduct, truth, self-acceptance, harmlessness and trust have been given subsidiary place whereas the negligence of certain human values to some extent like independence, perseverance, consideration, generosity, honesty, courage, and contentment reveals its weaknesses.

Ultimately, the researcher felt that the B.Ed. students should not get introduced only to learn cognitive aspects of life but its affective and practical aspects too. Only then the teacher education process would be meaningful in its real sense. On the whole, based on the obtained findings of the study, the researcher is of the view that the curriculum of two years B.Ed. programme under study is rich enough to provide various information, skill and knowledge but human value oriented content can yet be enriched.

Suggestions for Further Research

- A comparative study of curriculums offered by various universities from value perspectives can be carried out.
- Similar type of studies may also be conducted at the school level i.e. Balvatika, Pre-primary, Secondary and Higher Secondary Level.

Bibliography

Behera, S. K. (2011) Human Values: Some Reflections. Retrieved from http://www. slideshare.net/santoshbeherajkc/human-values-some-reflections.

Dhanalakshmi N. (2003) Value Inculcation among the Students. *The Education Review* 46 (2) : 14-17.

Garwande, E. N. (2002) Value oriented Education: Vision for Better Living. New Delhi: Sarup & Sons, pp. 126-130.

Gupta, N. L. (2000) Human Values in Education. New Delhi: Concept Publishing House.

NCERT (1992) Education in Values: A Source Book. New Delhi.

Ruhela, S. P. (1986) Human Values and Education. New Delhi: Sterling Publishers Pvt. Ltd, p. 14.

Sharma, J. & Goyal, B. (2005) Strategies for Inculcation of Values. Jaipur : Avinashkar Publishers.

VALUES AND RESPONSIBLE CITIZENSHIP

Dr. Pareshkumar Ukabahi Mordhara
Assistant Professor
B. J. Vanijya Mahavidyalaya, Affiliated to
Sardar patel University, Vallabh Vidyanagr

Dr. Ashok Dhanusdhari Gaur
Assistant Professor
SEMCOM College, Vallabh Vidyanagar

Abstract:

According to Blythe Danner, American actress (b. 1943) "We all have an obligation as citizens of this earth to leave the world a healthier, cleaner and better place for our children and future generations"

Value means inner standard that give us inspiration and pride to act or to do. In the present scenario the need for good citizenship and value education is the need of hours. It serve as base for moral conduct and ethical behavior. Value guide person's decision making process. Person actions are guided by values they hold. By knowing value one can get more clarity about action and decision to be taken. Responsible citizen follow all the rules and regulation and shows ethical behavior in day to day life. Value make the person responsible citizenship and define our duty to be performed as per the requirement of community and society standard. This article is related with values that refined our behavior according to word citizenship.

Keywords: Value, Citizenship, Ethics, Ethical behavior.

Introduction:

"Every good citizen adds to the strength of a nation" – Gordon B. Hinckley. Value and responsible citizenship are part and parcel of our life. It is essential for family society and country. It is a responsible of every citizen of a country to uphold. The value of our country and to live ethically and responsibly.

Meaning of values:

Values means basic and fundamental beliefs that guide or motivate attitudes or actions. it helps us to determine what is main to us. It describe the individual qualities that we choose to guide our actions and choose the manner in which we treat ourselves and others and how we interact with other. It is nothing but general guidelines for behavior.

Values and ethics

Ethics moral duty which decide what is right and what is wrong. It determines which values should be followed and which value should not. Both value and ethics are essential characteristics of good responsible citizen.

A responsible citizen is someone who understands and is aware of the world and their place in it. They take an active role in their community and work with others to make the planet more peaceful, sustainable and fairer. They volunteer regularly to help others for the community development and self development. They educates people on how to care for the world and they respect culture, gender, faith and other differences. As a good responsible citizen you have to be can be patriotic and give back to the community and be a productive member of society by

helping other and cooperate with others**.**

Values of Responsible Citizen:

Values like equality, integrity are essential for responsible citizenship. Equality, values teach us to treat all equally without any discrimination on the basis of caste, creed, race, ethnicity, gender, nationality. Value of integrity teaches us that we should act with honesty and integrity must be maintained while dealing with friends, family co-worker or stranger. Respect for life value teach us that we should love our life given by almighty God and take care of life of human, animal and birds etc. Values of responsible action teach us that we should always think before doing as we are responsible for our action. One should be always mindful of our consequences of our actions and try to live as responsible citizenship. Civic values teach us that we must participate in civic activities like commodity development as well as social development and contribute well being of nation.

Responsibilities of good citizenship:

According to Andrew Jackson, 7th U.S. President (1767–1845), "Every good citizen makes his country's honor his own and cherishes it not only as precious but as sacred. He is willing to risk his life in its defense and is conscious that he gains protection while he gives it". As good citizens our responsibility is to follow community standard and behaves in a proper way. Following are the responsibility of a good citizenship

Right to Vote: According to George Jean Nathan, American journalist (1882-1958). "Bad officials are elected by good citizens who do not vote". Voting is our basic right. As a responsible citizen, we must use our voting right. This right gives the citizens the power to elect leaders of their choice. The foundation of democracy depends on voting rights and basis of democracy's slogan, "of the people, for the people and by the people." It will help in introducing change in the society to improve the efficiency of our government.

Follow the law: It is the duty of responsible citizen to obey rules and regulation so that our rights and freedoms are protected. A responsible citizen abides by all the law and order of the country. The reasons behind obeying law are to keeps everyone safe, everybody will feel comfortable, and it creates a better society. Obeying can make the world a better and peaceful place. Rules are the foundation of society. If there are no rules everyone would do whatever they want and have serious consequences.

Obey the traffic and safety laws: As a responsible citizen we must follow traffic rules to avoid accidents. By following traffic rules we can protect several lives. If we don't follow the rules, there will be a lot of confusion all around. Number of traffic accidents and losses of can be drops significantly when people are obeying the rules on the road.

Commitment: Commitment means pledge to give your time and energy to something or someone you believe in. It helps helps you stick to your goals during the good times and the bad time. Commitment is a strong indicator of a self-discipline, resilience and persistence. "We have to recognize that there cannot be relationships unless there is commitment, unless there is loyalty, unless there is love, patience, persistence." (Cornel West, Breaking Bread: Insurgent Black

Intellectual Life) There are certain people who have committed themselves to the wrong things. We must avoid wrong commitment and make sure that our commitment is honorable, pleasurable, prize-worthy and personally profitable.

Support in community development: The fundamental base of community development is human rights, social justice, equality and respect for diversity. At its heart, community development is rooted in the belief that all people should have access to health, wellbeing, wealth, justice and opportunity. IT seeks to empower individuals and groups of people with the skills they need to effect change within their communities. These skills are often created through the formation of social groups working for a mutual program.

Be honest and trust worthy: Act with honesty and integrity to maintain public trust and confidence in your profession. Actions are more important than words. Be honest in your every actions and deeds. Honesty is the keystone to people knowing where they stand with you. Honesty includes having good manners though; when being frank, at least be polite. Sometimes it is necessary to sugarcoat the truth so that its bitter pill is swallowed with greater ease.

Help others: Helping others reflects as helping to ourselves and get a satisfaction with our deeds. In helping others means giving hope to others hope. There is no greater gift you could give anyone, than hope. Giving money is easy but being a friend, priceless.

Speak rationally: It mean ability to think with cause. It is the ability to draw sensible conclusions from facts, logic and data. That means your thoughts should be based on facts and not on emotions. Think twice before speaking and don't hurt the sentiment of other

Conclusions

Responsible citizen is one of the central pillars of the country. They have all the legal rights and privileges granted by a state to the people and are obligated to obey its laws and to attain his or her duties as called upon. Each citizen has a responsibility to make his or her community a decent place to live. Responsible citizen implies that you know your duty to be performed and you will volunteer for the community or the societal development.

References

Glaser, E. M. (1985). Educating for responsible citizenship in a democracy.In *National Forum* (Vol. 65, No. 1, p. 24).Honor Society of Phi Kappa Phi.

Colby, A., Ehrlich, T., Beaumont, E., & Stephens, J. (2003).Educating undergraduates for responsible citizenship. *Change: The Magazine of Higher Learning*, *35*(6), 40-48.

Musil, C. M. (2003).Educating for citizenship. *Peer Review*, *5*(3), 4-8.

https://www.wikihow.com/Become-a-Trustworthy-Person

https://blog.mygov.in/we-the-people-we-the-citizen/

https://www.ethicssage.com/2018/08/what-are-values.html

SHRIMADBHAGWATGITA - HUMAN VALUES &THECHARACTERISTICS FOR HUMAN SUPERIORITY IN 21st CENTURY

Dr. Jayesh Patel
Principal
College of Education, Daman

Dr. Kalpesh Patel
Assistant Professor (Adhyapak Sahayak)
V. T. Choksi Sarvajanik College of Edcuation, Surat

ABSTRACT

It depends upon actions one does to transform himself. Even all human can be categorized based on the three attributes. In lower stage human is very much attached to the taste, need, greed and lust thus one is completely under control of their desires. Desires are endless a person spends most of his time in fulfilling the desires, and has no time for self-elevation. In medium attribute he is above the lower but still has the desires, mixture of both high and low. Medium attribute may be recommended for a successful manager, ruler and other required leadership type of the worldly life. Equipped with this attribute a person can make decision and implement the decision for achieving goal set for the day- to- day life. While in high attribute (satwika) a person is completely detached with the worldly life and full with compassion seeking about the truth. He is completely dedicated to attain the supreme status of bliss. Also, it establishes that duty is most important and no person in this world can skip from doing his duty assigned to him. In the article efforts have made to analyze the attributes of the human being for his excellence.

Key Word : Karma, Viveka, Moksha, Shraddha, Uprati, Tap, Sam, Dam, Prakirti, Attribute

INTRODUCTION

Most of the people living being in this world are in an ignorant state for the reason being that they have never meditated upon what is right and what is wrong. Everyone has a duty to know first of all oneself and only then one can realize ones relationship to the environment. Today, like never before we have no time to stand and stare, consider and meditate in order to know the aims and objectives of this life. The desire to know external is simple and natural because we see the material things and use them for our physical comfort. But what is hidden, is our own self and it remain as unexplored syndrome of science symptom known and unknown tragedy than emblazing. Awareness is one of the greatest gifts that existence has given to human beings. All spiritual masters tell their students, "Become aware, increase your awareness," and they suggest various methods to do so. Animals too have awareness, but that is more instinct driven. They are aware of hunger or thirst, or of danger and death, but purely by instinct. Animal awareness is mostly about the present moment, although some awareness does come to them from past conditionings too.

A human being is aware of himself, his near and dear ones and his environment. But more than that, he is aware of the past and future, his thoughts and emotions. Awareness, however, is a double-edged sword. With increasing awareness, one does find life to be more fulfilling. However,

it is awareness that brings in two negative emotions that drive us, namely fear and greed. An animal knows fear only instinctively and does not know greed. We know that there is a tomorrow that we have to provide for future needs as well as plan for contingencies like disease, poverty, infirmity and death. This creates worry and agony on the one hand, but also enables us to plan in order to secure the future on the other hand. If we did not have awareness of the future, we would not be as miserable or anxious, but we would also not be prepared for any future situations.

The Creator himself is a positive phenomenon. He loves positivity and their righteousness. He loves those who follow the positive way of life. Hence, develop positive thinking as it will enhance your personality.The main objective of present article is: to know the present scenario of human values and their attributes, which forces a person to follow different paths and also to explain types of nature (prakirty) of a human being.

DISCUSSION

"After the Punya is exhausted they fall again from the heavens into the world of mortals' (YatharthGita, 9.21).Therefore, the seeker of transcendence (Moksha)should not strive for more than what is sufficient to sustain his life. Renunciation (Vairāgya) matures to this state only when one lives with minimum possessions. This is the true meaning of detachment, which is defined as the mental state of giving up everything by one's own choice".

The Six Virtues: The Six Virtues (ShataSampatti) are described, which are as under:

Controlling the Mind (S*ama)*:

To achieve any aim in life, it is very important to remove the mind from other objects of desire and fix it unmoving on the sole aim. This firmness of the mind is *Shama*.

Control of the Senses (*Dama)*:

Controlling the outer senses is known as *Dama*. The seeker of *Moksha* should, while increasing his sense perception of God, constantly and forcefully prevent his organs of knowledge like the eyes (*JnanaIndriyas*) and organs of action like speech (*Karma Indriyas*) from indulging in their objects of desire. This is what constitutes *Dama*. It is only after *Dama*is perfected that *Shama*can be attained.

Satiety in the Enjoyment of Sense-Objects (*Uparati*)

It is through the sense organs that we enjoy an object. It is by Karma that we are able to acquire the desired sense objects. Therefore, the one who always hankers after sensory enjoyments is constantly involved only in performing actions (Gita 2.70). Contrary to this, the aspirant of transcendence (*Moksha)* withdraws from (Action) *Karma* and revels in God. This is known as *Uparati*. On account of this feeling in his mind, the aspirant of *Moksha* ultimately becomes an ascetic (Sannyasi).

Endurance (*Titiksha):*

Man suffers from three types of pains. This is called '*Tapa-traya'* (three-fold pain). On account of the body there is the '*Adhyatmika-tapa'* in the mind. Natural causes like; rain, sun, etc. cause 'Adhidaivika-*tapa'*. Scorpions, tigers etc. are the source of '*Adhibhautika–tapa'*. These all happen according to one's previous actions (*Prarabdha Karma*). Generally, man tries to escape

from them. When he is unable to do so, he begins to hate them. However the aspirant of transcendence (*Moksha)* does not view them with hatred. He endures them while progressing in the direction of his spiritual practice towards *Moksha*. This type of endurance is known as *Titiksha.*

Faith (*Shraddha*):

To understand this, we need to keep two things in mind. Firstly, the nature of transcendence (*Moksha)* cannot be inferred using our own minds because it is beyond our mental faculties. Therefore it has to be known through the knowledge *(Vedas)*generated by enlightened persons only. Secondly, it does not matter how talented or qualified someone may be, it is impossible to study the most knowledgeable book (*Vedas)*on one's own. The true knowledge (*Vedas)* can be understood only with the help of an enlightened person (*Guru)*. Hence, for the seeker of the ultimate goal (*Moksha)*, there is no way, other than the *Guru* and the *Vedas*. Keeping this in mind, we should have complete faith in the words of both the *Vedas* and the*Guru*. This faith is known as *Shraddha.* The word *Shraddha*itself is made of two components: *Shrat*mean truth, and *Dha,* means bearing it. Therefore, the faith necessary for bearing the truth is known as *Shraddha.* The Gita says: '*shraddhavanlabhatejnanam'* (Gita, 4.39) - A man of faith can attain knowledge.

Proper Concentration (*Samadhana):*

*Samadhana*means keeping the mind in balanced concentration *(sama-dhana*) in what? Whether in God and/or Guru. Generally it is seen that people behave only in such a manner that vitiates the mind. But contact with God or the Guru is of the opposite nature. These kinds of contacts divert the mind from the passions occupying it and the resulting concentration provides him peace. The equanimity of the mind obtained from fixing it on God and Guru is known as *Samadhana*.

To avail full benefit from any branch of knowledge, one has to have the prerequisite qualifications to ensure complete fulfillment in that particular field. This is known in Sanskrit as 'Adhikari.entitlement' For example, the part of Vedic literature dealing with rituals states that only a person with the following four qualifications is eligible for performing Vedic Karma (sacrifices etc.) and their fruits thereof:

1. He should have the desire to perform the duty in the desired and essential direction (*Vedic Karma*) in order to obtain the desired fruits.
2. He should be competent to perform the duty (*Karma)*.
3. He should understand the secrets behind the duty and techniques (*Karma Rahasya*).
4. He should not be prohibited by the scriptures against performing that particular duty *(Karma)*.

Going further, the science of transcendence (Moksha) or liberation, requires a qualified seeker to attain full benefit from it. Only the one who is qualified for it, can attain Moksha. However, only a very few people are interested in Moksha, because the majority of us live under the illusion that happiness is the result of fulfilling worldly desires, while Moksha is something which has no trace of 'worldliness' in it, and this is what frightens us, making us believe that Moksha is not our cup of tea at all.

CONCLUSIONS

After the analysis it is found that there are three types of attributes of a person and everyone has to pass through these attributes lower, medium and high (*Tamas, Rajas and satwika).* We transform from one stage to another such as; *tamas*to *rajas and* rajas to *satvic*and then becomes free from attributes (*gunas)*. It depends upon actions one does to transform himself. Even all human can be categorized based on these three attributes. In lower stage human is very much attached to the taste, need, greed and lust thus he is completely under control of his desires. Desires endless he spends most of his time in fulfilling the desires has no time for self-elevation. In medium attribute he is above the lower but still has the desires mixture of both high and low. Medium attribute may be recommended for a successful manager, ruler and other required type of the worldly life. Equipped with this attribute a person can make decision and implement the decision for achieving goal set for the day- to- day life. While in high attribute (*satwika)* a person is completely detached with the worldly life and full with compassion seeking about the truth. He is completely dedicated to attain the supreme status of bliss. Also, it establishes that duty is most important and no person in this world can skip from doing his duty assigned to him. The value of the duty is precious. Realization of the duty is the crux of modern civilization. If we all do our duty without any encroachment the world can be made a better place to live on. Everyone has a duty to realize the ultimate and to know about himself under the guidance of an enlightened person.After realization one will be a good human being and can understand their responsibility and reality. The enlightened person can be our teacher, mentor who has right knowledge of the professional expertise we need to survive with coexistence. We can never attain perfection unless we are efficient at our duty. Doing right action our heads us to the right direction which we all seeking for to be at. The focus quality management needs to be shifted from Total Quality Management of goods to Total Quality Management of humans then only we can peacefully coexist in the 21st century.

REFERENCE

Kumar, Nitin, Exotic India (2012), available on www.exocticindia.com

Swami Adgadanadji Maharaj (2007), Maharshi Patnjali'sYogdarshan, available on www.yatharthgeeta.com

Swami Shri Shankrachary, Vivekchuramani, available onwww.Swargarohan.org

Swami shri Adgadanandji Maharaj (2010), Yatharth Geeta, Chapter,16 available on www.yatharthgeeta.com

Swami shri Adgadanandji Maharaj (2010), Yatharth Geeta, Chapter, 17 available on www.yatharthgeeta.com

રામાયણ ગ્રંથમાં માનવીય મૂલ્યો અને તેનો જીવનમાં ઉપયોગ

શ્રી અશ્વિનકુમાર એચ. રાઠવા
મદદનીશ અધ્યાપક
એમ. બી . પટેલ કોલેજ ઑફ એજ્યુકેશન વલ્લભ વિદ્યાનગર આણંદ

સારાંશ:-

વર્તમાન સમયની અંદર સમાજમાં મૂલ્યોનો હ્રાસ થઈ રહ્યો છે. તેનું કારણ આપણા સમાજમાં પશ્ચિમી સંસ્કૃતિનું અનુકરણ મોટો ભાગ ભજવી રહ્યો છે. આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં મૂલ્યોની વિશેષ રીતે રજૂઆત કરવામાં આવી છે પરંતુ કાળક્રમે આ મૂલ્યો ભુલાતા ગયા છે.આપણા પવિત્ર ગ્રંથો જેવા કે વેદો, ઉપનિષદો, રામાયણ, મહાભારત જેવા ગ્રંથોમાં મૂલ્યો વિશે વિસ્તૃત વર્ણન જોવા મળે છે. રામાયણ આપણો પવિત્ર ગ્રંથ છે અને તેમાં માન્ય મૂલ્યોની પ્રસ્તુતિ ખૂબ જ સારી રીતે કરવામાં આવી છે. ગુરુની આજ્ઞાનું પાલન કરવું, રાજકુમાર હોવા છતાં આશ્રમમાં રહીને શિક્ષણ ગ્રહણ કરવું, પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવું, માતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવું, પ્રજા માટે જીવવું, મોટાભાઈ ની આજ્ઞાનું પાલન કરવું, છેવાડાના માનવીને સાથે રાખીને કામ કરવું, ત્યાગની ભાવના, ભાઈ માટે રાજગાદી છોડી દેવી, સત્યના માર્ગે ચાલવું, યુદ્ધમાં પણ નિયમોનું પાલન કરવું, ગરીબ અસહાય માણસોની મદદ કરવી, સારી બાબતો દુશ્મન પાસેથી પણ શીખવી, દુશ્મનને પણ માન સન્માન અને આદર આપવો ,રાષ્ટ્ર પ્રત્યે પ્રેમ આવી અનેક બાબતો રામાયણ ની અંદર મૂલ્યો તરીકે ઉભરી આવે છે. વર્તમાન સમયની અંદર શિક્ષણનું મહત્વ વધતું જોવા મળે છે પરંતુ મૂલ્યોની જાળવણી જેવી થવી જોઈએ તે થઈ રહી નથી તેનું કારણ આપણા ગ્રંથોની અંદર જે મૂલ્યલક્ષી શિક્ષણ છે તે આપણે બાળકોને આપી શકતા નથી અને તેના કારણે બાળકોમાં વર્તમાન સમયની અંદર ભય, ક્રોધ, લોભ, માનવતાનો અભાવ, ચિંતા જેવા ખરાબ લક્ષણો જોવા મળી રહ્યા છે. આપણે રામાયણની વાત કરીએ તો રામાયણ પાસેથી માનવીય મૂલ્યો અને વર્તમાન જીવન સારી રીતે કઈ રીતે જીવી શકીએ તેનો આદર્શ નમૂનો જોવા મળે છે.

પ્રસ્તાવના :-

મૂલ્ય માનવ જીવનનું ઘરેણું છે. મૂલ્ય થકી માનવ જીવન ગુંજતું રહે છે. સમાજમાં વ્યક્તિની સાચી ઓળખ વ્યક્તિએ પોતાના જીવનમાં આત્મસાત કરેલા મૂલ્યો થકી જ થાય છે. આદિકાળથી લઈને આ જ પર્યંત મનુષ્ય દ્વારા વિવિધ કાર્યો અને વસ્તુઓને અલગ અલગ અર્થ આપવાનું કામ થતું રહ્યું છે. મૂલ્ય શબ્દનો અર્થ ભાવ જગતથી અને મનોવ્યાપારથી સમજવો સહેલો છે પરંતુ તેની વ્યાખ્યા કરવી ખૂબ જ કઠિન છે. દા.ત સમાજમાં હિંસા, લૂંટફાટ, ભ્રષ્ટાચાર, બળાત્કાર વગેરે અનિષ્ટો ક્યાં વધી ગયા આ પ્રશ્નો જવાબ શોધવાની મથામણ કરીએ છીએ ત્યારે વર્તમાન સમાજમાં કંઈક ખૂટતું હોય તેવી અનુભૂતિ આપણને થાય છે આ પ્રકારની અનુભૂતિ જ મૂલ્યને સમજવામાં મદદ કરે છે.

દેશની શિક્ષણ પ્રશિક્ષણ સંસ્થા એન.સી.ઈ.આર.ટી એ માનવ જીવન માટે આવશ્યક મૂલ્યોનું નીચે મુજબ વર્ગીકરણ કર્યું છે.

આધ્યાત્મિક મૂલ્યો: સત્ય, સર્વ ધર્મ સમભાવ, નિષ્ઠા

નૈતિક મૂલ્યો: ફરજ, પ્રામાણીકતા, સંયમ, ચારિત્ર્ય, ન્યાય, સદાચાર

આર્થિક મૂલ્યો: સહિષ્ણુતા, સામાજિક ન્યાય, સમભાવ, સહકાર

જૈવિક મૂલ્ય: સ્વરક્ષણ, આહાર

રાજકીય મૂલ્યો: સ્વદેશ પ્રેમ, લોકશાહી

વૈશ્વિક મૂલ્ય: વિશ્વ બંધુત્વ, માનવીય દ્રષ્ટિ, માનવ હક્ક

મૂલ્ય એક વિચાર છે માનવ જીવનની એક સંકલ્પના છે. આથી માનવ જીવનના શું સંવાદી વિકાસ માટે ઉપયોગી અને મહત્વપૂર્ણ વિચાર કે સંકલ્પના જ મૂલ્ય છે. શબ્દકોશમાં મૂલ્ય એટલે કઈ ઉપયોગી, ગુણવત્તા વાળું, શ્રેષ્ઠ મહત્વનું, મેળવવા યોગ્ય કે મૂલવી શકાય તેવો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે.

મૂલ્યોની જરૂરિયાત: વર્તમાન યુગમાં ભૌતિક વિકાસની પાછળ દોડતો માનવ માનવ મૂલ્યોનો હ્રાસ થઈ રહ્યો છે. મૂલ્યોની અધોગતિ થઈ રહી છે. સમાજમાં શિક્ષક, ડોક્ટર, વાલી, સરકારી કર્મચારીઓ, સામાન્ય માણસો, મજૂરો બધા સૌ મૂલ્ય સંકટની ઘડીમાંથી પસાર થઈ રહ્યા છે. સર્વ માનવ સમાજનો મૂલ્યોનો મૃત્યુ ઘંટ વાગી રહ્યો છે. સામાન્ય જનતાને પણ મૂલ્યોમાંથી વિશ્વાસ ઉઠી ગયો છે. સત્ય,દયા,કરુણા, પ્રામાણિકતા, માનવતા, નૈતિકતા જેવા શબ્દોનો છડે ચોક હ્રાસ થઈ રહ્યો છે ત્યારે આ પરિસ્થિતિમાંથી સમાજને બહાર લાવવા માટે દરેક વ્યક્તિને મૂલ્ય પ્રતિ અભિમુખ કરવાની તાતી જરૂર છે. વર્તમાન સમયમાં મૂલ્યોની કેટલી તાતી જરૂરિયાત છે તે નીચેની બાબતો પરથી સ્પષ્ટ થશે

- સમાજમાં વધી રહેલી સ્વાર્થ વૃત્તિ, સંકુચિતતા અને જાતિ ધર્મના ભેદભાવને દૂર કરવાનો માર્ગ મૂલ્યો જ બચાવી શકે છે.
- માનવનું અસ્તિત્વ અને માનવતા બંને સંકટમાં છે આ સંકટમાંથી બહાર નીકળવાનો રસ્તો માત્ર મૂલ્યો જ બતાવી શકે છે.
- મૂલ્ય અને મનુષ્ય બંને પરસ્પર સંકળાયેલા છે. મનુષ્ય જ મૂલ્યનું કેન્દ્ર સ્થાન અને માપદંડ છે.
- માનવના અસ્તિત્વને અસ્મિતા તરફ દોરી જનાર જ માત્ર મૂલ્યો છે.
- મૂલ્યોથી સમાજ પ્રત્યે સદભાવ અને સમર્પણ નો ભાવ જન્મે છે.
- જીવન જીવવાની પ્રેરણા આનંદની અનુભૂતિ અને બળ મૂલ્યોથી જ પ્રાપ્ત થાય છે.
- મૂલ્યોના આચરણથી વ્યક્તિ પોતાના જીવનને બહેતર અને ઉન્નત બનાવી શકે છે.
- મૂલ્ય માનવને સામાજિકતા અને સમરસતા તરફ દોરી જાય છે.

વર્તમાન સમયમાં માનવ જ્યારે મૂલ્ય સંકટની ગડીમાંથી પસાર થઈ રહ્યા છે ત્યારે આ સંકટમાંથી આપણને મૂલ્યો જ ઉગાડી શકશે. મૂલ્યોનું સર્જન અને વિસર્જન માનવ મન પર આધારિત છે. શું અપનાવવું? અને શું ન અપનાવવું? એ માનવ એ પોતે નક્કી કરવાનું છે વર્તમાન સમય ની સમસ્યાઓના સમાધાન માટે અને વ્યક્તિ તેમજ સમાજનો ઇચ્છિત દિશામાં વિકાસ કરવા માટે મૂલ્ય પ્રેરણા સ્રોત સમાન છે.

આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે આપણા પ્રાચીન ગ્રંથો જેવા કે વેદો, ઉપનિષદો, રામાયણ, મહાભારત, ભગવદ ગીતા જેવા પવિત્ર ગ્રંથો પ્રાચીનકાળથી આપણને માર્ગદર્શન કરતા આવ્યા છે. આપણી પ્રાચીન અને ભારતીય સંસ્કૃતિ આ ગ્રંથોને આધારે જ આજે પણ ટકી રહી છે. કાળ ક્રમે આપણા ભારત દેશ પર અનેક વિદેશી આક્રમણો થયા અને તેમાં આપણી સંસ્કૃતિ, સભ્યતા અને શિક્ષણને ખતમ કરવાના અનેક પ્રયત્નો થયા. અંગ્રેજો આપણને અંગ્રેજી ભાષાની સાથે મેકોલે શિક્ષણ પદ્ધતિ આપતા ગયા અને આ મેકોલે શિક્ષણ પદ્ધતિએ ભારતીય શિક્ષણ અને મૂલ્યોને નુકસાન પહોંચાડવામાં મહત્વની ભૂમિકા નિભાવી છે. પરંતુ વર્તમાન સમયની અંદર કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા નવી શિક્ષણનીતિ 2020 લાવવામાં આવી છે જે ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા અને સંસ્કૃતિને ફરી કઈ રીતે ઉજાગર કરી શકીએ તેના પર વિશેષ પ્રકાશ પાડ્યો છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 માં ભારતીય ભાષાઓ અને આપણો ગૌરવશાળી ઇતિહાસ પણ ભણાવવાની વાત કરવામાં આવી છે જેના થકી આપણા મૂલ્યોનો જે હ્રાસ થઈ રહ્યો છે તેને અટકાવી શકાય. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં આપણો ગૌરવ સાળી ઇતિહાસ આપણા પૂર્વજોએ અથાગ પરિશ્રમ કરીને પાછા કઈ રીતે ઉજાગર કરી શકીએ અને આપણા ભારતનું ગૌરવ અપનાવીએ જેથી કરીને આપણા મૂલ્યોનું જતન કરાવી શકાય. આપણા પ્રાચીન ગ્રંથો પાસે વિપુલ જ્ઞાનનો ખજાનો છે જેને આપણા ગ્રંથો થકી ઉજાગર કરી શકીએ એમ છે.

રામાયણ ગ્રંથમાં માનવીય મૂલ્યો અને તેનો જીવનમાં ઉપયોગ

રામાયણ અને મહાભારત એ આપણા બે મહાકાવ્યો છે. જે ભારતીય સંસ્કૃતિનું જતન અને સંવર્ધન વર્ષોથી કરતા આવ્યા છે. ભારતીય સમાજને જીવનના દરેક તબક્કે તેને પોતાની રસ ભરી સૃષ્ટિ દ્વારા યોગ્ય માર્ગદર્શન કર્યું છે. તેમાં વર્ણવાયેલી કથાઓ જીવનના ચારેય પુરુષાર્થો અને મૂલ્યોને ઉજાગર કરે છે. રામાયણનો પ્રધાન રસ કરુણ છે અને તેના દ્વારા આપણા મનને સ્પર્શી આપણી અંદર રહેલી સુષુપ્ત પણે રહેલી સદવૃત્તિઓને પ્રેરણાનું તથા પોષવાનું કાર્ય ઉમદા રીતે બજાવે છે. રામાયણ ની અંદર દરેક પાત્ર આપણને કઇને કંઈ શીખવે છે. તેમાંથી પ્રેરણા લઈને સમાજ જીવનની અંદર રહેલા દુષણોને દૂર કરી માનવી સાચા માર્ગ પર આગળ વધતો જાય છે અને પોતાના જીવનમાં પ્રગતિ કરે છે

રામાયણમાં આ મુજબ માનવીય મૂલ્યો જોવા મળે છે.

1. **સત્ય:** રામાયણનીઅંદરસત્યનુંપાલનહંમેશાજોવામળેછે. રાજા દશરથ પોતાના વચન પ્રત્યે સમર્પિત જોવા મળે છે. રાણી કૈકઇ એને આપેલું વચન એ પાડે છે. રાજારામ પણ પોતાના વચન પ્રત્યે હંમેશા સત્ય બોલતા હોય છે અને તેમના આચરણ અને વ્યવહારમાં સત્યતા જોવા મળે છે रघुकुल रीत सदा चली आई प्राण जाए पर वचन न जाए।"આ ઉક્તિને સાર્થક કરે છે. રામના ભાઈ ભરત પણ પોતાના વચન પર કાયમ રહે છે અને રાજગાદી સ્વીકારતા નથી પોતાના મોટાભાઈની ચરણ પાદુકાકા મૂકીને રાજ્યનો વહીવટ કરે છે. સત્યનું પાલન રામાયણમાં મોટાભાગના પાત્રમાં જોવા મળે છે.

2. **પ્રામાણિકતા:** રામાયણનામોટા ભાગના પાત્રમાં પ્રામાણિકતાના ગુણો જોવા મળે છે. રાજા જનક રાજા હોવા છતાં ઋષિ જેવું જીવન જીવે છે. રામ પણ પોતાના સંપૂર્ણ જીવનમાં અનેક સંઘર્ષો આવેલા હોવા છતાં પ્રામાણિકતાથી પોતાની સંપૂર્ણ ફરજો પૂર્ણ કરે છે. માતા સીતા પણ પ્રમાણિકતાની દેવી આપણે કહી શકીએ છીએ. હનુમાન રામ ના ભક્ત તરીકે પોતાની સેવામાં પ્રામાણિકતા દર્શાવે છે. રામની સાથે યુદ્ધમાં વાનરસેના પણ પ્રામાણિકતાથી રામ સાથે મળીને રાવણ સામે યુદ્ધ લડે છે. રામની વાણીને અત્યંત પ્રામાણિક માનવામાં આવે છે કેમકે તેઓ જે કાંઈ બોલ્યા તેનું તેમણે કોઈપણ ભોગે પાલન કર્યું હતું.

3. **ફરજ:** રામાયણમાં પોતાની ફરજ પ્રત્યેદ રેક પાત્રો સભાન જોવામળેછે. રાજા દશરથ જ્યારે શિકાર કરવા માટે જાય છેઅને ભૂલથી શ્રવણકુમારને બાણ વાગી જાય છેત્યારેતે પોતેતે મના માતા પિતાની પાસે પાણી લઈને જાય છે. તેમના માતા પિતા શ્રવણ કુમાર ની વાત સાંભળીને શાપ આપે છે. તેમ છતાં દશરથ રાજા પોતાની ફરજ નિભાવવાનું ભૂલતા નથી રાજારામને રાજગાદી ની જગ્યાએ 14વર્ષનો વનવાસ મળે છે ત્યારે તે વનવાસ સ્વીકારીને પોતાની ફરજ નિભાવે છે. પોતાના પતિને વનવાસ મળ્યો હોવા છતાં માતા સીતા પત્ની ધર્મ તરીકેની ફરજ નિભાવે છે અને રામ ભગવાનની સાથે વનવાસ જાય છે. વનવાસ તો ફક્ત રામને જ મળ્યો હતો પરંતુ લક્ષ્મણ પણ મોટાભાઈ સાથે વનવાસ જવાનું નક્કી કરે છે આમ લક્ષ્મણ નાનાભાઈ ની ફરજ નિભાવે છે. રામ જ્યારે વનવાસ જાય છે ત્યારે નિષાદ રાજ પોતાના રાજા રામને આતિથ્ય માટેની ફરજ નિભાવે છે. વનવાસી બંધુઓ સાથે મળીને રામનું સ્વાગત કરવા માટે જાય છે. હનુમાનજી પણ પોતાના આરાધ્ય શ્રી રામજી ની આજ્ઞાનું પાલન કરીને પોતાની ફરજ નિભાવતા જોવા મળે છે. જ્યારે રામાયણનું યુદ્ધ રામ અને રાવણ વચ્ચે થાય છે ત્યારે વાનરસેના પોતાની ફરજો નિભાવે છે અંગદ, સુગ્રીવ, જાંબુવન, નલ, નીલ જેવા પાત્રો પોતાની ફરજ નિષ્ઠાપૂર્વક નિભાવતા જોવા મળે છે.

4. **નિષ્ઠા:** રામાયણમાં નિષ્ઠાનો ભાવ જોવા મળેછે. વન માંર હેતી એક વૃદ્ધભીલ સ્ત્રી વનવાસ વેળા ભગવાન રામની મુલાકાત માટે વર્ષો સુધી રાહજોઈ પોતાની ઝૂંપડી અને આંગણા સજાવી રાખેછે. મારારા મઆ જેઆ વ શેઆ જેઆ વ શેએમ વિચારીને ભગવાન રામ પ્રત્યેની નિષ્ઠાછે તે કાયમમા ટેઅકબંધ રાખે છે. પોતાના ભગવાનને ખાટા બોર ખાવા ન પડે તે માટે ચાખી ચાખીને ભગવાન રામને બોર ખવડાવે છે. રામ તેના સદેવ વ્યવહાર અને નિષ્ઠા જોઈને તેને

પરમધામ જવાનું વરદાન આપ્યું હતું. આજે પણ રામ પ્રત્યે અનન્ય ભક્તિભાવ ધરાવતી શબરીને આપણે યાદ કરીએ છીએ. જટાયુ જ્યારે રાવણ સીતાનું હરણ કરીને લંકા લઈ જતો હોય છે ત્યારે સીતાને બચાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જટાયુ વૃદ્ધ હોવા છતાં રાવણ સામે બહાદુરીથી લડે છે. અને ઘાયલ થાય છે. રામ અને લક્ષ્મણ સીતાને શોધવા જતી વખતે મૃત્યુ શય્યા પર પડેલા જટાયુને મળે છે. તેમની લડાઈ અને રાવણ કઈ દિશામાં ગયો તેનું માર્ગદર્શન મળે છે. હનુમાનજી ભગવાન રામ પ્રત્યે અતૂટ નિષ્ઠા હોવાથી એ રામનો પરમ ભક્ત બને છે અને જ્યારે જ્યારે આવશ્યકતા પડે છે ત્યારે હનુમાનજી નિષ્ઠાપૂર્વક ભગવાન રામની સેવામાં તત્પર હોય છે. વિભીષણ લંકામાં રહેતો હોય છે અને રાવણનો નાનો ભાઈ હોવા છતાં તે ભગવાન રામ પ્રત્યે અતૂટ નિષ્ઠા ધરાવે છે અને સત્યના પક્ષસાથે રહે છે.

5. **સહાનુભૂતિ:** એક દિવસ વાલ્મિકી તમસાનદીમાં સ્નાન કરતા હતા ત્યા રેએક પારધી સારસ પક્ષીને હણ તો જોયો સારસ પક્ષી વિંધાઈને પડ્યુંઅને આજોઈને ઋષિ વાલ્મિકીના મુખમાંથી કરુણાને લીધે એક શ્લોક સરી પડ્યો.

मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत्क्रौंचमिथुनादेकमवधी काममोहितम् ।।

અર્થાત એ નિષાદ તને પ્રતિષ્ઠા આદર ,સત્કાર ,માન મર્યાદા, ગૌરવ, પ્રસિધ્ધિ, ખ્યાતિ, યશ, કીર્તિ, સ્થિતિ, સ્થાન, સ્થાપના, રહેવાનું આશ્રય ઈત્યાદિ નિત્ય નિરંતર કદી પણ ન મળે કારણ કે તે આ કામ ક્રિડામાં મગ્ન ક્રોચ પક્ષીઓ માંથી એકની વિના કોઈ અપરાધ હત્યા કરી દીધી છે. આ પ્રસંગ બતાવે છે કે એક લૂંટારામાંથી ઋષિ થયેલા વાલ્મિકીનું હૃદય પરિવર્તન આ પ્રસંગે વાલ્મિકીને એ વાતનો ખેદ થયો કે પોતે ઋષિઓ હોવા છતાં એક પારધીને શાપ આપ્યો અને તેમના મુખેથી અનુષ્ટુપ છંદમાં શ્લોકની રચના થઈ અને તેમને રામાયણની રચના કરી.

6. **બીજા માટે સન્માન:** રામાયણમાં મનુષ્યદ્વારા કેવી રીતે જીવન જીવવું જોઈએ. મનુષ્યનો વ્યવહાર કેવોહોવો જોઈએ. કુટુંબ માંવ્યક્તિઓ માતા-પિતાપત્ની અને અન્ય સંબંધી ઓતથા બીજા મનુષ્યો પ્રત્યે કેવો વ્યવહાર હોવો જોઈએ તે રામાયણમાં વર્ણવવામાં આવેલ છે. એક મનુષ્યનો વ્યવહાર સામાન્ય રીતે સદભાવ પણ અને પ્રેમભાવ યુક્ત હોય તે શ્રેષ્ઠ છે. પરસ્પરના સન્માન, સદભાવ, પ્રામાણિકતા, વિશ્વાસ અને કરુણાથી જ જીવન સુંદર બને છે વાલ્મિકી એ રામ સીતા દ્વારા પતિ પત્નીનો આદર્શ, રામ લક્ષ્મણ ભરત અને શત્રુધ્ન દ્વારા આદર્શ માતૃભાવ, દશરથ રામ દ્વારા આદર્શ પુત્ર,રામ અને કૌશલ્યા અને કૈકઈ દ્વારાઆદર્શ પુત્ર, જીવન પ્રત્યેનો હકારાત્મક દ્રષ્ટિકોણ એ જ તો મનુષ્ય જીવનનો પરમ આદર્શ છે. મમ્મટે પણ કાવ્ય પ્રકાશમાં રામના આદર્શ વ્યક્તિત્વને માનીને કહ્યું છે કે રામ આદર્શ મનુષ્ય છે કેમ કે તેના હૃદયમાં કરુણા છે અને બીજાઓ પ્રત્યે સન્માનની ભાવના છે. રામાયણ એક કુટુંબ કથાનું ચિત્ર દર્શાવે છે જ્યાં સૌ હળી મળીને રહે છે. દશરથની એક કરતાં વધારે પત્નીઓ અને તેમના સંતાનો વચ્ચે સંપ, સન્માન, પ્રેમ, સુલેહ અને સોહાર્દતા જોવા મળે છે.

7. **સેવાની ભાવના:** રામાયણમાં સેવાની ભાવના જોવા મળેછે. જ્યારે રામ વશિષ્ઠ ઋષિ પાસે વિદ્યા ગ્રહણ કરવા માટે જાય છે ત્યારે શિક્ષા પૂર્ણથ યાબાદ રામે વશિષ્ઠ ઋષિને ગુરુ દક્ષિણાની વાત કરે છેત્યારે વશિષ્ઠ ઋષિ ગુરુ દક્ષિણામાં રામપાસે ગુરુ દક્ષિણા માંતે મનેજે વિદ્યાઆ પીછે તેનો ઉપયોગ સમાજની સેવા કરવામાં વાપરવાનો આગ્રહ રાખે છે. રામાયણમાં સમાજસેવાની સાથે પ્રજા પ્રત્યે આત્મીયતાનો ભાવ પણ જોવા મળે છે. રાજાનું મુખ્ય કાર્ય પ્રજાની સેવા કરવાનો છે. પ્રજાની સમસ્યાઓ એ રાજા ની સમસ્યાઓ છે એ રામાયણમાં જોવા મળે છે. લક્ષ્મણના પાત્ર દ્વારા રામાયણમાં એ બતાવવામાં આવે છે કે મોટાભાઈ ની સેવામાં પોતે આખું જીવન સમર્પિત કરી નાખે છે. રામના સંકટ સમયે પણ તે રામની સેવા કરવાનું છોડતા નથી. હનુમાનજી દ્વારા રામાયણમાં ભગવાન પ્રત્યે ભક્તની સેવા ભાવના બતાવવામાં આવી છે રામાયણમાં જ્યારે યુદ્ધ થવાનું નક્કી હોય છે ત્યારે રામને લંકામાં જવા માટે સેતુ બનાવવું જરૂરી બની જાય છે ત્યારે નલ અને નીલ નું જન્મજાત સાધારણ બળ મળ્યું અને પૂરી વાનરસેના તેમાં જોડાય છે. અને આ

ભગીરથ સેવા કાર્યમાં સૌ જોડાઈને પાર પાડે છે. આ ઘટના સમયે સેતુ ની રચનામાં સહાયક થવાની ભાવનાથી એક ખિસકોલી પણ ત્યાં આવી પહોંચે છે. એની કાયા નાની છતાં ભાવના મોટી હતી. એને થયું કે આ તો એક મહામૂલ્યવાન યજ્ઞ થઇ રહ્યો છે. એ લોકોપકાર યજ્ઞમાં જ્યારે સૌ કોઈ પોત પોતાના ગજા પ્રમાણેની સેવાની આહુતિ આપી રહ્યા હોય ત્યારે બેસી કેવી રીતે રહેવાય? બસ પછી તો એ સેવા ભાવના નો અમલ કરવામાં કઇ વિચારતી નથી અને પોતાની રીતે રેતી લાવીને સેતુ બાંધવા મદદ કરી. આ કામ સાધારણ હતું પરંતુ એની પાછળનું દિલ એકદમ હસાધારણ જોવા મળે છે.

૪. **સ્વદેશપ્રેમ:** રામાયણમાં સ્વદેશ પ્રેમ જોવામળેછે. રામાયણમાં રામઅને કયુદ્ધજી તેછે છતાંપણતે પોતેરા જ્યસ્વી કારતાનથી પણબીજાને આપી દે છે જ્યારે રામ અને રાવણ યુદ્ધમાં રામ લંકાને જીતી લે છે ત્યારે લંકા સોનાની હોવા છતાં રામ તેના પર અધિકાર સ્થાપિત કરતા નથી પરંતુ રાવણના ભાઈ વિભીષણને રાજા બનાવે છે. લક્ષ્મણ રામ ને પૂછે છે ત્યારે રામ કહે છે કે જનની અને જન્મભૂમિ સ્વર્ગથી પણ મહાન છે. માતા અને તેની જન્મભૂમિ વચ્ચેનું બંધન એક અનોખું અને ગહન જોડાણ છે તેની સાથે કોઈ બરાબરી કરી શકતું નથી તે રામાયણમાં જોવા મળે છે.

રામાયણના પાત્રોમાંથી નિષ્પન થતા જીવન ઉપયોગી મૂલ્યો

આપણે જોઈએ છીએ કે વર્તમાન સમયની અંદર આપણા મૂલ્યોનો હ્રાસ થઈ રહ્યો છે. સમાજ જીવનમાં સ્થિરતા જોવા મળતી નથી. પરંતુ પ્રાચીન સમયમાં રામાયણ ગ્રંથમાં જે મૂલ્યો જોવા મળે છે તે વર્તમાન જીવનમાં આપણે લાવી શકીએ તો તે સમાજ, દેશ અને સંસ્કૃતિ માટે ઉપયોગી સાબિત થશે.

રાજા દશરથ: રાજા દશરથ એક આદર્શ રાજા છે અને પોતાના વચનો પ્રત્યે સમર્પિત ભાવ દર્શાવે છે. એક આદર્શ રાજાની સાથે એક આદર્શ પિતા અને પતિની પણ ભૂમિકા નિભાવે છે. પ્રજાવત્સલ રાજા છે જે પોતાનો સમગ્ર જીવન પ્રજાની સેવામાં પૂરાવી દે છે. વર્તમાન સમયમાં પણ રાજા દશરથ નું જીવન વર્તમાન રાજનેતાઓ પોતાના જીવનમાં એક આદર્શ નેતૃત્વ તરીકે લઈ શકે. રાજા જનક: રાજા જનક રાજા હોવા છતાં તેઓ ઋષિ જેવું આદર્શ જીવન જીવતા હતા તેમની પુત્રીઓને રામ અને લક્ષ્મણ સાથે લગ્ન કરાવે છે ત્યારબાદ જ્યારે રામને વનવાસ મળે છે સીતા પણ તેમની સાથે જાય છે. લક્ષ્મણ પોતાની પત્નીને રાજમહેલમાં એકલા મૂકીને જાય છે. આ બંને દીકરીઓને એમના જીવનમાં પડેલા કષ્ટ માટે રામ અને લક્ષ્મણને દોષ આપતા નથી પણ આવેલ સંકટ સમયને કઈ રીતે પસાર કરવો તેની સલાહ આપે છે. વર્તમાન સમયની અંદર કન્યાઓના પિતાની ભૂમિકા કેવી હોઈ શકે તે રાજા જનક પાસેથી શીખી શકાય છે.

શ્રીરામ: શ્રીરામ પોતે ભગવાન હોવા છતાં આજ્ઞાંકિત, સત્ય, પ્રામાણિકતા, ભાતૃભાવ, સદાચાર, નિષ્ઠાવાન, સંયમી, ચારીત્ર્યવાન, ન્યાયવાન, સમભાવ, સ્વદેશ પ્રેમ, આદર્શ વ્યક્તિત્વ, નેતૃત્વ જેવા ગુણો ધરાવે છે. રામ પોતે ઇચ્છતા તો રાજા બની શક્યા હોત પણ તેમને પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કર્યું. વર્તમાન સમયની અંદર પણ નેતા ના ગુણો કેવા હોવા જોઈએ તેમાં સમાજ પ્રત્યેની ભાવના,દેશ પ્રત્યેની ભાવના, પરિવાર પ્રત્યેની ભાવના કેવી હોવી જોઈએ એ રામના પાત્ર દ્વારા લઇ શકાય છે અને પોતાના જીવનમાં રામના ગુણો ઉતારવાનો પ્રયત્ન કરી શકાય છે.

સીતા: સીતા એ રામાયણમાં મહત્વનું પાત્ર છે રાજા જનક ની દીકરી અને રામની પત્ની પોતાનો સંપૂર્ણ જીવન સંઘર્ષમય પસાર કરે છે. પોતાના પતિને રાજગાદી છોડીને વનવાસ જવાનું થાય છે ત્યારે એ પતિવ્રતા ધર્મ સ્વીકારીને રામની સાથે વનમાં જાય છે. પોતાના પતિને આવેલા દરેક સંકટોમાં પતિને પોતાનો સાથ અને સહયોગ આપે છે. તેમની અસાધારણ પવિત્રતાના કારણે સીતાનું પાત્ર વર્તમાન માં પણ ઉપયોગી નીવડે છે. આજના આધુનિક જમાનામાં સ્ત્રીઓની પતિ, સમાજ અને રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની ભાવના કેવી હોવી જોઈએ તે સીતા માતાના પાત્ર દ્વારા સમજી શકાય છે.

લક્ષ્મણ: લક્ષ્મણ રામ પ્રત્યે અત્યંત વફાદાર હતા. તેઓ રામને અનહદ પ્રેમ કરતા હતા. તેમને તેમનું આખું જીવન રામની સેવા માં વિતાવ્યું અને જીવનભર પડછાની જેમ તેમની સેવામાં વ્યસ્ત રહ્યા. રામને મળેલા વનવાસમાં એ પોતે પણ રામ સાથે ગયા અને પોતાની પત્ની થી ચૌદ વર્ષ દૂર રહ્યા. વર્તમાન સમયમાં પણ ભાતૃપ્રેમ, વફાદારી, સેવા જેવા

ગુણો વિકસાવવા હોય તો રામાયણના લક્ષણના પાત્ર દ્વારા જીવનમાં ઉપયોગી બની શકે છે.

ભરત: ભાતૃપ્રેમ ની જીવંત મૂર્તિ માનવામાં આવે છે. જ્યારે રામને 14 વર્ષનો વનવાસ અને ભરતને રાજગાદીની વાત આવે છે ત્યારે તે પોતે રાજગાદી નો સ્વીકાર કરતા નથી. કહેવાય છે કે "ભાઈ હોય તો ભરત જેવો" રામના વનવાસથી એ પોતે દુઃખી થાય છે. અને પોતે પણ તપસ્વી જીવન જીવતા તેઓ 14 વર્ષ સુધી રામના આગમની રાજ જોતા રહ્યા અને રામની પાદુકાઓ રાજા સ્વરૂપમાં રાખી 14 વર્ષ એક સેવકની જેમ રાજ સંભાળ્યું. વર્તમાન સમયમાં આજે ભાઈ ભાઈ ની હત્યા કરતો જોવા મળે છે. રાજપાટ માટે ગમે તે કરવા તત્પર થાય છે. એવા સમયે ભરતના પાત્ર દ્વારા ભાતૃભાવ, ત્યાગ, સમર્પણ, સેવા જેવા ગુણો જીવનમાં ઉપયોગી બની રહે છે. શત્રુઘ્ન: રામાયણમાં શત્રુઘ્નનું પાત્ર પણ જીવનમાં ઉપયોગી થાય એવું છે. લક્ષ્મણ રામના પડછાયાની જેમ તેમની સેવામાં વ્યસ્ત હતા તે જ રીતે શત્રુઘ્ન ભરતની સેવામાં વ્યસ્ત રહેતા અહીંયા પણ ભાતૃભાવ જોવા મળે છે.

ઉર્મિલા: ત્યાગ અને સમર્પણ ની દેવી તરીકે આપણે ઓળખીએ છીએ. રામને 14 વર્ષનો વનવાસ મળતા લક્ષ્મણ પણ રામની સાથે વનવાસ જાય છે ત્યારે આ મહાન નારી 14 વર્ષ પતિના વિયોગમાં વિતાવ્યા અને માતા કૌશલ્ય ની સેવા કરી વર્તમાન સમયમાં પણ સમાજમાં આવી ઘણી બધી ઘટનાઓ બનતી હોય છે તેમાં ઉર્મિલા પાસેથી આપણે શીખી શકીએ છીએ.

મંદોદરી: મંદોદરી એક સદાચારી અને પતિવ્રતા નારી હતી. તે હંમેશા રાવણને ખરાબ માર્ગ છોડીને સત્યના માર્ગ પર આવવાની સલાહ આપતી હતી. રામ ભગવાન છે તે જાણતી હતી. અને રાવણને સીતાના હરણ માટે માફી માંગવાની સલાહ આપતી હતી. પર સ્ત્રી એ માતા સમાન છે એ રીતે રાવણને સમજાવતી હતી. વર્તમાન સમયમાં પણ સ્ત્રીઓ પોતાના પતિને અવડે માર્ગે જતા હોય છે ત્યારે સલાહ સૂચનો કેવી રીતે આપી શકાય તે મંદોદરી ના પાત્ર દ્વારા સમજાવી શકાય તેમ છે.

વિભીષણ: રાવણ નો સગો ભાઈ અને તે રામભક્ત હોય છે. વિભીષણ રાવણને હંમેશા અધર્મનો, અહંકાર નો માર્ગ છોડીને ભગવાન રામને સ્વીકારે તેવી સલાહ આપતા હતા. અસુરોની વચ્ચે રહીને આવા સારા ગુણવાળા માણસો સમાજમાં ખૂબ ઓછા જોવા મળે છે. વર્તમાન સમયમાં પણ સમાજની અંદર અનેક રાવણરૂપી માણસો જોવા મળે છે તેવા સમયમાં સજ્જન વ્યક્તિઓ દુર્ગુણોનો પ્રભાવ કેવી રીતે પાડી ન શકે તે સમજવા માટે વિભીષણ નું પાત્ર ખૂબ ઉપયોગી બની શકે છે.

ઉપસંહાર:

આમ રામાયણ ગ્રંથમાં માનવીય મૂલ્યો જોવા મળે છે. મૂલ્યલક્ષી સમાજના ઘડતરમાં આપણા પવિત્ર ગ્રંથો ખૂબ મહત્વની ભૂમિકા નિભાવે છે. રામાયણમાં અનેક પ્રસંગો અને પાત્રો દ્વારા આપણા મૂલ્યોને જાળવવા માટે અનેક ઉદાહરણો પૂરા પાડવામાં આવ્યા છે. જે વર્તમાન સમયમાં અને આવનારી પેઢી માટે મૂલ્યોની જાળવણી માટે ખૂબ કારગર નીવળશે

સંદર્ભ સૂચિ:

સી. દેશમુખ, મૂલ્ય શિક્ષણ,(2013)યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ પે.જ નં 1થી 6

દ સોની,રામાયણની અમર કથાઓ, ગુજરાત પુસ્તકાલય સહકારી મંડળ પે.જ નં 79 થી81

પી.વાઘેલા ,.સત્યના મૂલ્યને ઉજાગર કરતો જટાયુ આધુનિક સંદર્ભમાં પે.જ નં 1 થી 2

HUMAN VALUES EXPRESSED IN SMT. PRATIBHA PATIL'S CONVOCATION SPEECHES

Divyaniben S. Tandel
Assistant Professor,
Naran Lala Institute of Teacher Education,
Navsari.

Dr. Amitkumar R. Mali
Assistant Professor, Department of Education,
Veer Narmad South Gujarat University,
Surat

Abstract

Value is human ethics. The code of conduct. Value has to be acknowledging through rite and environment. Human life is not valuable without value. Values are nurtured by one's conscience or by social tradition. Culture is the main source of value. Children can be aware of values by making them aware of values. Effort can be made to help the child to develop values himself by imparting an understanding of values. Students can be aware by presenting example related to values. Appreciation for values can be created in children by explaining the importance of values. Values can be inculcated in children by presenting incidents or events around them or by presenting the life character of successful individuals. Apart from this, the teacher or the parents or the elders themselves can inculcate the values in the children's lives by practicing the values before the children. This research is a qualitative research and the researcher explore convocational speeches delivered by Smt. Pratibha Patil, the former President of our country. Patil's educational thoughts expressed in the convocation speeches at various universities. The speeches of the president were taken from the website of the president of India from Rashtrapati Bhavan which was hosted by the National Informatics Centre and the website content provided by the President's secretariats. The researcher derived his thought about Human Values using content analysis method.

Keywords: Human Values, convocation speeches

Introduction:

"Values are basic and fundamental beliefs that guide or motivate attitudes or actions. They help us to determine what is important to us. Values describe the personal qualities we choose to embody to guide our action. Values are essential to ethics. Ethics is concerned with human actions, and the choice of those actions. Values specifies a relationship between a person and a goal. It is relational in a sense that what one person values may not be what another person values even in the same situation (Steven 2018)." Values can not be taught, values are to be caught, values can be transmitted. "If we lose our moral and spiritual values, we shall be a Nation without a soul(Dr. radhakrishnan as cited by patel, 2010)."

According to Frankel as cited by Patel(2010).

"A value is a concept about what some one thinks is important in life. When a person values something he or she seems it worthwhile, worth doing or worth trying to obtain."

According to Patel (2010)There are eight types of values.

1. Personal values:

Personal values are broad desirable goals that motivate people's actions and serve as guiding principle in their lives. Honesty, building something new, charity, humility, creativity, self-respect, passion, curiosity, pride of labor, morality of duty, scientific point of view, cleanliness, leadership, individual respect are personal values.

2. Social values

Social values are defined as standards, which individual and social groups employ to define personal goals and essentially shape the nature and form of social order in a collective. They provide general guidelines for social conduct. Maintenance of public property, social justice, ladies social status, cooperation, social service, brotherhood, compassion, family spirit, forgiveness, abolition of gender equality are social values.

3. Cultural values

Cultural values are a culture's core beliefs about what's good or right. We all have cultural values. It is the key principles or morals that underpin a cultural group. They may based on religion, tradition, philosophy, collective memory and custom. Truth, non violence, continence, self-help are cultural values.

4. Economic values

Economic values is the measurement of the benefit derived from a good or service to the individual or a company. Accumulation of wealth, a non-exploitative economy and productivity are economical values

5. National values

National values are beliefs of a nation guiding the attitudes, actions and behavior of its citizens. Patriotism, independence of thought, speech and behavior, nationality, democratic attitude, preservation of environment, citizenship, dedication, consciousness of population explosion, preservation of invulnerability, national five values-cleanliness, truth, hard work, equality and cooperation are national values.

6. Moral values

Moral values are defined as guidelines that assist a person in deciding between right or wrong. In order to create honest, credible and fair judgments and relationships in daily life. Humanity, moral courage, justice, honesty, purity, acknowledging the feelings of others, openness, sportsmanship and ethical behavior are moral values.

7. Spiritual values

Spiritual values are the integrative values of human soul consisting of altruistic, humanistic, personal, divine and effective values leading to spiritual growth of personality. Joy, penance, piety, spiritual wisdom, love to God, loyalty, illustration of nature are spiritual values.

8. Values of Internationalism

Internationalism is a principle that espouses increased cooperation between nations across political, economic and cultural exchange. in this value we feel that we are the citizen of one world. Co-existence, world brotherhood, mutual Co-existence, world citizenship are the values of

Internationalism.

Human values can be characterized as the convictions, standards and rules that a person adheres to as a guide for their daily activities. These human values are crucial aspect of what makes people human. Humans are like flowers without fragrance when these values are absent. These fundamental human values from the foundation of most professional ethic. These values are a set of behavioral norms that people choose to follow in order to uphold interpersonal relationships, seems from a societal perspective. Human values are essential for preserving peace and safeguarding society in the modern era. The practical application of human values helps society maintain morality. Human beings can coexist peacefully with others be connecting personal relationships and human values(Kishan 2023). Here the researchers analyzed convocation addresses delivered by Smt. Pratibha Patil and study the thoughts express by her about Human Values.

Research Methodology

Objectives

Following is the objective of the study:

1. To study the thoughts expressed in Smt. Pratibha Patil's convocation speeches about Personal Values.
2. To study the thoughts expressed in Smt. Pratibha Patil's convocation speeches about Social Values.
3. To study the thoughts expressed in Smt. Pratibha Patil's convocation speeches about Cultural Values.
4. To study the thoughts expressed in Smt. Pratibha Patil's convocation speeches about Economic Values.
5. To study the thoughts expressed in Smt. Pratibha Patil's convocation speeches about National Values.
6. To study the thoughts expressed in Smt. Pratibha Patil's convocation speeches about Moral Values.
7. To study the thoughts expressed in Smt. Pratibha Patil's convocation speeches about Values.
8. To study the thoughts expressed in Smt. Pratibha Patil's convocation speeches about Internationalism Values.

Questions

The present research study can be explored to obtain answers of the following questions.

1. Which are the thoughts expressed in Smt. Pratibha Patil's convocation speeches about Personal Values?
2. Which are the thoughts expressed in Smt. Pratibha Patil's convocation speeches about Social Values?
3. Which are the thoughts expressed in Smt. Pratibha Patil's convocation speeches about Cultural Values?

4. Which are the thoughts expressed in Smt. Pratibha Patil's convocation speeches about Economic Values?
5. Which are the thoughts expressed in Smt. Pratibha Patil's convocation speeches about National Values?
6. Moral Which are the thoughts expressed in Smt. Pratibha Patil's convocation speeches about Values?
7. Which are the thoughts expressed in Smt. Pratibha Patil's convocation speeches about Spiritual Values?
8. Which are the thoughts expressed in Smt. Pratibha Patil's convocation speeches about Internationalism Values?

Research Method

The present research is a qualitative research. The Content Analysis Method as suggested by Shukla(2018) was used for this research. The researcher after selecting the problem, research objective and questions were framed. The study is based on transcript of convocation speeches delivered by the former president Smt. Pratibha Patil at various universities during his tenure as a president. The researcher used https://presidentofindia.nic.in/speeches.htm the president of India website from the Rashtrapati Bhavan which is hosted by the National Informatics Centre and the content of the president's speeches is provided by the President's secretariat. From this website it was founded total 542 transcript of speeches available on the website. Out of this the researcher used 16 speeches which is delivered in convocation ceremony of Universities.

The first speech delivered on 2nd November, 2007 at convocation function of Mother Teresa Women's University(Patil,2007), The second speech delivered on 23rd september, 2008 at convocation function University of Lucknow(Patil,2008), The third speech delivered on 12th October 2008 at convocation function of Bharati Vidyapeeth(Patil,2008), The fourth speech delivered on 7th February, 2009 at convocation function of Shreemati Nathibai Damodar Thackrsey Women's University(Patil,2009), The fifth speech delivered on 05th March, 2009 at convocation function of University of Rajasthan(Patil,2009), The sixth speech delivered on 24th November, 2009 at 22nd convocation function of the Goa University(Patil,2009). The seventh speech delivered on 8th January, 2010 at convocation function of Sant Gadge Baba Amravati University (Patil,2010). The eighth speech delivered on 16th April, 2010 at first convocation of Sikkim University (Patil,2010b), The ninth speech delivered on 24th September, 2010 at the convocation function of Mizoram University(Patil,2010c), The tenth speech delivered on 25th September, 2010 at convocation function of Tripura University(Patil,2010d), the eleventh speech delivered on 8th December 2010 at convocation function of Manipal University(Patil,2010e). The twelfth speech delivered on 10th December 2010 at 25th convocation function of Ranchi University(Patil,2010f), the thirteenth speech delivered on 25th November 2011 at convocation function of The Shri Mata Vaishno Devi University(Patil,2011a), the fourteenth speech delivered on 3rd December, 2011 at convocation function of the Symbiosis International University University(Patil,2011b). the fifteenth speech delivered on 8th February, 2012 at convocation

function of Kurukshetra University(Patil,2012a) and the sixteenth speech delivered on 24th March, 2012 at special convocation function of the North Maharashtra University(Patil,2012b).The transcript of this speeches were downloaded from https://presidentofindia.nic.in/speeches.htm and read several times and the coding was done and the findings were derived.

Universe

The present study is about the thoughts expressed in Smt. Pratibha Patil's convocation speeches about Human Values. So the universe of this study is seventeen speeches delivered by the president of India during the convocation ceremony at various universities since 25th July 2007 to 25th July 2012.

Sample

From the entire universe, in Smt. Pratibha Patil's convocational addresses, we saw thoughts of Human Values in his all seventeen speeches of 2007 to 2012. So the sample of the study is seventeen speeches delivered by her during the convocation ceremony at various universities.

Data analysis

The text of all these seventeen speeches were read several times and the coding was done and the findings related education for sustainable development were found. The researcher used content analysis method as suggested by Shukla.

Findings

The findings of study are given below

Thoughts about Personal values:

To develop leadership among women, to build entrepreneurship as a career option and to look at self employment option, education gives confidence to face challenges(2007). To use knowledge for welfare of humankind, universities have to instill in students an ability to think critically and analytically, values like tolerance, discipline and hard work are important for university life and for a fulfilling life, give respect to all, co-existence of different views and a caring approach towards the under privileged section of society(2008a,b). develop abilities to face challenges, educations' aim is to make student self-confidence(2009a,b,c). development of personality and become wise through education, bring changes in own life, (2010a,b,).spirit of inquiry(2011a), creative thinking to change head and heart, bring humility(2012a,b).

Thoughts about Social values

Encouraged women to play active role in public affairs, to change society's attitude towards women, to encourage women literacy programs, to do social awareness campaigns(2007). Used knowledge for public good, education system must respond to change as a society transformer(2008a,b). Schooling for widow and other destitute women, providing young women with higher learning, changing role of women in social development, raise voice against social evils like female feoticide, child marriage, dowry and addictions, do social work like gender sensitization, legal and family counseling services, interact with local communities to understand their issues and do social welfare works(2009a,b,c). preparing youth to face challenges and responsibilities of future, aware students about tolerance, compassion, family values, harmonious

living and respect for elders, being institution of public good and public welfare, change social attitudes of women(2010a,b,c,f).teacher's responsibilities(2011a,b), give education to all, give value education, prepare students for social challenges(2012b).

Thoughts about Cultural values

Existence of self-help women group, encourage self defense classes(2007). To bring people of different religions, customs and traditions together(2008). Cultural attitude developed through education (2009c). make students about rich civilization legacy of truth, to mobilize the rich intellectual heritage of region, to spread awareness about the biological heritage of the state(2010a,b), role of youth in conserving and protecting environment(2012b).

Thoughts about Economic values

Education will make productive people, Impact of Self-help women groups on economic empowerment (2007). Contribution of universities in economical development of a country, major contribution of electronics, communication and computer technology in economic development through education, knowledge is ahead of physical resources as a main driver of economic growth(2008). To take Women's participation in economic activities, aware students about financial crisis, help nation to give economic vitality, higher education should encourage youth to set up enterprises (2009a,b,c). develop skill o f earning, linkage between education and employment(2012a).

Thoughts about National values

To develop skill and capabilities in women to lead meaningful lives through education, to build compassionate society and to make responsible citizens through education(2007). Develop the spirit of nationalism among students, universities enthuses youth with the spirit of national unity and national development, improvement of national infrastructure to bringing health, education and connectivity across the country, universities aim is to make students ideal citizen(2008a,b). Changing role of women in national development (2009a,b,c). to perform our own duty, make students a responsible citizen, produce thinkers, leaders, professionals and a good citizens (2010a,b,c,d,e,f).technologies development for nation, become good citizen of country(2011a,b), shape future trajectory of becoming strong nation, strong souls-strong brains and strong arms are need of nation, develop skill for the growth of nation, awareness about sustainable development(2012a,b).

Thoughts about Moral values

Women is a companion of a man, gifted with equal mental capacity, women help other women who is less fortunate to have been educated(2007). Prepare students to fulfill their responsibilities in life, become a torchbearers to help others, teachers must ready to give advice, guidance to their students to face the world, maintain(2009a,b,c). to refrain from temptation, (2010b), teacher's moral value in shaping personalities of students(2012b).

Thoughts about Spiritual values

To love and support sick, poor and needy people(2007). People are maker of their own fate so always do good deed(2009c). Live happy and prosperous, promote harmony with nature

(2010a,b). do good deed(2011b), self-realization, deeper understanding of world and oneself (2012a).

Thoughts about Values of Internationalism

Women in the world speak in one voice, it will be bring peace, prosperity and happiness in the world, Tolerant world lead by educated women(2007). Thoughts of globalization of education, (2008). Give education to meet Global challenges, globalization with rapid advances in science and informational technology(2009a,b,c). bringing heritage to global community (2010b).promotes global peace and development, spirit of Vasudaiva Kutumbakam, become global citizen(2011b) and to make world a better place to live(2012b).

Discussion

The qualities in a person are called values. The development of values in person's life is understood as the development of the person. Without values the development of a person is not possible. The thoughts about human values of Smt. Pratibha Patil's speeches are very important to know about the education of values. His knowledge and experience are reflected in his speeches. In educational institution everyone talks about the development of values, inculcating, imbibe values in life but somewhere it was not followed. It remains only in talk. Giving women equal opportunity as men, spirit of nationalism, education for economic development, develop personal values among students, bring peace, prosperity and happiness in the world, tolerant world lead by educated women. This all suggestion of the president is very useful for the educational reformation at higher level education and for improving quality of education at university level. The suggestions of president are easily acceptable for all because he is the first person of the Nation.

References

- Kishan,r.(2023).Concept of Human Values. Retrieved from https://www.socialworkin.com/2023/02/concept-of-human-values.html?m=1 on September 29, 2023
- Mintz,s.(2018).What are Values. Retrieved from https://www.ethicssage.com/2018/08/what-are-values.html on September29,2023
- Patel, n.d.(2010). *Value Education*. Bilimora : Shrirang Shikshan Mahavidhyalaya.
- Patil,p.(2007).speech of the hon'ble president of India, Smt. Pratibha Patil at 17th convocation of Mother Teresa Women's University.Retrieved from

Peer Reviewed Refereed Journal **ISSN : 2278 – 5639**
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} Volume – XII Special Issue – IV October – 2023

ગાયત્રી મંત્રમાંથી થતા નિષ્પન્ન માનવીય મૂલ્યો

Hastiben Vinodbhai Patel
Ad-Hoc Assistant Professor
Naranlala Institute Of Teacher Education, Navsari

સારાંશ

માનવીના જીવન વ્યવહારમાં નૈતિક અને આધ્યાત્મિક બાબતોનું ઘણું મહત્વ છે. નૈતિકતાના સંદર્ભ વિના માનવજાતનો ઉધ્ધાર નથી, નૈતિકતા એટલે વિચાર, વાણી અને કાર્યમાં વ્યક્તિની વર્તન તરેહ. ટૂંકમાં સમગ્ર રીતે સમાજમાં અનેક પ્રકારના મૂલ્યોનો હ્રાસ અટકાવવા અને વ્યક્તિને દોષરહિત વર્તન કરવાની પ્રેરણા આપવા મૂલ્ય શિક્ષણ મહત્વનું સાધન છે. અત્યારની યુવા પેઢીનો આધ્યાત્મિકતા સાથેનો સંબંધ ખૂબ ઓછો થઈ ગયો છે. અને એટલા માટે માટે જ આજનો યુવાન વૈચારિક રીતે પાંગળો બની ગયો છે તેની સહનશક્તિ ઓછી થઈ ગઈ છે અને નબળા વિચારો ઘણાં બધાં યુવાનોના જીવનમાં પોતાનો અડીંગો જમાવીને બેઠા છે. પરિણામે નાની નાની નિષ્ફળતાઓમાં યુવાનો આત્મહત્યા કરી લે છે. આ તમામ સમસ્યાઓમાંથી બહાર નીકળવાનો શ્રેષ્ઠ માર્ગ ગાયત્રી મંત્ર છે. ગાયત્રી મંત્રના 24 અક્ષર એ માત્ર અક્ષર જ નથી, પણ 24 દેવીદેવતાઓના સ્મરણ બીજ છે. ગાયત્રી મંત્રની ઉપાસના દરેક પાપનો નાશ કરનારી, આધ્યાત્મિક સુખોથી લઈને ભૌતિક સુખોને આપનારી માનવામાં આવી છે. ગાયત્રી મંત્ર મનુષ્યને વૈચારિક રીતે સમૃદ્ધ બનાવી તેનામાં અલૌકિક ચેતનાનો સંચાર અને શુદ્ધ બુદ્ધિ પ્રદાન કરે છે. હવે જે વ્યક્તિમાં અલૌકિક ચેતના હોય, હકારાત્મકતા હોય, અને શુદ્ધ બુદ્ધિ હોય તે વ્યક્તિ દુનિયામાં ક્યાંય પાછો પડતો નથી અને પોતાના તમામ કાર્યોમાં ધારી સફળતા પ્રાપ્ત થાય છે. નિત્ય ગાયત્રી મંત્ર કરનારો યુવાન નોકરી, અભ્યાસ, ધંધો, રોજગાર સહિતના વિશ્વના કોઈપણ ક્ષેત્રમાં પાછો પડતો નથી. તમામ માતાપિતાઓએ પોતાનું બાળક ગાયત્રી મંત્રનો જાપ અવશ્ય કરે તેનો આગ્રહ રાખવો જોઈએ. ગાયત્રી મંત્ર તમને તમામ મુશ્કેલીઓમાંથી સરળતાપૂર્વક બહાર કાઢે છે. અને એટલા માટે જ ગાયત્રી મંત્ર યુવાનો માટે શ્રેષ્ઠ છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો: ગાયત્રી મંત્ર, માનવીય મૂલ્ય

❖ **પ્રસ્તાવના**

ફ્રેનકેલ જે. આર.ના મતાનુસાર, "મૂલ્ય એક વિચાર છે. સંકલ્પના છે એટલે કે જીવનમાં કઈ મહત્વપૂર્ણ હોવા વિશેનો વિચાર કે સંકલ્પના એટલે મૂલ્ય. જ્યારે મૂલ્ય કશાકનું મૂલ્ય કરે છે. ત્યારે તે કંઈક યોગ્ય કરવા કે મેળવવા પ્રયત્ન કરવા યોગ્ય હોવાનું સૂચવાય છે."

ગાયત્રી મંત્ર ઉપાસના માટેનો શ્રેષ્ઠ અને અલૌકિક મંત્ર છે. કહેવાયું છે કે "अक्षर चोवीस परम पुनिता, ईनमे बसे शास्त्र श्रृति गीता". અર્થાત ગાયત્રી મંત્રના ચોવીસ અક્ષર પરમ પવિત્ર છે અને ગાયત્રી મંત્રના ચોવિસ અક્ષરોની અંદર શાસ્ત્ર, વેદાંત સાર, અને ભગવદ્ ગીતાના અર્થનો સમાવેશ થતો હોવાનું મનાય છે

ॐ भूर्भुवः स्वः । तत् सवितुर्वरेण्यं । भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥

ગાયત્રી મંત્રનો અર્થ:

તે પ્રાણ સ્વરૂપ, દુઃખનાશક, સુખ સ્વરૂપ, શ્રેષ્ઠ, તેજસ્વી,પાપનાશક એવા પરમાત્માને અમે અમારા અંતરઆત્મામાં ધારણ કરીએ છીએ, તે પરમાત્મા અમારી બુદ્ધિને સન્માર્ગ તરફ પ્રેરિત કરે.

❖ **ગાયત્રી મંત્રની વ્યુત્પત્તિ**

મા ગાયત્રી વેદમાતા છે. અને ગાયત્રી મંત્ર વેદ મંત્ર અને સૂર્ય મંત્ર છે. બ્રહ્મર્ષિ વિશ્વામિત્ર દ્વારા રચાયેલા ગાયત્રી મંત્રનો ઉલ્લેખ યજુર્વેદના છત્રીસમાં અધ્યાયમાં જોવા મળે છે. ગાયત્રી મંત્રનો મહિમા અનંત છે. ગાયત્રી મંત્રના 24 અક્ષર એ માત્ર

અક્ષર જ નથી, પણ 24 દેવીદેવતાઓના સ્મરણ બીજ છે. ગાયત્રી મંત્રની ઉપાસના દરેક પાપનો નાશ કરનારી, આધ્યાત્મિક સુખોથી લઈને ભૌતિક સુખોને આપનારી માનવામાં આવી છે. વેદ, પુરાણ, શાસ્ત્ર, ઈતિહાસ, ઋષિ, મુનિ, સંસારી અને વૈરાગી વગેરે તમામ લોકો ગાયત્રી મંત્રની મહત્તાનો સ્વીકાર કરીને આ જગતમાં સુખી બન્યાં છે. મંત્રમાં મનુષ્યનું જીવન બદલી નાખવાની દિવ્ય શક્તિ રહેલી છે. આપણા ખોટા દ્રષ્ટિકોણને કારણે જ સ્વર્ગમાંથી નરક બનેલું છે. મનની એવી ભ્રાંતિઓને દૂર કરવાની શક્તિ ગાયત્રીમાં છે. જે વ્યક્તિ ગાયત્રી મંત્રના પાવરનો ઉપયોગ કરતા શીખી જાય છે તે તમામ બંધનોમાંથી મુક્ત થઈને પરમાત્માની શાશ્વત શાંતિને પ્રાપ્ત કરે છે. ગાયત્રી ત્રિગુણાત્મક છે. એની ઉપાસનાથી જેમ સત્વગુણ વધે છે એ જ રીતે કલ્યાણકારક અને ઉપયોગી રજોગુણની પણ અભિવૃદ્ધિ થાય છે.

ગાયત્રી મંત્રનો જપ કરનાર વ્યક્તિના જીવનમાં કોઈપણ પ્રકારની ખોટી કે ખરાબ વસ્તુઓ પ્રવેશી શકતી નથી. અને જો કોઈ વ્યક્તિ ગાયત્રીના સાધકનું અહિત કરવાનો પ્રયત્નો કરતી હોય તો તેમાં તેને સફળતા પણ મળતી નથી. ગાયત્રી મંત્રના કારણે રજોગુણી આત્મબળ વધવાથી મનુષ્યની ગુપ્ત શક્તિઓ જાગૃત થાય છે. જે સાંસારિક જીવનના સંઘર્ષમાં અનુકૂળ પ્રતિક્રિયા ઉત્પન્ન કરે છે. ઉત્સાહ, સાહસ, સ્ફૂર્તિ, ચેતના, આશા, દૂરદર્શિતા, તીવ્ર બુદ્ધિ, તકની ઓળખ, વાણીમાં માધુર્ય, વ્યક્તિત્વમાં આકર્ષણ, સ્વભાવમાં સારાપણું જેવી અનેક વિશેષતાઓ વિકસિત થાય છે. આ પ્રકારના ગુણો વિકસાવવાથી સામાન્ય વ્યક્તિ પણ ધનિક અને સમૃદ્ધિવાળો બની જાય છે. ગાયત્રી મંત્રમાં એવી તાકાત છે કે તેના સાધકને તે ગમે તેવી સ્થિતિમાં બેઠો કરી શકે છે. જેઓ વેદમાતાનું શરણ સ્વીકારે છે તેમના જીવનમાં સત્વ, ગુણ, વિવેક, સદ્ વિચાર અને સત્કાર્યો પ્રત્યે અસાધારણ રૂચિ ઉત્પન્ન થાય છે. ગાયત્રી મંત્ર આત્મજાગૃત્ત, લૌકિક અને પર લૌકિક, સાંસારિક અને આત્મિક સર્વ પ્રકારની સફળતાઓ અપાવનાર છે.

ગાયત્રી મંત્રની નિત્ય ઉપાસના જે વ્યક્તિ કરે તેને કોઈ દિવસ નબળો વિચાર આવતો નથી. તે વ્યક્તિના જીવનમાં કોઈપણ પ્રકારના ભૂતપલિતો તેને પરેશાન કરતાં નથી. તે વ્યક્તિના જીવનમાં જો કોઈ અઘટિત ઘટના ઘટવાની હોય તો તેનો પહેલાથી જ અણસાર મળી જાય છે. તે વ્યક્તિના જીવનમાં અલૌકિક ચેતનાનો સંચાર થાય છે.

❖ **ગાયત્રી મંત્રનો દરેક અક્ષરનો મહિમા**

ગાયત્રી મંત્ર શક્તિ એ વિશ્વવ્યાપ્ત શક્તિ છે, આ શક્તિ સાથે જો આપણે સંબંધ જોડીએ તો સમગ્ર સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિ સ્વાધીન થાય છે. તે થકી ભૌતિક, માનસિક, આધ્યાત્મિક સર્વપ્રકારની સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. આપણું સમગ્ર શરીર પ્રાણવહન કરનાર નાડીઓથી વ્યાપ્ત છે. આ વિવિધ નાડીઓ અનેક સ્થળે જોડાયેલી છે. તે સ્થળ ગ્રંથી તરીકે (ગાંઠ) ઓળખાય છે. માનવી શરીરમાં આવેલી ગ્રંથીઓમાં વિવિધ શક્તિઓ પડેલી હોય છે. ગાયત્રી મંત્રના વિશિષ્ટ ઉચ્ચારથી તે ગ્રંથીમાં રહેલી શક્તિ વ્યક્ત (જાગ્રત) થાય છે.

- "ॐ" કારનો ઉચ્ચાર કરવાથી શિખાની આજુબાજુ છ ઈંચના વિસ્તારની શક્તિ જાગ્રત થાય છે.
- "ભૂ:"' નો ઉચ્ચાર કરવાથી જમણી આંખથી ચાર ઇંચ વિસ્તારની શક્તિ જાગ્રત થાય છે.
- "ભુવઃ" નો ઉચ્ચાર કરવાથી મનુષ્યની ભ્રુકુટી (ત્રિનેત્ર) થી ત્રણ ઈંચ વિસ્તારની શક્તિ જાગ્રત થાય છે.
- "સ્વ"ના સમ્યક ઉચ્ચારથી મનુષ્યની ડાબી આંખથી ચાર ઈંચ વિસ્તારની શક્તિ જાગ્રત થાય છે.
- "તત્" ના ઉચ્ચારથી આજ્ઞા ચક્ર વિસ્તારની તાપિની નામની ગ્રંથીમાં રહેલી સાફલ્ય નામની શક્તિ જાગ્રત થાય છે.
- "સ" ના ઉચ્ચારથી ડાબી આંખ પાસે આવેલી સફળતા નામની ગ્રંથીમાં રહેલી પરાક્રમ નામની શક્તિ જાગ્રત થાય છે.
- "વિ"' ના ઉચ્ચારથી જમણી આંખની વિશ્વ નામની ગ્રંથીમાં સ્થિત પાલન શક્તિ જાગ્રત થાય છે.
- "તું" ના ઉચ્ચારથી ડાબા કાનમાં રહેલી "તૃષ્ટી" નામની ગ્રંથીમાં સ્થિત મંગલકારી શક્તિ જાગ્રત થાય છે.
- "વ" ના ઉચ્ચારથી જમણા કાનમાં સ્થિત વરદ નામની ગ્રંથીમાં સ્થિત યોગ નામની શક્તિ જાગ્રત થાય છે.
- "રે"ના ઉચ્ચારથી નાસિકાના મુળમાં રહેલી રેવતી નામની ગ્રંથી સ્થિત પ્રેમ નામની શક્તિ જાગ્રત કરે છે.

- "ણિ" ના ઉચ્ચારથી ઉપલા હોઠમાં સ્થિત સુક્ષ્મ નામની ગ્રંથી સ્થિત "ધન" નામની શક્તિ જાગ્રત થાય છે.
- "યં" ના ઉચ્ચારથી નીચલા હોઠમાં રહેલી જ્ઞાન નામની ગ્રંથી સ્થિત તેજ નામની શક્તિ જાગ્રત થાય છે.
- "ભર"ના ઉચ્ચારથી કંઠમાં આવેલી ભર્ગ નામની ગ્રંથી સ્થિત રક્ષણા નામની શક્તિ જાગ્રત થાય છે.
- "ગો"કંઠકૂપમાં આવેલી '"ગોમતી'" નામની ગ્રંથી સ્થિત બુધ્ધિ નામની શક્તિ જાગ્રત થાય છે.
- "દે" ના ઉચ્ચારથી ડાબી છાતીના અગ્રભાગમાં આવેલી દેવિકા નામની ગ્રંથી સ્થિત દમન નામની શક્તિ જાગ્રત થાય છે.
- "વ" ના ઉચ્ચારથી જમણી છાતીના અગ્ર ભાગમાં રહેલી વારાહી નામની ગ્રંથી સ્થિત "નિષ્ઠા"નામની શક્તિ જાગ્રત થાય છે.
- "સ્ય" ના ઉચ્ચારથી પેટના ઉપરના ભાગના છેલ્લા હાડકા પાસે આવેલી સિંહિણી નામની ગ્રંથીમાં રહેલી ધારણા શક્તિ જાગ્રત થાય છે.
- "ધી"ના ઉચ્ચારથી હ્રદય પાસેની ધ્યાન નામની ગ્રંથી સ્થિત પ્રાણ નામની શક્તિ જાગ્રત થાય છે.
- "મ" ના ઉચ્ચારથી પ્લીહ્રા સ્થિત મર્યાદા નામની ગ્રંથી અંતર્ગત સંયમ નામની શક્તિ જાગ્રત થાય છે.
- "હિ"ના ઉચ્ચારથી નાભીમાં રહેલી સ્કુટ નામની ગ્રંથી અંતર્ગત "તપો" નામની શક્તિ જાગ્રત થાય છે.
- "યો" ના ઉચ્ચારથી ડાબા ખભા પર આવેલી 'યોગમાયા" નામની ગ્રંથી સ્થિત અંતર્નિહિત શક્તિ જાગ્રત થાય છે.
- "યો" ના યોગ્ય ઉચ્ચારથી જમણા ખભામાં આવેલી યોગિની નામની ગ્રંથી સ્થિત ઉત્પાદન નામની શક્તિ જાગ્રત થાય છે.
- "નઃ" ના ઉચ્ચારથી જમણી કોણીમાં આવેલી ધારિણી નામની ગ્રંથી સ્થિત સરસતા નામની શક્તિ જાગ્રત થાય છે.
- "પ્ર" ના ઉચ્ચારથી ડાબી કોણીમાં આવેલી પ્રભવ નામની ગ્રંથી સ્થિત આદર્શ નામની શક્તિ જાગ્રત થાય છે.
- "ચો" ના ઉચ્ચારથી જમણા કાંડામાં આવેલી ઉષ્મા નામની ગ્રંથીની સાહસ નામની શક્તિ જાગ્રત થાય છે.
- "દ" ના ઉચ્ચારથી જમણી હથેળીમાં આવેલી દૃશ્ય નામની ગ્રંથી સ્થિત વિવેક નામની શક્તિ જાગ્રત થાય છે.
- "યાત્" ના ઉચ્ચારથી ડાબી હથેળીમાં રહેલી નિરંજન નામની ગ્રંથી સ્થિત સેવા નામની શક્તિ જાગ્રત થાય છે.

ઉપર કહ્યા મુજબની ભાવના રાખી પ્રત્યેક અક્ષરનું ઉચ્ચારણ કરવુ જોઇએ. ગાયત્રી મંત્રમાં આવેલા વિવિધ ૨૪ અક્ષરો સાથે શરીરની ૨૪ શક્તિઓનો સંબંધ છે. જે તે ગ્રંથીમાં જે તે અક્ષરના ઉચ્ચારણના ધ્વનિ તરંગો ગતિ કરતા હોવાથી તે તે ગ્રંથીની શક્તિ જાગ્રત થાય છે. તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ તો મંત્રના અસંખ્ય જપ, યોગ્ય ઉચ્ચાર કરવાથી લઇ શકાય છે.

❖ **મનોભૂમિનું શુદ્ધિકરણ**

બગીચાને જો સુંદર બનાવવો હોય તો તેને માટે કોઈ કુશળ માળીની નિમણૂંક કરવી જોઈએ. જ્યારે જ્યારે જરૂર હોય ત્યારે બગીચાને પાણી પાવું, વધારે પાણી હોય તો કાઢી નાંખવું, વખતોવખત બગીચાને ગોડ મારવો, નીંદવું, ખાતર નાખવું, પશુઓથી તેનું રક્ષણ કરવું વગેરે વગેરે કામો માટે માળી હંમેશાં સજાગ કહે છે અને પરિણામે બગીચો ફળફૂલથી ભરેલો, લીલા હરિયાળા ઘાસથી શોભતો અને ઊડીને આંખે વળગે તેટલો સુંદર લાગે છે.મનુષ્યનું મગજ એક બગીચો છે. તેમાં જાત જાતના મનોભાવ, વિચાર, સંકલ્પ, ઈચ્છા, વાસના, યોજનારૂપી વૃક્ષો અને છોડવાઓ ઊગે છે. તેમાં કેટલાક ઉપયોગી હોય છે, બીજા કેટલાક નિરુપયોગી હોય છે. બગીચામાં ઝાડીઝાંખરાં પણ આપમેળે ઊગી નીકળે છે અને તેમની સંખ્યા વધી જાય તો આખા બગીચાને નષ્ટ કરી દે છે. તેટલા માટે માળી તેમને કાપી નાખે છે અને દૂર દૂરથી પણ સારાં બીજ લાવીને વાવ્યા કરે છે. ગુરુ પોતાના શિષ્યના મગજ રૂપી બગીચાનો માળી છે. તે એમાંથી ઝાડીઝાંખરાં જેવા નકામા સંકલ્પો, સંસ્કારો, આકર્ષણ અને પ્રભાવો ઉખાડી નાખે છે અને પોતાની બુદ્ધિ, દીર્ઘદ્રષ્ટિ અને ચતુરાઈથી એવાં સંસ્કારરૂપી બીજ વાવે છે કે જેથી મગજરૂપી બગીચો બહુમૂલ્ય બની જાય.

સાચા બૌદ્ધિક વિકાસ માટે ભારતીય ધર્મ પ્રમાણે ગુરુની જરૂરિયાત માનવામાં આવી છે, જેથી મનુષ્યની વિચારધારા, સ્વભાવ, સંસ્કાર, ગુણ, પ્રકૃતિ, ટેવો, ઈચ્છાઓ અને મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ વગેરેનો પ્રવાહ ઉત્તમ દિશામાં વહેતો રહે અને મનુષ્ય પોતાનામાં સંતુષ્ટ રહી પ્રસન્ન,પવિત્ર અને પરિશ્રમી બને અને બીજાઓને પોતાની ઉદારતા અને સાચા વ્યવહારથી સુખ પહોંચાડે. આવા સુસંસ્કારી મનુષ્યો જે સમાજમાં અને દેશમાં અધિક સંખ્યામાં હશે તે દેશ અને સમાજ નિશ્ચયપૂર્વક સુખશાંતિમાં, સારી વ્યવસ્થામાં, અરસપરસના સહયોગમાં અને પ્રેમમાં બહુ જ આગળ વધેલો હશે.

આપણા ગૌરવવંતા ભૂતકાળના પાયામાં ઋષિઓની દીર્ઘદ્રષ્ટિ છુપાયેલી છે, જેને અનુસરીને પ્રત્યેક ભારતીયને પોતાની માનસિક વિશુદ્ધિ માટે કોઈ ઉચ્ચ ચારિત્રવાળા, આદર્શવાદી, તીવ્ર બુદ્ધિવાળા અને વિજ્ઞાનના નિયંત્રણમાં રહેવાનું ખાસ જરૂરી હતું. ધન કમાવું, વિદ્યા ભણવી, શસ્ત્રો ચલાવવાં એ બધાં કામો જરૂરી હતાં, પણ માનસિક શુધ્ધિની તોલે તો કોઈ આવે જ નહીં, એ તો સૌથી વધારે જરૂરી છે, કારણ કે સંસ્કારહીન મનુષ્ય સમાજમાં શાપરૂપ બની રહે છે. પછી ભલેને તેની પાસે અનેકગણી ભૌતિક સંપત્તિ હોય. ત્રણ પ્રત્યક્ષ પૂજ્ય દેવોમાં ગુરુને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે તે એટલા જ માટે આપ્યુ છે.

❖ **ગાયત્રી દ્વારા દ્વિજત્વની પ્રાપ્તિ**

આપણા ભારતીય ધર્મ પ્રમાણે પ્રત્યેક ભારતીય માટે ગુરુની આવશ્યક્તા છે. જેમ ઈશ્વર પ્રત્યે, શાસ્ત્રો પ્રત્યે, ભારતીય આચાર પ્રત્યે, ઋષિઓ અને દેવતાઓ પ્રત્યે આસ્થા અને આદરબુદ્ધિ હોવી પ્રત્યેક ભારતવાસી માટે જરૂરી છે.જે તેના સર્વાંગી વિકાસ માટે ઉપયોગી થાય તેવા કોઈ સુયોગ્ય સત્પુરુષનું માર્ગદર્શન તેને હંમેશાં મળવું જ જોઈએ.

સાચા ભારતીય ધર્મનુયાયીને દ્વિજ કહે છે. બેવાર જેનો જન્મ થયો છે તેને દ્વિજ કહે છે. માતાપિતાના રજવીર્યથી એકવાર બધાનો જન્મ થાય છે. આવી રીતે જન્મ લેવાથી કોઈ મનુષ્ય પ્રતિષ્ઠિત આર્ય બની શકતો નથી. ફક્ત જન્મ માત્રથી મનુષ્યને કોઈ ગૌરવ પ્રાપ્ત થતું નથી. સ્વભાવતઃ જન્મજાત પશુતા તો લગભગ બધામાં જ હોય છે. એ પશુતાનું મનોવિજ્ઞાન દ્વારા શુદ્ધિકરણ કરવામાં આવે છે. એ શુદ્ધિકરણની પદ્ધતિને જ દ્વિજત્વ પ્રાપ્તિ અથવા બીજો જન્મ કહે છે.

શાસ્ત્રમાં બતાવાયું છે કે'જન્મના જાયતે શૂદ્રઃ સંસ્કારાત દ્વિજ ઉચ્યતે." અર્થાત્ જન્મથી બધા શૂદ્ર હોય છે. સંસ્કારો દ્વારા મનુષ્યનો બીજો જન્મ થયો કહેવાય છે.ગાયત્રીના ૨૪ અક્ષરોમાં એવા સિદ્ધાંતો અને આદર્શો સમાયેલા છે કે જે માનવીના અંતઃકરણને ઊંચી કક્ષાએ લઈ જઈ શકે.

ગુરુ ગાયત્રીના આધારે જે શિક્ષણ આપે છે તેને હૃદયમાં ઉતારવા માટે અને જીવનમાં તાણાવાણાની માફક વણી લેવા માટેની જવાબદારી પોતાના શિરે છે એ વાત હરહંમેશ આંખ સામે રહે તે માટે દ્વિજત્વના પ્રતીક તરીકે યજ્ઞોપવીત પહેરાવવામાં આવે છે. યજ્ઞોપવીત ગાયત્રીની મૂર્તિમાન પ્રતિમા છે. ગાયત્રીનાં નવ પદ છેઃ ૧-તત્, ૨-સવિતુઃ, ૩-વરેણયમ, ૪-ભર્ગો, ૫-દેવસ્ય, ૬-ધીમહિ, ૭-ધિયો, ૮-યોનઃ, ૯-પ્રચોદયાત. યજ્ઞોપવીતમાં પણ નવ દોરા છે. પ્રત્યેક દોરો ગાયત્રીના એક એક પદનું પ્રતીક છે. યજ્ઞોપવીતમાં ત્રણ ગ્રંથિઓ અને એક બ્રહ્મગ્રંથિ હોય છે. મોટી ગ્રંથિ ગાયત્રીના ૐ ની છે અને બાકીની ત્રણ ગાંઠો ભુઃ, ભુવઃ, સ્વઃ ની પ્રતીક છે. નીતિ, ધર્મ, સદાચાર, સંપન્નતા, વ્યવહાર, આદર્શ, સ્વાર્થ અને પરમાર્થનો જેવો સુંદર, સુમેળ આ શિક્ષણમાં મળે છે વેદશાસ્ત્રોના સંપૂર્ણ શિક્ષણનો નિચોડ આ અક્ષરોમાં ભરવામાં આવ્યો છે. આનો જે જેવો અને જેટલો ઉપયોગ કરશે તેટલો લાભ તેને જરૂર મળશે. જેમ પથ્થર અથવા ધાતુની મૂર્તિમાં દેવતાની પ્રતિષ્ઠા કરીને તેની પૂજા કરવામાં આવે છે તેમ સૂતરની ગાયત્રીની મૂર્તિ બનાવી તેને હૃદયમંદિર પર પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવે છે. મંદિરની મૂર્તિની સમક્ષ હરઘડી રહી શકાતું નથી, પણ ગાયત્રીની પ્રતિમા જેવા યજ્ઞોપવીતને હંમેશાં પાસે જ રાખી શકાય છે. તેને તો એક ક્ષણવાર માટે પણ દૂર કરવું ન જોઈએ. એ તો હરહંમેશ હૃદય પર ઝૂલતું રહેતું જ હોય છે. તેનો ભાર હંમેશાં ખભા ઉપર રાખેલો જ હોય છે. આ રીતે ગાયત્રીની પૂજાને, ગાયત્રીની પ્રતિમાને, ગાયત્રીના શિક્ષણને જીવનસંગિની- જીવનસાથી બનાવી દેવામાં આવ્યાં છે. ભારતીય ધર્મનો કોઈ પણ અનુયાયી યજ્ઞોપવીતને છોડી શકતો નથી, તેમજ તેની મહત્તા અને તેની આવશ્યકતાનો ઈન્કાર કરી શકતો નથી.

ગાયત્રી મંત્રનો અધિકાર કેવળ દ્વિજોને જ છે. વિજત્વનું તાત્પર્ય એ છે કે ગુરુ દ્વારા ગાયત્રીને ગ્રહણ કરવી. જે લોકો અંધશ્રદ્ધાળુ છે,

આત્મનિર્માણ તરફ બેદરકાર છે, આદર્શ જીવન જીવવામાં ઉદાસીન છે, જેની સન્માર્ગ તરફ પ્રવૃત્તિ નથી એવા લોકો શૂદ્ર કહેવાય છે. જે બીજા જન્મનો, આદર્શ જીવનનો, મનુષ્યની મહત્તાનો, સન્માર્ગનો સ્વીકાર નથી કરતા તેવા લોકોનું જીવન પાશવિક કહેવાય છે. આવા લોકો ગાયત્રીમાં રુચિ લઈ શકતા નથી. જેને જે માર્ગમાં શ્રદ્ધા નથી તેમાં તેને સફળતા શીરીતે મળે? એટલા માટે એમ કહેવાય છે કે શૂદ્રોને ગાયત્રીનો અધિકાર નથી. આ મહાવિજ્ઞાનના એ જ અધિકારી છે, જે આત્મિક કાયાકલ્પનું લક્ષ્ય રાખે છે, જેને પાશવિક જીવન કરતાં ઉચ્ચ જીવન પર આસ્થા છે અને જે દ્વિજ બનીને સૈદ્ધાંતિક જન્મ લઈ સત્પુરુષ બનવા માગે છે.

❖ ઉપસંહાર

ગાયત્રી મંત્રના આ અર્થ પર મનન અને ચિંતન કરવાથી અંતઃકરણમાં એવાં તત્ત્વોની વૃદ્ધિ થાય છે જે મનુષ્યને દેવત્વ તરફ લઈ જાય છે. આ ભાવો બહુ જ શક્તિદાયક, ઉત્સાહપ્રદ, સતોગુણી અને આત્મબળ વધારનારા છે. ભાવોનું હરહંમેશ અમુક સમયે મનન કરવું જોઈએ.એક એક અક્ષર અને શબ્દથી જે જે આદર્શો, ઉપદેશો અને સિદ્ધાંતોનું શિક્ષણ મળે છે એ એવું અમૂલ્ય છે કે તેના આધાર પર જીવન નીતિમય બનાવવાનો પ્રયત્ન કરનાર મનુષ્ય દિવસે દિવસે સુખ, શાંતિ, સમૃદ્ધિ, ઉન્નતિ અને પ્રતિષ્ઠાના પદ પર ઉત્તરોત્તર આગળ વધતો જ જાય છે. 'આ શિક્ષણ અત્યંત સરળ, શીઘ્ર ફળદાયી અને ઘરની બહાર અને અંદર શાંતિનું સામ્રાજ્ય સ્થાપનારું છે.

ગાયત્રી મંત્ર સૂર્યનો મંત્ર છે. અને સૂર્ય માત્ર કોઈ એક ધર્મના લોકો માટે નથી. સૂર્યની ઊર્જા તો સમસ્ત જીવો માટે છે. એટલે જ ગાયત્રી મંત્ર કરવા માટે ધર્મના બંધનો નથી નડતાં. ઊર્જા કોઈપણ ધર્મના લોકો પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને બિલકુલ તેવી જ ઊર્જા પ્રાપ્ત કરવા માટે તેમ જ પોઝિટિવ એનર્જી મેળવવા કોઈપણ વ્યક્તિ ગાયત્રી મંત્રની ઉપાસના કરી શકે છે. પ્રાતઃ કાલે વહેલા ઉઠીને પોતાનો નિત્યક્રમ પતાવીને, સૂર્ય સામે બેસીને જો ગાયત્રી મંત્રના જાપ કરવામાં આવે તો તેનું શ્રેષ્ઠ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. જે કોઈપણ વ્યક્તિ ગાયત્રી મંત્રની નિત્ય એક માળા કરે છે તે વ્યક્તિને ભયમાંથી મુક્તિ મળે છે. જો એક માળા ન થઈ શકતી હોય તો 24 મંત્ર કરવા જોઈએ. જે કોઈ વ્યક્તિ પોતાના દિવસની શરૂઆત ગાયત્રી મંત્રના જાપ કર્યા બાદ કરે છે. તેનો આખો દિવસ પોઝિટિવિટીથી ભરપૂર રહે છે. કારણ કે ગાયત્રી મંત્ર આપણને દિવ્ય ઊર્જા આપે છે, અને આ દિવ્ય ઊર્જાની પ્રાપ્તિ થવાથી આપણાં તમામ કામો સુયોગ્ય અને સારી પૂર્ણ થાય છે.

સંદર્ભ ગ્રંથ

- આચાર્ય (2021),ગાયત્રી મહાવિજ્ઞાન,મથુરા: યુગ નિર્માણ યોજના વિસ્તાર ટ્રસ્ટ ગાયત્રી તપોભૂમિ
- ભટ્ટજી એસ. (2018), શ્રીપાદ શ્રીવલ્લભ સંપૂર્ણ ચરિતામૃત, આંધ્રપ્રદેશ :શ્રી સુમતીનંદન પબ્લિકેશન ટ્રસ્ટ
- બારૈયા અને વાઘેલા (2021),સ્વનો વિકાસ,આણંદ:પ્રતીક પ્રકાશન
- રાવલ (2018) કેળવણીની તાત્વિક અને સમાજશાસ્ત્રીય આધારશીલાઓ, અમદાવાદ :નીરવ પ્રકાશન

ભારતીય વિરાસતમાં જોવા મળતા મૂલ્યો

નિલેશ. બી. બથવાર
રિસર્ચ સ્કોલર
શિક્ષણ વિદ્યાશાખા)IASE) ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ અમદાવાદ.
લેક્ચરર, જિલ્લા શિક્ષણ અને તાલીમ ભવન નવસારી.

પ્રો.(ડૉ.)દીપુબા દેવડા
અધ્યક્ષ/ડીન/ નિયામક
શિક્ષણ વિદ્યાશાખા (IASE) ગુ. વિ. અમદાવાદ.

સારાંશ

ભારતીય વિરાસતમાં જોવા મળતા વિવિધ મૂલ્યો દ્વારા ભારતની એકતાને ટકાવવા માટેમહત્તવ નીભૂમિકા છે. માનવીય અનેવિરાસતનામૂલ્યોનું અનેરૂ મહત્તવ છેવેદ., ઉપનિષદો, રામાયણ, મહાભારત, ગીતાતથા કલાઓ જેવીકેસંગીત, નૃત્ય, વગેરેમાંમૂલ્યોની આદર્શ પ્રતિનિધિત્વ છે ભારતીય વિરાસતમાં.વિવિધતા વાળી ભારતીય સંસ્કૃતિ એક અદ્વિતીય છે . જોવા મળતા મૂલ્યો પ્રમુખપ્રકારે સંસ્કૃતિ, ધર્મ, પરંપરાઓ, સમાજ અને વૈભવીય અંશોમાં સમાહિત છેમૂલ્યો મૂ .ળભૂત રીતે પ્રેમ, સહનુભૂતિ, સંબંધો, આદર, ધર્મની માનસન્માન-, સમાજિક સમતા, શિક્ષણનું મહત્તવ , ઉદ્યોગશીલતા, ધૈર્ય, સ્વતંત્રતાનો આદર, અહિંસા, સંક્રાંતિ, વૈદિક તત્ત્વો, આર્ય સંસ્કૃતિમાં સેવાનો આદર સમાવેશ છેઆ મૂલ્યો ભારતીય સમાજનો આધાર . બનાવે છે તે માનવતા, નૈતિકતા, આદર્શો, સમાજની મૂળભૂત માન્યતાઓ, ભાવનાઓ અને સામાજિક સંબંધોનો સ્રોત છે . આવા મૂલ્યો વિવિધ ભારતીય ભાષાઓમાં પ્રકટ થાય છે અને જે ભારતીય સમાજની વ્યાપક માન્યતાનું પ્રતિબિંબ પડે છે.

ચાવીરુપશબ્દો– વિરાસત,સંસ્કૃતિ,લૈકિકમૂલ્યો-અર્થ,કામ આધ્યાત્મિક મૂલ્યોધર્મ,મોક્ષ

૧ ૧. પ્રસ્તાવના

મૂલ્ય માનવજીવનનું ઘરેણું છે. મૂલ્ય થકી માનવજીવન ધબકતું રહે છે. સમાજમાં વ્યક્તિની સાચી ઓળખ વ્યક્તિએ પોતાના જીવનમાં આત્મસાત્ કરેલ મૂલ્યો થકી જ થાય છે. આદિકાળથી લઈને આજપર્યંત મનુષ્ય દ્વારા વિવિધ કાર્યો અને વસ્તુઓને અલગ અલગ અર્થ આપવાનું કામ થતું રહ્યું છે. મનુષ્યને જે કાર્ય વસ્તુ ગમે છે, આકર્ષે છે અને સમાજમાન્ય છે તેનું મૂલ્ય વધુ હોય છે. આપણે પણ સ્વાભાવિકપણે તેને જ મૂલ્યવાન કહીએ છીએ. આમ મનુષ્ય દ્વારા જે તે કાર્ય, વસ્તુ કે કોઈ બાબતને આપવામાં આવેલ અર્થ વિશે ઊંડાણથી વિચારીએ છીએ ત્યારે મૂલ્યનો સરળ અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે કે મૂલ્ય-વિચારમાં કાર્ય, વસ્તુ કે કોઈ બાબતનું મહત્તવ નથી પરંતુ તેને અપાયેલ અર્થનું મહત્તવ છે. સામાન્ય રીતે મનુષ્ય એવાં જ કાર્યો, વસ્તુઓ કે બાબતોને પસંદ કરશે કે જે તેને મન યોગ્ય અને શ્રેષ્ઠ છે.

ભારતીય દર્શનમાં ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ એવા મૂલ્યો છે જેમાં તમામ મૂલ્યોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.માણસ શરીર, બુદ્ધિ, મન અને આત્મા એમ ચાર તત્વોથી બનેલો છે.અર્થાત્ સંપત્તિ શરીરના વિકાસ તરફ દોરી જાય છે. ધર્મ બુદ્ધિનો વિકાસ કરે છેઆત્માનો વિકાસ મોક્ષ દ્વારા શક્ય છે.

૧ ૨. મૂલ્યનો અર્થ

મૂલ્ય એક વિચાર છે, આથી માનવજીવનના સુસંવાદી વિકાસ માટે ઉપયોગી અને મહત્તવપૂર્ણ વિચાર એ મૂલ્ય છે. શબ્દકોષમાં મૂલ્ય એટલે કઈં 'ઉપયોગી' , 'ગુણવત્તાવાળું' , 'શ્રેષ્ઠ' , 'મહત્તવનું' , 'મેળવવા યોગ્ય' કે 'મૂલવી શકાય તેવું એવો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. જેથી મૂલ્ય એટલે વસ્તુની ઉપયોગિતા, ગુણવત્તા, શ્રેષ્ઠતા અને મેળવવા માટેની યોગ્યતાનો સ્વીકાર કરવામાં આવેલો છે.

મૂલ્ય વ્યક્તિને આત્મસાક્ષાત્કારના વિકાસ તરફ દોરે છે.મૂલ્ય મનોવૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપે પ્રગટ થતું એક જૈવિક પરિબળ છે. વસ્તુની વ્યક્તિલક્ષી આંતરિક ગુણવત્તા જ મૂલ્ય છે.અહીં મૂલ્યની કેટલીક વ્યાખ્યાઓનો અભ્યાસ કરીને મૂલ્યનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયાસ કરીશું.

"મૂલ્ય એટલે વિવેક, જીવનરીતિમાં વણાયેલ વિવેક, વ્યાપક અર્થમાં કહીએ તોજીવન-મૂલ્યો એટલે કે ઔચિત્યદૃષ્ટિ વિવેક." - કાકાસાહેબ કાલેલકર

"માનવતાનું પ્રગટીકરણ એ જ જીવનનું સનાતન મૂલ્ય છે."- પીતાંબર પટેલ

"લોકો પોતાના મનથી જ એવાં સત્કાર્યો કરે કે જેમાં એમને સાચો સંતોષ મળે એ જ સાચું જીવન-મૂલ્ય છે." - રવિશંકર મહારાજ

"સાંસ્કૃતિક રીતે તૈયાર થયેલ આચારસંહિતાનાં લક્ષણોને મૂલ્યો કે નીતિ- નિયમો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે." - સમનર

આમ, અનુભવો અને અનુભૂતિના આધારે નક્કી થતાં મૂલ્યો વ્યક્તિની વર્તન-તરેહ નક્કી કરે છે અને આચારસંહિતા કે નીતિવિષયક નિયમોનું રૂપ ધારણ કરે છે. વ્યક્તિ તેમની પાસે ઉપલબ્ધ વિકલ્પમાંથી શ્રેષ્ઠની જ પસંદગી કરે છે અને જે પસંદ પામે છે તે મૂલ્ય બને છે.

૧.3 મૂલ્યના પ્રકાર

- **વ્યક્તિગત મૂલ્યો :**

વ્યક્તિની પ્રકૃતિ અને રુચિઅભિરુચિ અનુસાર તેનામાં વિશેષ ગુ-ણો વિકસતા હોય છેકેટલીક વ્યક્તિ અંતર્મુખી . તેમની પ્રકૃતિ પ્રમાણે તેમનાં વ્યક્તિગત મૂલ્યોમાં પણ ભિન્નતા જોવા મળે .હોય છે તો કેટલીક વ્યક્તિ બહિર્મુખી હોય છે શિસ્ત-સ્વ .છે, આત્માભિવ્યક્તિ, શારીરિક સ્વાસ્થ્ય, સખત મહેનત, જુસ્સો, સ્વચ્છતા વગેરે વ્યક્તિગત મૂલ્યો છેવ્યક્તિની . માનસિક ક્રિયાઓ અને વ્યવહારો વ્યક્તિગત મૂલ્યો પર આધારિત હોય છે, તેના આધારે વ્યક્તિગત સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાયછે .

- **સામાજિક મૂલ્યો:**

આપણે ત્યાં ભિન્ન ભિન્ન સમાજો જોવા મળે છેતે દરેક સમાજના આદર્શો ., નીતિ નિયમો અને-રીતરસમો પણ - સમાજની પરંપરા .ભિન્ન ભિન્ન હોય છે, સામાજિક સંપર્ક અને સામાજિક આદર્શોને લગતી બાબતોના આધારે વ્યક્તિમાં સામાજિક મૂલ્યોનો વિકાસ થતો હોય છેમૈત્રી ., સહકાર, પરસ્પર મદદ, અન્યની લાગણીઓનો સ્વીકાર, જાહેર મિલકતની સંભાળ વગેરે સામાજિક મૂલ્યો છે.

- **વૈશ્વિક મૂલ્યો :**

સંત વિનોબાજીએ વસુધૈવ કુટુંબકંની ભાવના ઉજાગર કરવાની વાત કરીને 'જય જગત'નો નારો આપ્યો તે એક વૈશ્વિક મૂલ્ય છેઆપણાં મૂળભૂત મૂલ્યો જેવાં કે સત્ય અને અહિંસા તેમજ નૈતિક અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યોનો પણ વૈશ્વિક . વિશ્વબંધુત્વ અને વિશાળ .જ સમાવેશ થાય છે મૂલ્યોમાંમાનવીય દૃષ્ટિ મૂળભૂત રીતે વૈશ્વિક મૂલ્યો છે.

વ્યક્તિ પોતાના જીવન વિકાસ માટે પોતાના જીવનમાં જેટલા વધારે પ્રમાણમાં જીવનમૂલ્યોનું અનુસરણ કરશે તેના - એ .ટી.આર.ઈ.સી.શિક્ષણ સંસ્થા એનપ્ર-દેશની શિક્ષક.આધારે તે વૈશ્વિક મૂલ્યોને આત્મસાત કરવામાં વધુ સફળ બનશે માનવવન મ ટે આવશ્યક મૂલ્યોનું નીચે મુજબ વર્ગીકરણ કર્યું છે.

- આધ્યાત્મિક મૂલ્યો- સત્ય, સર્વધર્મસમભાવ, નિષ્ઠા
- નૈતિક મૂલ્યો-ફરજ, પ્રમાણિકતા, સંયમ,ચારિત્ર્ય, સદાચાર,સહિષ્ણુતા,સામાજિક ન્યાય,
- જૈવિક મૂલ્યો- સ્વરક્ષણ, આહારરાજકીય મૂલ્યો- સ્વદેશપ્રેમ, લોકશાહી
- વૈશ્વિક મૂલ્યો-વિશ્વબંધુત્વ, માનવીય દ્રષ્ટિ, માનવહક્ક,

૧ ૪.ભારતીય વિરાસતમાં સમાવિષ્ટ મૂલ્યો :

ભારતીય વિરાસતમાં સમાવિષ્ટ મૂલ્યો નીચે મુજબ જોવા મળે છે.

➢ ધર્મ અને એકતા: ભારતીય સમાજની વધુમાં વધુ લોકો માટે ધાર્મિક અને નૈતિક મૂલ્યો મહત્તવ પૂર્ણ છે.તેજરીતે

સમૂહની એકતા, વિભાજનની વિરુદ્ધ છે અને એકતાનો અભ્યાસ ભારતીય સમાજના મૂલ્યોમાં સમાવિષ્ટ છે.

- સામાજિક સહાનુભૂતિ અનેસામાજિક મૂલ્યો: લોકો વચ્ચે સહાનુભૂતિ, માનવતા, અને પરિવારનો એકતા, લાગણી, સુસંબંધો સહાનુભૂતિ નો અદ્ભુત સંબંધ છે.તેજરીતેભાષા, સાંસ્કૃતિક સમગ્રતા, નાગરિકતાસમાજની સેવા અને . સમૃદ્ધિ ભારતીય સમાજના મૂલ્યોની એક અગાઉની ભૂમિકા ભજવે છેનિયમ-વ્યવસ્થા અને નીતિ.,સામાજિક વ્યવસ્થા.
- નૈતિકતાઅનેશૈક્ષણિક મૂલ્યોસત્ય :, ઈમાનદારી, નૈયાયિકતાવ્યક્તિની નિષ્ઠ,લક ચરિત્રની મહત્તવ પૂર્ણતા ભારતીય સમાજમાં માનવામાં છે.તેજરીતે શિક્ષણથીવિકાસ ભારતીય સમાજના મૂલ્યોમાં સમાવિષ્ટ છે.
- શૈક્ષણિક મૂલ્યોશિક્ષણ :થીવિકાસ ભારતીય સમાજના મૂલ્યોમાં સમાવિષ્ટ છે.
- અહિંસા અનેસંયમ: જે સામાજિક અને નૈતિક વિકાસમાં મહત્તવ પૂર્ણ ભૂમિકા નિભાવે છે.તેજરીતેસંયમ મૂલ્યો માં સ્વ.આત્મની નિગ્રહેલી રહેલી છે નિગ્રહ અને-
- જીવનશૈલી ભારતીય વિરાસત :મૂલ્યોની જીવનશૈલી સમાજની વ્યવસ્થા, સંસ્કૃતિ, અને આદર્શોને દ્રષ્ટા પર આધારિત છે.
- આદર્શો અને માન્યતાઓભારતીય વિરાસત મૂલ્યો માં આદર્શો જેવા સાદગી :, ત્યાગ,અને અહિંસાનું મહત્તવ આપે છે. તેજરીતેભારતીય વિરાસત મૂલ્યો માં સમાજમાં આદર્શો અને પુરાની માન્યતાઓ મહત્તવ પૂર્ણ ભાગ છે.

❖ **ભારતીય વિરાસતમાં જોવા મળતા મૂલ્યોની ભૂમિકા :**

.1 સંસ્કૃતિક ધોરણભારતીય સંસ્કૃતિમાં મૂલ્યો મૂ :ળ સાથે જ જોડાયેલ છે આ મૂલ્યો સંસ્કૃતિની .અમૂલ્ય જોડાણધરાવેછે.

.2 ધાર્મિક દૃષ્ટિકોણધાર્મિક ભાવનાઓ ભારતીય સમાજ :, સાથે ધર્મને મહત્તવ નો આદાનપ્રદાન-માં પ્રમુખ સ્થાન જોવા મળે છે.

.3 શૈક્ષણિક પરંપરાવૈદિક ગુરુકુળ શિક્ષણ પ્રણાલીકાએ ભારતીય શૈક્ષણિક પરંપરા મહત્તવ પૂર્ણ મૂ:ળ છે.

.4 પરમ્પરા અને ઇતિહાસભારતીય વિરાસતમાં પરમ્પરાઓ અને ઇતિહાસ મૂલ્યો :નું અનેરુંમહત્તવ છે.

.5 ગામડાંનું જીવનગામડાંનો જીવન ભારતીય સંસ્કૃતિ :, સમાજ અને મૂલ્યો વિકાસમાં મહત્તવ પૂર્ણ ભૂમિકા ભજવેછે.

.6 સમાજનું સંરચનાભારતીય સમાજની સંરચ :ના અને અનેક સંસ્કૃતિઓનો મહત્તવ એ મૂલ્યોની આધાર શિલા છે.

૧.૫ મૂલ્યોની જરૂરિયાત

આજના વિજ્ઞાનયુગમાં ભૌતિક વિકાસ સાધવા માટે આજે માનવમૂલ્યનો હ્રાસ થય રહ્યો છે.મૂલ્યોની અધોગતિ થઇ રહી છે સમગ્ર માનવજાતિનાં મૂલ્યોનો મૃત્યુઘંટ વાગી રહ્યો છેઆ પરિસ્થિતિમાંથી સમાજને બહાર લાવવા માટે મૂલ્યો . પ્રતિ અભિમુખ કરવાનીખૂબ જરૂર છેટલી જરૂરિયાત છે તે નીચેની બાબતો પરથી વધુ વર્તમાન સમયમાં મૂલ્યોની કે . સ્પષ્ટ થશે,સમાજમાં વેર,સ્વાર્થવૃત્તિ, સંકુચિતતા અને ધર્મના ભેદભાવોને દૂર કરવાનો માર્ગ મૂલ્યો જ બતાવી શકશે આજે માનવનું અસ્તિત્વ અને માનવતા બન્ને સંકટમાં છે આ સંકટમાંથી બહાર નીકળવાનો રસ્તો માત્ર મૂલ્યો જ બતાવી શકશે . મનુષ્ય અને મૂલ્ય બન્ને પરસ્પર સંકળાયેલાં છે, મનુષ્ય જ મૂલ્યનું કેન્દ્રસ્થાન છેમાનવના અસ્તિત્વને અસ્મિતા તરફ દોરી . મૂલ્યોથી સમાજ પ્રત્યે સમર્પણનો ભાવ જન્મે છે .જનાર મૂલ્યો છે, આનંદની અનુભૂતિ, જીવન જીવવાની પ્રેરણા અને બળ મૂલ્યોથી જ પ્રાપ્ત થાય છેરણથી વ્યક્તિ પોતાના જીવનને બહેતર અને ઉન્નત બનમૂલ્યોના આચ.ાવી શકે છે.

૧ મૂલ્યો સંબંધી ક.કેટલીક બાબતો

જીવનના આદર્શોને ચરિતાર્થ કરવા માટે તેમજ સફળતાનાં શિખરો સર કરવા માટે વ્યક્તિમાં નીતિમત્તા હોવી આવશ્યક છે .વા માટે શક્તિમાન બનાવે છેનૈતિકતાનું બળ વ્યક્તિને સમાજમાં આદર્શ નાગરિક તરીકેનું જીવન જીવ .

આજના વિજ્ઞાનના યુગમાં ઝડપી વિકાસ અને પરિવર્તનની સાથે મૂલ્યોમાં પણ પરિવર્તન જોવા મળે છેઔદ્યોગિક . પ્રસાર વધ્યો છે તેમ છતાં આજના આધુનિક સમાજમાં જીવનનાં મૂળભૂત મૂલ્યો -ક્રાંતિને પરિણામે આજે શિક્ષણનો પ્રચાર નોખોવાઈ ગયાં છે અને માનવમૂલ્યોહ્રાસ થય રહ્યો છે જીવનનાં મૂળભૂત મૂલ્યોને .પુનઃજીવિત કરવા માટે મૂલ્યો આધારિત જીવનશૈલીને સમાજમાં પુનઃસ્થાપિત કરવી પડશેઆ સંદર્ભમાં મૂલ્યોનો દાર્શનિક પરિપ્રેક્ષ્ય ., મૂલ્યોની સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક આધારશિલાઓ તેમજ મૂલ્યસૈદ્ધાંતિક બાબતોનો વિકાસ માટેના મનોવૈજ્ઞાનિક પાયા સંબંધી- .અહીં અભ્યાસ કરીશું

મૂલ્યોનો દાર્શનિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં- જીવન અને જગતની ઉત્પત્તિ, પ્રકૃતિ, જ્ઞાન, વાસ્તવિકતા તેમજ જીવનમૂલ્યો સંબંધી વિવિધ માન્યતાઓનું એક સ્વરૂપ છે જેને સામાન્ય ભાષામાં દર્શન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે આપણી સામે જે . વાસ્તવિક જગત છે અને જે સામાજિક પ્રપંચો છે તેમાં જ્ઞાનનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ કેવું છે? વ્યક્તિના માનવીય વ્યવહારમાં સારું શું છે અને ખરાબ શું છે? સ્વીકારવા જેવું શું છે અને છોડવા જેવું શું છે? આવા પ્રશ્નોએટલા જટિલ છે કે વ્યક્તિ આ પ્રશ્નોના સર્વ સામાન્ય ઉત્તરની શોધમાં ક્યારેક પરસ્પર વિરોધાભાસ ઉત્પન્ન કરે એવા નિષ્કર્ષ બિંદુએ પહોંચે છે . દાર્શનિકોએ ખાસ કરીને નૈતિક મૂલ્યો, સૌંદર્યપરક મૂલ્યો, સામાજિક મૂલ્યો અને ધાર્મિક મૂલ્યો પર પ્રત્યક્ષ રૂપે વધારે ભાર આપ્યો છેઆ ઉપરાંત આર્થિક મૂલ્યો ., રાજનૈતિક મૂલ્યો, ઉપયોગિતા સંબંધી મૂલ્યો, મનોરંજનાત્મક મૂલ્યો અને સ્વાસ્થ્ય સંબંધી મૂલ્યો પર પણ ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે .

ધર્મ :

પ્રાચીન ભારતમાં ધાર્મિકતાનું શિક્ષણ એક અગત્યનું અંગ હતુંઅભ્યાસકાળ દરમ્યાન વિદ્યાર્થીને ધાર્મિક વ્રતો . પાળવાં, નિયમિત પ્રાર્થના, યજ્ઞ, હોમહવન કરવો-, ધાર્મિક ઉત્સવો ઊજવવા વગેરે ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા ધાર્મિકતાનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતુંગુરુકુળોમાં ઋષિઓન આશ્રમોમાં દર મહિને ધાર્મિક ઉત્સવ ઉજવવામાં આવ .તા હતો . જેમાં સમાજની પરંપરાઓ અને માન્યતાઓનો સહજ .પરિણામ સ્વરૂપ વિદ્યાર્થીઓમાં ધાર્મિક ભાવનાનું સિંચન થતું હતું રીતેસ્વીકાર થાય છે.પરિણામે સમાજ ટકી રહે છે .

- **અર્થ:**

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ભૈતિક ઉન્નતિ અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિનું એક સરખુંમહત્તવ જોવા મળે છેભૌતિક ઉન્નતિ . માટે અર્થ' નામના પુરુષાર્થનું સેવન મહ્ત્તવ નું છે .મનુષ્યના બધાં જ પ્રયોજનોની સિદ્ધિ માટે અર્થ આવશ્યક છે .'અર્થ' પુરષાર્થ શબ્દનો મૂળ આશય જીવિકા માટે ઉપાર્જન અથવા ધનપ્રાપ્તિનો છે .

અહિં સુખનું મૂળ ધર્મ છે તો ધર્મનું મૂળ અર્થ .આમ અર્થ પુન દ્વારા જ ધર્મની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે .છે (ધન) ' આમ સુખી જીવન જીવવા માટે .દ્વારા જ સિદ્ધ થાય છે (ધન)વ્યક્તિનાં બધાં જ કાર્યો અર્થઅર્થપુરુષાર્થની સિદ્ધિ ' .આવશ્યક છે જેમ બાલ્યાવસ્થામાં વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવી આવશ્યક છે તેમ યુવાવસ્થામાં ધન ઉપાર્જન અનિવાર્ય છેવિદ્યા . પ્રાપ્તિથી વ્યક્તિ ગુણવાન બને છે અને આદર્શ નાગરિકની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરે છે .ઉદ્યમી વ્યક્તિ જીવનનિર્વાહ લાવવા માટે સુરક્ષિત બને છેશિષ્ટાચાર અને સં " વિનય એટલે .સુરક્ષાનો બીજો હેતુ વિનય છે .યમ જે વિદ્યાનું જ પરિણામ છે . આમ વિદ્યાથી વિનય, શિષ્ટાચાર અને સંયમ જેવાં મૂલ્યોનો વિકાસ થાય છેઆવાં મૂલ્યોથી વ્યક્તિ એક આદર્શ . .પ્રાપ્તિ કરે છે વ્યક્તિ નીતિથી ધન મેળવીને સુખની .નાગરિકની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરે છે

ઉચિત માર્ગે ધન ઉપાર્જન કરવામાં આવે ત્યારે તે ' અર્થ ' પુરુષાર્થમાં પરિણામે છે.કારણ કે અનુચિતમાર્ગે પ્રાપ્ત કરેલું ધન વ્યક્તિને દુરાચારી બનાવે છે.આથી તે પુરુષાર્થની શ્રેણીમાં ન જ આવી શકેએટલા માટે કે દુરાચારને આપણાં . જીવનદર્શનમાં કોઇ સ્થાન નથીઆ .મ'અર્થ' પુરુષાર્થમાં જીવનનાં મૂળભૂત મૂલ્યોનું દર્શન થાય છે .

- **કામ**

'કામ' શબ્દનો શાબ્દિક અર્થ થાય છે' .ઇચ્છા અર્થાત મનુષ્ય દ્વારાજે ' સુખ મેળવવાની ઇચ્છા થાય છે તેને 'કામ' તરીકે ખોળવા આવે છેઆ .મ સુખ પ્રાપ્તિની ઇચ્છાનો વિષય 'કામ' છે .'કામ' એટલે ફક્ત ભોગવિલાસ જ નહી પરંતુ તેમાં ધર્મ અને સાત્વિકતાને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છેપ્રાચીનકાળથી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરનાર . વ્યક્તિ ધર્મ અને સાત્વિક ભાવે'કામ'ને ધારણ કરી સંતાનોત્પત્તિ દ્વારા પિતૃઋણથી મુક્તિ મેળવેછે.

અથર્વેદમાં કહ્યું છે કે કામ એ સુખ આપનાર ઈચ્છાશકિત છે જે વ્યાપક જ્ઞાનરૂપી અભેદ કવચ સમાન છે . ઈચ્છાશકિતથીમનુષ્ય શત્રુરહિત બની શકે છે સંસારનાં તમામ સુખોની ઉત્પત્તિ .ઈચ્છાશકિત છે દેવોએ .પણ ઈચ્છાશકિત દ્વારા જઅસુરો પર વિજય મેળ્યો હતો .ઈચ્છાશકિતચિર્ત્તે પ્રેરણા આપનાર માતાસમાન છે .ઈચ્છાશકિત દ્વારા બધીજ કામનાઓ સિદ્ધ શત્રુઓ અને રાગ દ્વેષ પર વિજય-પ્રાપ્ત કરીજીવનને ઉન્ત બનાવી શક્ય છેઈચ્છાશક્તિથી મનુષ્યમાં . તેજસ્વીતા આવે છેઈચ્છાશકિત એવું બળ છે કે જેનાથી બીજાના મનને પણ જીતી શકાય છે.

સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ મનુષ્યના સાધક જીવનની વિભાવનાસમજાવતા કહ્યું છે કે સત્ય, અહિંસા, પ્રમાણિકતા, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ, આંતરિક અને બાહ્ય શુદ્ધિ, આત્મસંતોષ, સ્વાધ્યાય તથા ઈશ્વર-આત્મ,પ્રાપ્તિસંરક્ષણ,ઇન્દ્રિયનિગ્રહ-બૌદ્ધિક વિકાસ, મનોનિગ્રહ, વિચાર, વાણી અને વર્તનની સમતા જાળવવા માટે જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવો જોઈએઆવાં તત્વોથી યુક્ત જીવન સ્વભાવિક રીતે જ ઉત્તમ શ્રેય સાધક બને પણ જીવનમાં આવા તત્વો . વિકસાવવા માટેદેખીતી રીતે જ કેટલાક સદગુણો વિકસાવવા પડે છે .'કામ' એટલે વાસના નહીં પણ સારા પણ માટેનીઅભિલાષા.વિકસાવવા પર તેમણે ભાર મૂક્યો છે આ ઉપરાંત સંક્લ્ય અને શ્રદ્ધા જેવા સદગુરૂ .
પ્રજાનો તંતુ સંતાનોત્પત્તિ માટે કામનો ઉપભોગ કરે છેસંતાનો પણ કુટુંબના હર્ષોલ્લાસની મદદથ .ી ધર્મનું અનુશીલન કરી 'અર્થ' અને કામ''ના રહસ્યને પામી, સાંસારિક જીવનથી મુક્ત થઈ જીવનનું અંતિમ લક્ષ્ય મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી જીવનમાં ધન્યતા અનુભવે છે .

- **મોક્ષ**

.એવો થાય છે 'મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવી' નો શાબ્દિક અર્થ'મોક્ષ''મોક્ષ' એટલે બંધનમાંથી છૂટવું, અજ્ઞાનતા, દુઃખ અને પાપ સંસારના બંધનો છેઆત્માનું પરમાત્મામાં લીન થઈ જવું એટલે મોક્ષ .આ બંધનો માંથી છૂટું એ જ મોક્ષ પ્રાપ્ત છે . .પ્રાપ્ત થયો એમ કહેવાય

ધરતી પર જન્મ લેનાર દરેક માણસની પવિત્ર ફરજ છેઉમંગથી અને -જે જીવાત્મા પરમાત્માની આજ્ઞાનું આનંદ. વચનથી પાલન કરે છે ત-કર્મ-મનેને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છેવિધેયાત્મક આજ્ઞા એટલે સાત્વિક., સદાચારી, નૈતિકતાપૂર્વકનું ધાર્મિક જીવનધર્મશાસ્ત્રમાં .આધ્યાત્મિક જીવન એ માનવનો નિત્યક્રમ છે ધાર્મિક ભાવનાયુક્ત અને સત્કમાથી સભર . કહેવામાં આવ્યું છે કે પરમાત્માની આજ્ઞાનું સમજપૂર્વક, સાચી રીતે અને હોંશભેર પાલન કરવામાં આવે તો વ્યક્તિએ સિદ્ધ કરવાના ચારે પુરુષાર્થ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષને સરળ અને સહજતાથી સિદ્ધ કરી શકે છેત્મક આજ્ઞાથી આમ વિધેયા . .એટલે કે જીવાત્મા મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરે છે .જીવાત્મા પરમ કલ્યાણ અને પરમસુખની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છેજન્મો જન્મોના માંથી મુક્તિ મેળવે છે.

૧૭. તારણો :

- ભારતીય વિરાસતમાં મૂલ્યો ભારતીય સંસ્કૃતિ, ઇતિહાસ, અને વૈવિધ્યપૂર્ણ સમાજના સંદર્ભે મૂકે છે.
- વિરાસતનામૂલ્યો તરીકે જીવનશૈલી, આદર્શો, નિયમો, માન્યતાઓ અને ભાષા સહિતના અનેક વિવિધ મુદ્દાઓ પર આધારિત છે.
- ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષને સરળ અને સહજતાથી સિદ્ધ કરી શકાય છે.

- ધર્મની એકતા દ્વારા સામાજિક સહનુભૂતિ કેળવી શકાય.
- શૈક્ષણિક,સામાજિક મૂલ્યો દ્વારા નૈતિકતા કેળવાય છે.
- અહિંસાના આદર્શો,નિયમો દ્વારા સંતુલન જીવનશૈલી જીવીશકાય છે.

૧૮. ફલિતાર્થ :

- ભારતીય વિરાસતમાં મૂલ્યોધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષને પ્રધાન્ય આપવું જોઈએ.
- ધર્મની એકતામાટે સામાજિક સહનુભૂતિ કેળવવીજોઈએ.
- અહિંસાના આદર્શોનિયમોનું ચુસ્ત પાલન કરવાથી સંતુલન જીવન જીવવું જોઈએ.

૧૯. ઉપસંહાર

ભારતીય સંસ્કૃતિનું અંતિમ ધ્યેય સત્ય છે, શિવ છે અને સુંદર માનવ વિચાર કે વિચારનો સાર એ જીવનનું મૂલ્ય કહેવાય છેમાનવના અસ્તિત્વનો .જીવન મૂલ્યો એ જીવન પદાર્થ છે જેમાં માનવ સંસ્કૃતિનું વૃક્ષ ખીલે છેઅને ફળ આપે છે . સંસ્કૃતિએ દેશ .આ મૂલ્યોને પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસમાં સંસ્કૃતિનો જન્મ થાય છે .રહેલો છે અર્થ જીવન મૂલ્યોમાં જ, જાતિ અથવા માનવીના આંતરિક ગુણોનો સરવાળો છે જે તેના વર્તન, વિચારો, પ્રવૃત્તિઓ અને જીવનશૈલીમાં વ્યક્ત થાય છે . વિરાસત/સંસ્કૃતિ એ એક પેઢીથી બીજી પેઢીમાં પ્રસારિત થાય છે અને સંસ્કૃતિ દ્વારા આપણી જીવનશૈલી, ખાણીપીણીની આદતો અને રાષ્ટ્રીય પહેરવેશનો પરિચય થાય છેજેટલો સમાજ સંસ્કારી હશે તેટલી તેની સંસ્કૃતિ વ.ધુ વિકસિત અને આગળ વધશે.સંસ્કૃતિ વ્યક્તિલક્ષી મૂલ્યોનું પરિણામ છે .

ગાંધીજીએ અક્ષરજ્ઞાન કરતાં મન, શરીર અને આત્માની કેળવણીને વધુ મહત્તવ આપ્યું છેશિક્ષણ દ્વારા દેહ અને . .મનની જ કેળવણી નહીં પરંતુ આત્માની કેળવણી થવી જ જોઇએકેળવણી એ અંતિમ વાસ્તવિકતાનો અનુભવ છે., ઇશ્વર અને આત્માનુભૂતિનું જ્ઞાન છેમાનવજીવનનું અંતિમ લક્ષ્ય મોક્ષ પ્રાપ્તિની સિદ્ધિ. દ્વારા આત્મસાક્ષાત્કારથી વ્યક્તિને આત્મવિશ્વાસુ.શ્રદ્ધાવાન બનાવે છે, અંતે દિવ્ય આત્માની અનુભૂતિ કરાવે છે.

સંદર્ભ સૂચિ

દેશમુખ સીતારામમૂલ્યશિ (2013).ક્ષણપ્રથમ)આવૃતિયુનિવર્સિટી(ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડક-અમદાવાદ,ગુજરાત રાજ્ય,
ઘોષ, અરિવંદ (૧૯૨૨) (પુરાણી અંબાલાલ .અનુ), પૂર્ણ યોગ ખંડ૧-,કર્મયોગ.અરવિંદ તત્ત્વ પ્રચારક મંડળ શ્રી : ભરૂચ .
જોષી, હરિપ્રસાદ.સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી :રાજકોટ .મૂલ્ય શિક્ષણ (૧૯૯૮) .
ઠક્કર,એચ યુનિવર્સિટી:અમદાવાદ.ધર્મતત્વચિંતન.(૧૯૭૨) .આર .ગ્રંથનિર્માણબોર્ડ .
દવે, જે .બોર્ડ યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ :અમદાવાદ .ભારતીય ચિંતકોનું શિક્ષણ ચિંતન (૧૯૮૬).કે .
પાઠક, ઉપેન્દ્ર .ચરોતર સાહિત્ય પરિષદ :આણંદ .મૂલ્યલક્ષી શિક્ષણ (૧૯૮૯)
પુરાણી અંબાલાલ .શ્રી અરવિંદ કાર્યાલય:આણંદ.૨-પૂર્ણયોગ નવનીત ભાગ.(૧૯૩૮)
ભટ્ટ, એમ(૧૯૭૨) .કે., શ્રી અરવિંદનું તત્ત્વદર્શન અમદાવાદ યુનિવર્સિટી : ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ.
રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીત .2020માનવ સંસાધન વિકાસ મંત્રાલય ભારત સરકાર .પ્રકાશન
સામાજિક વિજ્ઞાન ધોરણ6-,7, ગુજરાત રાજ્ય .પાઠ્યપુસ્તક 8શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ'વિદ્યાયન' સેક્ટર10-એ, ગાંધીનગર પ્રકાશન .
ઉચાટ, ડીપારસ પ્રકાશન :રાજકોટ (બીજી આવૃતિ) તિ શાસ્ત્રઅને સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં સંશોધનનું પદ્ધ (2012) .એ., ગુજરાત રાજ્ય.

બી.એડ્.કોલેજના તાલીમાર્થીઓના પ્રવર્તમાનમૂલ્યો અંગેનો અભ્યાસ

Patel Khushbu Dineshbhai
Research Scholor, Veer Narmad South Gujarat University, Surat
Adhyapak Sahayak, Shree Sarvjanik College of Education, Godhra

Dr. Kirtiben Thakr
Ass. Professor, Department of Education, Vnsgu, Surat

સારાંશ

બી.એડ્.કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા તાલીમાર્થીઓ એ ભાવિ શિક્ષકો કહેવાયતેમના વાણી ., વર્તન વ્યવહાર એક શિક્ષકને શોભે એવા હોવા જોઈએતેઓ શિક્ષક બને અને .વાતાવરણમાંથી આવતા હોય છે તાલીમાર્થીઓ જુદા જુદા. ભણાવતા શીખે, એટલું પૂરતું નથી. પરંતુ તેમનું ચારિત્ર પણ અનુકરણીય બને તેવું સુશીલ હોવું જોઈએએ મા .ટે તમામ બી.એડ્. કોલેજમાં મૂલ્ય શિક્ષણ પર ભાર અપાવવો જોઈએતાલીમાર્થીઓ તાલીમ દરમિયાન જ સારૂં શીખે ., તો એ લાંબા ગાળે ટેવમાં પરિણમે છેતેથી તાલીમાર્થીઓને શાળા ., કોલેજ કે કોઈ સંસ્થામાં ફિલ્ડ વર્ક માટે જવાનું થાય, ત્યારથી જ તેનો વ્યવહાર સારો હોવો જોઈએતાલીમાર્થ .ીઓમાં શૈક્ષણિક, સામાજિક, નૈતિક અને બીજા કેટલાક મૂલ્યો વિકસાવવા જોઈએતાલીમાર્થીઓ કોલેજના કાર્યક્રમ દરમિયાન ., સહ અભ્યાસિક પ્રવૃત્તિઓ દરમિયાન કે બીજા અન્ય કાર્ય કરતી વખતે ઘણું જ શીખે છેસૌથી પહેલા તો પોતાનું સ્વયંશિસ્ત ., નિયમિતતા અને સક્રિયતા ખૂબ જ જરૂરી છે .તાલીમાર્થીઓ કોઈપણ કાર્ય પ્રત્યે હકારાત્મક વલણ ધરાવે, સહકારથી કાર્ય કરે તે જરૂરી ગણાયતાલીમાર્થીઓમાં આદર ., માન-ન્માનની ભાવનાસ, જૂથભાવના, લીડરશીપ જેવા ગુણો હોવા જોઈએશ્રમનું ગૌરવ સમજે ., બિનસાંપ્રદાયિકતા, અધ્યાત્મિકતા, પ્રસન્નતા અને પરોપકારની ભાવના જેવા બીજા કેટલાક ગુણો વિકશે એ ખૂબ જ જરૂરી છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો .બી :એડ્.કોલેજ,તાલીમાર્થી,પ્રવર્તમાનમૂલ્યો

પ્રસ્તાવના

બી.એડ્.કોલેજ કરતા તાલીમાર્થીઓ ગામડા અને શહેરમાંથી આવતા હોય છેપોતાના કુટુંબ .નાનેથી મોટા થાય ., શાળા, મિત્ર વર્તુળ પાસેથી ઘણું બધું શીખે છે જેમાં .કેટલીક સારી બાબતો અને કેટલીક કુટેવો પણ શીખે છેજેમ જેમ . બાળક મોટું થતું જાય, તેમ તેમ તે સભાન બનતું જાય છે-સારા .નરસાંનો ખ્યાલ આવે છેત્યારે પોતે સ્વયમ જ નક્કી . .તેમના સંસ્કારો ઉપર વાતાવરણની એક ઝાળ છવાયેલી હોય છે .કેટલીક વખત બીજાઓનું અનુકરણ પણ કરે છે .કરે છે મોટા થયા પછી માતા પિતા શિક્ષકો અને .સાચું કરવું કે સારૂં કરવું એ સમજાતું નથી અને આકર્ષાઈ જાય છે છેવટે તેનામાં મૂલ્યો ઘડાય છે અને તે ફૂલે ફાલે અને અંતે .તેમજ ચર્ચાઓ પણ કરે છે .શીખે છે વાતાવરણમાંથી ઘણું, તે મૂલ્યવાન માનવી બને છે.

આમ, બી.એડ્.કોલેજના તાલીમાર્થીઓ ભાવિ શિક્ષક હોવાને નાતે અને યુવાવસ્થામાંથી પસાર થતાં મૂલ્યો વિશેની સમજ હોય એ આવશ્યક છે.

સમસ્યા કથન : પ્રસ્તુત સંશોધનમાં નીચે મુજબની સમસ્યા પસંદ કરવામાં આવી હતી.

"બી.એડ્.કોલેજના તાલીમાર્થીઓના પ્રવર્તમાનમૂલ્યો અંગેનો અભ્યાસ"

શબ્દોની વ્યવહારુ વ્યાખ્યા

બી.એડ્.કોલેજ : શિક્ષક બનવા માટેની તાલીમ લેતા તાલીમાર્થીઓની શાળા એટલે બી.એડ્.કોલેજ

તાલીમાર્થી : ભવિષ્યમાં શિક્ષક બનવા માટે બી.એડ્.કોલેજમાં તાલીમ લેતા વિદ્યાર્થીઓ એટલે તાલીમાર્થીઓ

મૂલ્યો : માનવીનું વર્તન, રહેણીકરણી, તેની માન્યતાઓ, રીતરિવાજો, આદર્શોનો સરવાળો એટલે મૂલ્ય .Values determines what should do and how should we do. મૂલ્ય એટલે અન્ય સાથે તુલનાત્મક રીતે કિંમત આંકવી અથવા પાત્રતાને મૂલવવી .

આઇન્સ્ટાઇન પણ કહે છે કે – **મૂલ્યો જરૂરિયાતપર નિર્ભર છે** .Need base છે સમય જતાં તે .Culture base માં પરિણમે છેગાંધીજીએ સાદગીને મૂલ્યવાન ગણેલ .ત.દા ., વિનોબાએ ભૂદાનને અને મધર ટેરેસાએ માનવતાને ઉચ્ચત્તમ મૂલ્યો તરીકે અપનાવ્યા હતા.

સંશોધનના હેતુઓ

1. બી.એડ્.કોલેજના તાલીમાર્થીઓના પ્રવર્તમાન શૈક્ષણિક મૂલ્યોનો અભ્યાસ કરવો.
2. બી.એડ્.કોલેજના તાલીમાર્થીઓના પ્રવર્તમાનસામાજિક મૂલ્યો જાણવા.
3. બી.એડ્.કોલેજના તાલીમાર્થીઓના પ્રવર્તમાનનૈતિક મૂલ્યો વિશે જાણકારી મેળવવી.

સંશોધનનું મહત્વ

- પ્રસ્તુત સંશોધન રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ બી.એડ્.કોર્ષમાં થતા વારંવારના સુધારાઓ માટે અભ્યાસક્રમના ઘડતર માટે ઉપયોગી બનશે.
- આ સંશોધન દ્વારા બી.એડ્.કોલેજના અધ્યાપકો અને આચાર્યોને તાલીમાર્થીઓ સાથેના વ્યવહાર માટે માર્ગદર્શકરૂપ બનશે.
- પ્રસ્તુત સંશોધન બી.એડ્.કોલેજના તાલીમાર્થીઓને તેમનામાં રહેલી સુષુપ્ત શક્તિઓને બહાર કાઢી, સક્રિય બનવા માટે પણ ઉપયોગી બનશે.

સંશોધનનું સીમાંકન

પ્રસ્તુત સંશોધનદક્ષિણગુજરાતમાંઆવેલી બી.એડ્.કોલેજો પૂરતુંજસિમિત હતું .જેમાં ફક્ત બે બી.એડ્.કોલેજોના વર્ષ ૨૦૨૨૨૩-માં તાલીમ લેતાં તાલીમાર્થીઓ,અધ્યાપકો અને આચાર્યશ્રીનો જ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો.સંશોધનમાં માહિતી મેળવવા ઉપયોગમાં લીધેલ ઉપકરણ સ્વરચિત હતું .

સંશોધન પદ્ધતિ : પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સર્વેક્ષણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ થયો હતો .

વ્યાપવિશ્વ અને નમૂનો

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં દક્ષિણ ગુજરાતમાં આવેલી તમામ બીકોલેજો એ પ્રસ્તુત સંશોધનો વ્યાપવિશ્વ બને .એડ. જે પૈકી.છેબે બી.એડ્.કોલેજ હાથવગા નમૂનાની રીતે પસંદ કરવામાં આવી હતી.જે નમૂનો ગણાય.તેથી આ બે કોલેજોના ૯૬તાલીમાર્થીઓ,૧૩ અધ્યાપકો અને ૨આચાર્યશ્રીઓ પ્રસ્તુત સંશોધન માટેનો નમૂનો ગણાય .

સંશોધન ઉપકરણ

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં આચાર્ય અને અધ્યાપકો સાથે સમૂહ મુલાકાત લીધી હતી અને તાલીમાર્થીઓનું સહભાગી અવલોકન કર્યું હતું.

માહિતીનું એકત્રીકરણ અને પૃથક્કરણ

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સંશોધકે બી.એડ્.કોલેજની રૂબરૂ મુલાકાત લઈ માહિતીનું એકત્રીકરણ કર્યું હતુંઆ મેળવેલ . .ગુણાત્મક પૃથક્કરણની રીતે પૃથક્કરણ કરવામાં આવ્યું હતું માહિતીનું

સંશોધનના તારણો

1) બી.એડ્.કોલેજના તાલીમાર્થીઓના પ્રવર્તમાન શૈક્ષણિક મૂલ્યો

- ➢ કોલેજમાં નિયમિત આવે છે તેમજ પૂરતા વર્ગોમાં અધ્યયન કરે છેકાર્યક્રમ દરમિયાન નીરવ શાંતિ એકાગ્રતા . .તાલીમાર્થીઓમાં લીડરશીપનો ગુણ છે .અને સક્રિયતા આખે ઉડીને વળગતા હતા
- ➢ કોઈપણ કાર્યને નાનું કે મોટું ગણતા નથી, શ્રમનું ગૌરવ સમજે છે.
- ➢ અહંકારની ભાવનાને છોડીને હૃદયના ઉમળકાથી તમામ કાર્યો કરે છે.
- ➢ પ્રાર્થના સંમેલન દરમિયાન પ્રેમ, કરુણા, અધ્યત્મિકતા, પ્રભુ પ્રેમ જોવા મળે છે.
- ➢ કોલેજના વહીવટી કામોમાં પણ રસ, રુચિ, વલણ દાખવે છેબિનસાંપ્રદાયિકતા અને દરેક ધર્મ પ્રત્યે સમાન ભાવ . સહ અભ્યાસિક પ્રવૃત્તિઓમાં આયોજન .જોવા મળે છે, લીડરશીપનો ગુણ સક્રિયતા તેમજ આવડત જોવા મળ્યા હતા .
- ➢ સૈદ્ધાંતિક વિષયોમાં અધ્યયન કરતી વખતે કાર્યમાં નિયમિતતા, સક્રિયતા, સદાચાર, રસરૂચી તેમજ હકારાત્મક વલણ જોવા મળતા હતા.

2) બી.એડ્.કોલેજના તાલીમાર્થીઓના પ્રવર્તમાન સામાજિક મૂલ્યો

- ➢ દરેક કાર્યમાં સંપ સહકારથી જૂથ ભાવના કેળવી-કાર્ય કરે છે.
- ➢ કાર્યક્રમ દરમિયાન મહેમાનોનું સ્વાગત, આદર, માન.સન્માન અને મુખ પર પ્રસન્નતા જોવા મળે છે-
- ➢ નવરાશના સમયમાં પણ કંઈક કંઈક નવું નવું ક્રિએટિવ કાર્ય કરતા રહે છે.
- ➢ તાલીમાર્થીઓમાં એકતા, વસુદેવ કુટુંબકમની ભાવનાનો પણ સંદેશ મળે, એ માટે પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા વિશ્વ શાંતિ ફેલાવવા જેવા પ્રયત્નો પણ કરાય છે.
- ➢ ફિલ્ડ વર્ક માટે અન્ય શાળા, કોલેજો કે સંસ્થામાં જવાનું હોય ત્યારે પણ તેઓ વિવેક જાળવે છે.
- ➢ ઇન્ટર્નશીપ દરમિયાન શાળાના શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીઓ તેમજ વાલીઓ સાથે પણ આદરભાવ અને સન્માનથી વર્તે છે.
- ➢ તાલીમાર્થીઓ સાથે મળીને samp-સહકારની ભાવનાથી કાર્ય કરે છે.

3) બી.એડ્.કોલેજના તાલીમાર્થીઓના પ્રવર્તમાન નૈતિક મૂલ્યો

- ➢ મોટેરાંઓ સાથે કે બહારના વ્યક્તિઓ સાથે નમ્ર અને આદરપૂર્વકનો વ્યવહાર જોવા મળતો હતો.
- ➢ તાલીમાર્થીઓમાં સ્વયંશિસ્ત ખૂબ જ સારી જોવા મળી હતી.
- ➢ તાલીમાર્થીઓમાં સહનશીલતા સમર્પણના ગુણો પણ જોવા મળે છે.
- ➢ પ્રવૃત્તિઓ કરતી વખતે તેમનું વલણ હકારાત્મક હોય છે.
- ➢ સક્રિયતા, આત્મવિશ્વાસ, હિંમત અને વિનમ્રતા, વિવેક જેવા ગુણો જોવા મળે છે.
- ➢ દરેક કાર્ય કરવામાં દ્રઢ મનોબળ ધરાવે છે.
- ➢ તાલીમાર્થીઓમાં બુદ્ધિમત્તા, આધ્યાત્મિક ભાવ તેમજ પરોપકારની ભાવના પણ જોવા મળે છે.
- ➢ તાલીમાર્થીઓના મુખની પ્રસન્નતા વાણીમાં મીઠાશ તેમજ નિખાલસતા જાણે તેમના ઘરેણાં સમાન હતા.

સમાપન :

બી.એડ્.અભ્યાસ કરતા તાલીમાર્થીઓ ખરેખર જીવન અને મરણ વચ્ચેના તમામ પાસાઓનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે . તમામ કાર્યોને જીણવટ પૂર્વક અને ચીવટાઈથી કરવું તેમજ સતત માર્ગદર્શન મેળવી, ખૂબ જ ઘડાઈને તૈયાર થાય છે . .તાલીમાર્થીઓમાં ભાવિ શિક્ષકો માટેનાં તમામ મૂલ્યો જોવા મળ્યા હતાબી.એડ્.કોલેજના ભાવાવરણ અને તાલીમાર્થીઓની શીખવાની વૃત્તિને કારણે તે સંભવ બને છે.

સંદર્ભ નોંધ

ઉચાટ .(૨૦૦૯).એ.ડી,**શિક્ષણ અને સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં સંશોધનનું પધ્ધતિશાસ્ત્ર** રાજકોટ.સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સીટી:

દેસાઈ .(૧૯૯૨) .જી .જી અને દેસાઈ કે .એચ ,**સંશોધન પદ્ધતિ અને પ્રવીધિઓ** અમદાવાદ યુનિવર્સીટી ગ્રંથ નિર્માણ : ગુજરાત રાજ્ય ,બોર્ડ

જોષી, ડી .(૨૦૦૪) .**મૂલ્યોનું શિક્ષણ** રાજકોટ વાસુકી પ્રિન્ટિંગ :

પટેલ .(૨૦૧૨) .એસ .આર ,**શિક્ષણમાં સંશોધન**જય પબ્લિકેશન : અમદાવાદ (પ્રથમ આવૃત્તિ)

પ્રજાપતિ, આર.(૨૦૧૧) .કે.મૂલ્ય શિક્ષણ, કેળવણી **અને** તત્વજ્ઞાન અમદાવાદ ગુર્જર સાહિત્ય ભવન :

રાવલ, સી .(૧૯૯૨) .વી .**મૂલ્યો અને માનવ સમાજ** અમદાવાદ ગુર્જર પ્રકાશન :

શાહ, ડી .(૨૦૦૯) .બી .**શૈક્ષણિક સંશોધન** (પ્રથમ આવૃત્તિ)અમદાવાદ પ્રમુખ પ્રકાશન :

શ્રીમદ્ ભગવદગીતામાં નિહિત માનવીય જીવન મૂલ્યો

Dr. Rohit S. Valand
Assistant Professor
Government B.Ed. college, Kachhal

પ્રસ્તાવના

મનુષ્યના સર્વાંગીણ વિકાસની આધારશીલા તેના નૈતિક વિકાસ પર છે. આજે જ્યારે મનુષ્યનું વ્યક્તિગત જીવન અને સમાજ જીવન નૈતિક અધ:પતનથી દિન પ્રતિદિન કલૂષિત થતું જાય છે અને મનુષ્ય અને સમાજ નિરાશા,વૈમનસ્ય અને હિંસાની ગર્તામાં અગ્રેસર છે ત્યારે માનવજીવનમાં શિક્ષણ દ્વારા શાંતિ, સ્નેહ અને સંવાદિતાના સ્થાપન માટે માનવીય મૂલ્યોના વિકાસનું કાર્ય અનિવાર્ય બન્યું છે. માનવ સમાજમાં મૂલ્યોના હ્રાસઅને તેના વિઘાતક પરિણામની તીવ્રતાકેટલી છે તે અબ્રાહમ મેસ્લોના આ વાક્ય પરથી આપણને સમજાય છે. ભારતીય દર્શન અને તેની સમૃદ્ધ જ્ઞાન પરંપરામાં શરૂઆતથી જ જડ અને ચેતન તમામના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર અને તેના ઉત્કર્ષની વાત કરવામાં આવી છે.

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामया।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चित् दुःखभाग् भवेत्।।
'मित्रस्याहं चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे।(यजुर्वेद 36/18)

સચરાચર પ્રકૃતિમાં વિશેષત:માનવ જીવનનું મૂલ્ય સર્વોપરી ગણ્યું છે. ચોર્યાસી લાખ યોનિ બાદ મળતો માનવ દેહ આત્મ કલ્યાણ અર્થે છે એમ માનવામાં આવે છે. માનવની આ આધ્યાત્મિક યાત્રામાં તેના શીલ -ચારિત્ર્યનું અનિવાર્ય મહત્વ સ્વીકારવામાં આવેલ છે અને તેથી જ વેદકાલીન સાહિત્યથી લઈને વિવિધ ભારતીય ભાષાઓના અર્વાચીન સાહિત્યમાં પણ માનવીય સદ ચારિત્ર્યના વિકાસ માટે મૂલ્યોનું સંવર્ધનની વાત એક યા બીજા સ્વરૂપે આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રસ્તુત પેપરમાં ભારતીયદર્શનશાસ્ત્રના આધારભૂત અને શિરમોર ગ્રંથ એવા શ્રીમદ્ભગવદગીતામાંથી સ્પષ્ટ થતાં કેટલાંક જીવન મૂલ્યો પર દૃષ્ટિપાત કરવામાં આવેલ છે.

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં શ્રીમદ્ભગવદગીતા એ દીવાદાંડી સમાન છે શ્રીમદ્ભગવતગીતા એ પ્રત્યેક વ્યક્તિને સાચી રીતે જીવન જીવતા શીખવતો એક સાચો પથદર્શક અને વિચાર દર્શક ગ્રંથ છે ગીતાજીમાં સમર્થ સદવિચારના અનેક પુષ્પો વિખરાયેલા છે. ગીતાજીનું પ્રથમ સબળજીવન મૂલ્ય એટલે 'સમર્થ બનવું-મનની ' ગીતાથી આપણને એ ઉપદેશ આપે છે કે આપણે પ્રત્યેક જણ સમર્થ બની જીવનમાં આવતી વિગત પરિસ્થિતિમાં નિરાશા ન અનુભવીએ મનની દુર્બળતાઓને દૂર કરીએ. આપના નિયત કર્મમાં આવતી દરેક મુશ્કેલીઓથી નાસીપાસ થવાને બદલે તેનો સામનો કરવા મનથી મજબૂત થઈએ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પણ અર્જુનને સાંખ્ય યોગમાં આ જ રીતે આહ્‌વાન કરે છે

क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परन्तप।।2.3।।
(अध्याय-२ श्लोक ३)

અર્થાત્ હે શત્રુઓને તપાવનાર અર્જુન હે શત્રુઓને તપાવનાર અર્જુન હૃદયની આપતો જ દુર્બળતાને ત્યાં જઈને યુદ્ધ માટે ઊભો થઈ છે. ગીતાજીનું બીજું મહત્વનું જીવન મૂલ્ય એટલે પોતાના ધર્મનું આચરણ કરવું ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પણ અર્જુનને તેના ક્ષત્રિય તરીકેના ધર્મ તરીકે યુદ્ધ લડવાના ધર્મનું પાલન કરવા કહે છે પોતાના ધર્મનું પાલન કરવું એ શ્રેષ્ઠ બાબત છે પોતાના નિયત ધર્મનું પાલન કરવામાં મૃત્યુ પણ આવે તો કલ્યાણકારી બને છે મિત્રો ધર્મના અનેક અર્થ પૈકી એક અર્થ છે કર્મ અહીં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને પોતાના ધર્મનું એટલે કે પોતાના નિયત કર્મનું આચરણ કરવા કહે છે ગીતાજી આપણને શીખવે છે કે આપણે દરેક વ્યક્તિએ પોતાના નિયત ધર્મ એટલે કે કર્મનું આચરણ કરવું દાખલા

તરીકે એક વિદ્યાર્થી તરીકે મારો ધર્મ છે મારું કર્મ છે સારી રીતે અભ્યાસ કરવાનો એક ડોક્ટરનો ધર્મ છે આવેલ દર્દીની પૂરી નિષ્ઠાથી સારવાર કરવી એક શિક્ષકનું ધર્મ છે વિદ્યાર્થીને પૂરી નિષ્ઠાથી શીખવવું આમ દરેક વ્યક્તિએ પોતાના ધર્મ એટલે કે કર્મનું પાલન કરવું.

श्रेयान्स्वधर्मो विगुण परधर्मात्स्वनुष्ठितात् :|
स्वधर्मे निधनं श्रेय :परधर्मो भयावह :||
(अध्याय-३ श्लोक३५)

કર્મનું પાલન કેવી રીતે કરવું એ અંગે પણ આપણને આગળના સમર્થ વિચાર દ્વારા સુંદર રીતે શીખવે છે ફળની આશા વિના નિષ્કામ કર્મ કરવું ધર્મનું પાલન કરવું ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને યુદ્ધના પરિણામની ચિંતા કર્યા વિના માત્ર પોતાના નિયત ધર મળે કે ધર્મનું આચરણ કરવા કહે છે કર્મના ફળ વિશે ચિંતા કર્યા વિના કે અર્જુન તુ યુદ્ધ કર અર્થાત અર્થાત તારો કર્મ કરવામાં જ અધિકાર છે એના ફળો વિશે તારો અધિકાર નથી માટે તું કલમો નામ એટલે કે ફળની અપેક્ષાથી રહિત થઈને કર્તવ્ય બુદ્ધિથી કર્મ ન કરવામાં આશક્તિ ન થાવ આમ ગીતાજી આપણને શીખવે છે કે આપણું કામ માત્ર પૂર્ણ નિષ્ઠાથી પૂરી લગનથી કર્મ કરવાનું છે ફળ પરિણામ વિશે બહુ ચિંતા કરવા કરતા પૂરી મહેનતથી તૈયારી કરવી તમામ પ્રયત્નો એ દિશામાં વાળવા.

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि॥
(अध्याय-२ श्लोक ४७)

કર્મનું ફળ ક્યારેય અપેક્ષા મુજબનું કે આપણી અપેક્ષાથી વિપરીત પણ આવે છે ત્યારે કેવી રીતે વર્તવું એ પણ ગીતાજીના માધ્યમથી આપણને જાણવા મળે છે ગીતાનો આ છે બીજો મહત્વનો સમર્થ વિચાર પરિણામ ક્યારેક લાભ કરતા કે હાનિક કરતા હોય સુખ આપનારું હોય કે દુઃખ દાયક બને ત્યારે બંને પરિસ્થિતિમાં એક સમાન રહેવાનું જીવનમાં ઊભી થતી આ બંને પ્રકારની સ્થિતિમાં સુખ દુઃખ લાભહાની જય પરાજયમાં મનની સ્થિતિ એક સમાન રાખવી મનની આ જ સમાનતાના સમાનતાની આ સ્થિતિને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને યોગ કહે છે અર્થાત સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિમાં સમ બુદ્ધિ રાખીને કર્તવ્ય કર કર્તવ્ય કર્મ કર સમત્વ એ જ યોગ કહેવાય છે.

योगस्थ: कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय।
सिद्धयसिध्दयो: समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते।।
(अध्याय-२ श्लोक ४८)

ગીતાજીનો અંતિમ સમર્થ વિચાર એટલે પોતાના જ દ્વારા પોતાનો ઉદ્ધાર કલ્યાણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને ગીતાજી માં આ જ વાત સમજાવતા અધ્યાય છ શ્લોક નંબર પાંચમાં કહે છે કે આત્મના આત્માનો અર્થાત પોતાના વડે પોતાનો સંસાર સાગરમાંથી ઉદ્ધાર કર પોતાના આત્માનો અવસાદ ન કર કારણ કે માણસ પોતે જ પોતાનો મિત્ર છે અને પોતે જ પોતાનો શત્રુ છે મિત્રો આ સમર્થ વિચાર આપણને એ જીવનનો ઉદ્દેશ આપે છે કે આત્મકલ્યાની વાત હોય કે અર્જુન ની જેમ કુરુક્ષેત્ર નું યુદ્ધ લડવાનું હોય કે પછી પરીક્ષામાં સારા માર્ક્સ લાવવાની બાબત હોય એ પછી જીવનની બીજી કોઈ બાબત હોય દરેક વ્યક્તિએ પોતાનું યુદ્ધ પોતે જ લડવાનું છે અને પોતે જાતે જ પોતાના ભાગ્ય વિધાતા બનવાનું છે અન્ય કોઈ આપણા ઉદ્ધારની જવાબદારી ઉપાડી શકે નહીં વ્યક્તિ પોતે જ પોતાનો મિત્ર છે અને શત્રુ પણ.

उद्धरेत् आत्मना आत्मानं न आत्मानं अवसादयेत् ।
आत्मा एव हि आत्मनो बंधुः आत्मा एव रिपुः आत्मनः ॥
(अध्याय-६ श्लोक ५)

ગીતાજીના સમગ્ર ઉપદેશ પછી પણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને છેલ્લે તો એમ જ કહે છે હવે તું તારી ઈચ્છા

પ્રમાણે કર તું તારા કલ્યાણનો માર્ગ સ્વયંમ નક્કી કરો.

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया। विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु।।
(अध्याय-१८ श्लोक ६३)

ઉપસંહાર

ગીતાજીના પાંચ વિચાર પુષ્પ આ છે પેલો સબળ વિચાર સમર્થ બનવું નિરાશા અને બાજુ પર મુકવી બીજો પોતાના નિયત ધર્મ કર્મનો પૂરી નિષ્ઠાથી પાલન કરવું ત્રીજો નિષ્કામ કર્મયોગ કરવો ફળની આશા ન રાખો પરિણામની ચિંતા કર્યા વિના નિષ્કાર આવે નિષ્કામ ભાવે પોતાનો નિયત કર્મ કરો ચોથો વિચાર પુષ્કળ સુખ અને દુઃખની પરિસ્થિતિમાં સમજવા મનનો એક સમાન ભાવ જાળવવો અને પાંચમો અને અંતિમ વિચાર પુષ્પ પોતાના આત્મકલ્યાણનો માર્ગ પોતાના ઉદ્ધારનો રસ્તો પોતાના જ પ્રયત્નથી કરવો મિત્રો ગીતાજીના સદવિચાર ના અઘાત સાગર નું આ એકમાત્ર ખૂબ નાનું એવું બિંદુ છે જેમ જેમ ગીતાજીનો અભ્યાસ કરીએ તેમ તેમ જીવનને તેજોમય બનાવવાના અનેક સમર્થ વિચાર આપણને તેમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે

Reference

ભક્તિ વેદાંત સ્વામી પ્રભુપાદ,એ.સી.(૧૯૯૮). ભગવદ્ગીતા તેના મૂળ સ્વરૂપે.
Maslow,A.H.(1959).New Knowledge in Human Values as cited in
https://oercommons.org/authoring/22859-personality-theory/15/view#top

GoEIIRJ

संत ज्ञानेश्वरांचे जीवन व कार्य - एक अभ्यास

सौ. अर्चना रमेश भालेवार
सहाय्यक प्राध्यापक
जशिमं शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, शिवळे

सारांश

संत ज्ञानेश्वर महाराज म्हणजे महाराष्ट्राचे एक अनमोल रत्न ! महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जीवनातील परमार्थाच्या क्षेत्रातील न भूतो न भविष्यती असे अजोड व्यक्तिमत्व व अलौकिक चरित्र म्हणजे संत ज्ञानेश्वर .

गेली सुमारे ७२५ वर्ष महाराष्ट्रातील सर्व पिढ्यांतील सर्व स्तरांतील समाजाने जे व्यक्तिमत्व आपल्या मनोमंदिरात एक अढळ श्रद्धास्थान म्हणून जपले आहे; आणि जे श्रद्धास्थान पुढील असंख्य पिढ्यातही कायमच अढळ व उच्च स्थानी राहणार आहे असे एकमेवद्वितीय व्यक्तिमत्व म्हणजे श्री संत ज्ञानेश्वर .

संत ज्ञानेश्वर हे महाराष्ट्राच्या महान संतांपैकी एक होते. ते महाराष्ट्रातील एक थोर योगी , तत्वज्ञानी आणि संत कवी होत. भागवत कथा, वारकरी संप्रदायाचे तत्वज्ञ, प्रवर्तक अंधाराकडून प्रकाशाकडे घेऊन जाणारा ज्ञानमार्ग त्यांनी सर्वसामान्यांना दाखवला त्यांनी योगसामर्थ्याने आपले प्रभुत्व सिद्ध केले . अध्यात्मिक क्षमतेवर आधारलेल्या वारकरी संप्रदायाची सुरुवात केली आणि वारकरी संप्रदायाला जन्म देणारे ज्ञानदेव सर्व संतांची माऊली झाले . आजही ज्ञानेश्वरांची पालखी खांद्यावर घेऊन संत मोठ्या भक्ती भावाने ज्ञानेश्वर माऊलींच्या नावाचा गजर करत नामसंकीर्तनात दंग होऊन पंढरपूरला जातात.

संत ज्ञानेश्वर हे प्राचीन भारतामधील एक अतुलनीय संत. त्याचबरोबर एक सुप्रसिद्ध मराठी कवी होते.तेराव्या शतकामधील एक महान संत असण्याबरोबरच ते महाराष्ट्राच्या संस्कृतीचे प्रमुख प्रणेते म्हणून त्यांची ओळख पुढे प्रचलित झाली. संत ज्ञानेश्वरांनी संपूर्ण महाराष्ट्राला ज्ञानेश्वरीच्या माध्यमातून एक अमूल्य अशी भेट दिली . मानवतेला भक्ती त्याचबरोबर समती याची प्रामुख्याने समज दिली . मानवी समानतेचा उपदेश देखील दिला.

महत्त्वाचे शब्द -- कार्य, अभ्यास

प्रस्तावना

मराठी संतमंडळाचा मानबिंदू आणि उदारमतवादी मऱ्हाटी संस्कृतीचे कुलपुरुष, म्हणजे संतश्रेष्ठ ज्ञानेश्वर होत. 'ज्ञानराज माझी योग्यांची माऊली | जेणें निगमवल्ली प्रकट केली ||' असे संत नामदेवांनी , तर 'विवेकसागर |सखा माझा ज्ञानेश्वर ||' अशी ग्वाही संत जनाबाईंनी दिली.'कैवल्याचा पुतळा प्रगटलां भूतळां | चैतन्याचा जिव्हाळा ज्ञानोबा माझा||' अशी संत एकनाथांची ज्ञानेश- वंदन आहे, तर 'ज्ञानियांचा गुरु राजा महाराव | म्हणती ज्ञानदेव ऐसें तुम्हां|' असा जयजयकार संत तुकारामांनी केला आहे,'लोपले ज्ञान जगीं| हित नेणती कोणी| अवतार पांडुरंग | नांव ठेवियले ज्ञानी ||'असे आपण पिढ्यान पिढ्या ज्ञानदेवांच्या आरतीत म्हणत आलो आहोतच . संतश्रेष्ठ ज्ञानेश्वरांना वंदन करताना मराठी मनाला नेहमीच अभिमानाचे भरते येते.

सर्वात्मक ईश्वरास सर्व कर्मे समर्पित करून , आत्मसुखाने निर्भय आणि तृप्त व्हा असा संदेश ज्ञानेश्वरांनी महाराष्ट्राला दिला. तत्वज्ञानाच्या भट्टीत तावून -सुलाखून निघालेले अद्वैत भक्तीचे बीज त्यांनी भविष्यकाळाच्या हाती दिले . ईश्वरशरण वृत्तीने भक्तीचा प्रारंभ करून पुढे पारमार्थिक प्रवासात अविभक्त होऊन , ईश्वराशी एकात्म होता येते हा ज्ञानेश्वराचा अनुभूतीशुद्ध सिद्धांत , भावी काळातील संत वाङ्मयमयाचा पाया ठरला . ज्ञानेश्वरांनीचअद्वैत भक्तीवर आधारित भागवत पंथाची ध्वजा महाराष्ट्रात सर्वप्रथम फडकवली.मराठी भाषेचा जयजयकार आवर्जून आणि गर्जून केला .ज्ञानेश्वरांनी तत्वज्ञान पर ग्रंथ ही अत्यंत रसाळ भाषेत 'देशीकार लेणे ' घडवत घडवत , कसा मांडावा याचा आदर्शपाठ निर्मिला . ज्ञानेश्वरीच्या रूपाने महाराष्ट्रातील वारकरी पंथाला घटनाग्रंथ प्राप्त झाला .या सर्व दृष्टीने 'ज्ञानदेवे रचिला पाया |' ही संत बहिणाबाईची उक्ती सार्थ आहे.

ज्ञानेश्वराचा जन्म आणि कुटुंब

महाराष्ट्रातील अहमदनगर जिल्ह्यातील पैठण जवळ गोदावरी नदीच्या काठी वसलेल्या आपेगाव येथे भाद्रपदाच्या कृष्ण पक्षातील श्रीकृष्ण जन्माष्टमीच्या दिवशी . भारतातील महान संत ज्ञानेश्वरांचा जन्म इसवी सन १२७५ मध्ये विठ्ठल पंत आणि रुक्मिणीबाई यांच्या पोटी झाला. संत ज्ञानेश्वर महाराजांचे वडील विठ्ठल पंत हे संस्कृत अभ्यासक आणि धार्मिक मनाचे होते . विठ्ठलपंत ते नंतर गाव लेखापाल होते . ते मुळात विरक्त संन्यासी होते.

लग्नानंतर अनेक वर्षांनी त्यांच्या वडिलांनी ऐहिक आसक्ती आणि माया सोडली आणि पत्नी रुक्मिणी बाईच्या संमतीने ते काशीला गेले आणि त्यांनी संन्यासी जीवन घेतले. याच काळात त्यांचे वडील विठ्ठल पंत यांनी स्वामी रामानंद यांना आपले गुरु बनवले होते.

त्याचवेळी काही काळानंतर संत ज्ञानेश्वरजींचे गुरु स्वामी रामानंदजी यांच्या भारत भेटीदरम्यान आळंदी गावात पोहोचले तेव्हा विठ्ठल पंताच्या पत्नीला भेटले आणि स्वामीजींनी त्यांना मूल होण्याचा आशीर्वाद दिला. त्यानंतर रुक्मिणी बाईंनी स्वामी रामानंदजींना त्यांचे पती विठ्ठल पंत यांचे तपस्वी जीवन दत्तक घेण्याविषयी सांगितले , त्यानंतर स्वामी रामानंदजीने विठ्ठल पंतांना पुन्हा गृहस्थ दत्तक घेण्याचा आदेश दिला .

संत ज्ञानेश्वरांचे बालपण

एकदा संन्यास घेतल्यानंतर कौटुंबिक जीवन सुरू करणे त्याकाळी समाजाला मान्य नव्हतं . त्यामुळे आळंदीच्या शास्त्री पंडितांनी त्यांच्यावर बहिष्कार टाकला . विठ्ठलपंतांनी ब्राह्मणांना निरनिराळ्या मार्गांनी विनवणी केली आणि त्यांच्याद्वारे केलेल्या पापाबद्दल प्रायश्चित करण्यासाठी काहीतरी सुचवावे अशी विनंती केली परंतु ब्राह्मणांमधील रुढीवादी घटक एका इंचाची घसरण करण्यास आणि धागा समारंभास परवानगी देण्यास तयार नव्हते . शेवटी सर्व धार्मिक पुस्तकांचा उल्लेख केला आणि ते म्हणाले की , जर विठ्ठलपंताने केलेल्या महान पापापासून मुक्त झाले असेल तर त्यांनी आणि त्यांची पत्नी रुक्मिणीबाई यांनी गंगा यमुनेमध्ये प्राणांची आहुती दिली पाहिजे .

विठ्ठलपंत व रुक्मिणीबाई गावापासून दूर एक झोपडी बांधून राहू लागले . विठ्ठलपंत आणि रुक्मिणीबाई मुलांसह त्रंबकेश्वरला गेले.वाटेत ब्रह्मगिरीला प्रदक्षिणा घालताना निवृत्ती आणि त्यांची चुकामुक झाली . निवृत्ती सात दिवस गहिनीनाथाच्या गुहेत राहिले . पुढे भावंडाची भेट झाल्यानंतर निवृत्तीनाथांनी त्यांना मिळालेले सर्वज्ञान ज्ञानेश्वरांना दिले . त्याचवेळी ज्ञानेश्वरांनी निवृत्तीनाथांना गुरु केले .

संन्याशाची मुले असे म्हणून त्यांच्याच समाजातील लोक अतिशय निष्ठुरपणे त्यांची हेटाळणी करीत असत . त्यांची केलेली विटंबना , उपेक्षा , हाल विठ्ठलपंत व रुक्मिणीबाई यांना सहन होत नसे . त्यांनी प प्रायश्चित्त म्हणून जलसमाधी घेतली . त्यांना वाटले आपल्या मृत्यूनंतर तरी मुलांना ब्राह्मण समाजात स्थान मिळेल परंतु तसे घडले नाही .

आपल्या आई-वडिलांच्या मृत्यूमुळे खचलेल्या निवृत्तीनाथांनी मोठ्या धाडसाने दोन लहान भाऊ व बहिणींचे सांत्वन केले आणि आपल्या वडिलांच्या इतर नातेवाईकांकडून कमीत कमी आधार मिळावा म्हणून आपेगावला गेले परंतु विठ्ठलपंत यांच्या अनुपस्थितीत आपेगाव येथील सर्व नातेवाईकांनी या बेघर आणि निर्जन अनाथांसाठी दरवाजे बंद केले .

त्यानंतर ही भावंडे परत आळंदीला गेली . तिथेच गेल्यावर समाज त्यांचा स्वीकार करेल असे वाटले होते परंतु असे झाले नाही. उलट त्यांना अन्न आणि पाणी यासारख्या मूलभूत गोष्टी नाकारण्यात आल्या.पुढेही भावंडे शुद्धिपत्र मिळविण्यासाठी पैठणला गेली तिथे ब्रह्म सभेत प्रार्थना करूनही त्यांना शुद्धिपत्र मिळाले नाही.

संत ज्ञानेश्वर यांच्या शुद्धिपत्राची पावती

खूप कष्टाने संघर्षानंतर संत ज्ञानेश्वरांचे थोरले बंधू निवृत्तीनाथ गुरु गहिनीनाथ यांना भेटले. ते त्यांचे वडील विठ्ठलपंत यांचे गुरु होते. त्यांनी निवृत्तीनाथजींना योगाचा मार्ग सुरू करण्यास आणि कृष्णाची उपासना करण्यास शिकवले. त्यानंतर निवृत्तीनाथजींनी त्यांचे धाकटे भाऊ ज्ञानेश्वर यांनाही दीक्षा दिली .

यानंतर संत ज्ञानेश्वर आपल्या भावासह मोठ्या विद्वान आणि पंडितांकडून शुद्धिपत्र घेण्याच्या हेतूने पैठणी या मूळ गावी पोहोचले. त्याचवेळी दोघेही बरेच दिवस या गावात राहिल्याने या गावात राहणाऱ्या दोघांच्या अनेक चमत्कारिक कथा

प्रचलित आहेत . पुढे संत ज्ञानेश्वरांची चमत्कारिक शक्ती पाहून गावातील लोक त्यांचा आदर करू लागले आणि पंडितांनीही त्यांना शुद्धिपत्र दिले .

चमत्कार

संन्याशाची मुले म्हणून कुत्सित नजरेने लोक त्यांच्याकडे पाहू लागले . तुमच्या मुंजीस धर्मशास्त्राची परवानगी नाही असे शेवटी त्यांना सांगण्यात आले . धर्माचे ठेकेदार पुढे असेही म्हणाले की , ब्रह्मचर्याचे आचरण करा , संसार वाढू नका , परमेश्वराची भक्ती करा , यामुळे तुमचे पाप नाहीसे होऊन मुक्ती मिळेल . ब्रह्मसभेचे आज्ञा त्यांनी निमुटपणे मान्य केली . तिथून बाहेर पडल्यानंतर त्यांना एकाने नाव विचारले . ज्ञानेश्वर शांतपणे म्हणाले , " ज्ञानदेव ." त्यांवर नावात काय आहे ? तो समोरून रेडा येत आहे , त्याचेही नाव ज्ञाना आहे ; परंतु पखाली वाहण्याचे काम करतो.असे बाजूला असलेल्या एक ब्राह्मण कुचेष्टेने म्हणाला . यावर शांतपणे ज्ञानदेव म्हणाले , 'हो ' पण त्याचं आणि माझा आत्मा एकच आहे . हो का ? म्हणतोस आहेस तर तू या रेड्याच्या तोंडून वेद बोलून दाखव . मग आम्ही तुझं म्हणणं मान्य करू ." ज्ञानोबा रेड्याच्या जवळ गेले आणि रेड्याच्या मस्तकावर हात ठेवला . त्याच बरोबर रेड्याच्या तोंडून भराभर वेदातील ऋचा बाहेर पडू लागल्या . कित्येक लोकांनी हा चमत्कार पाहिला . तेथे ज्ञानेश्वरांनी आपली विद्वत्ता सिद्ध केली .

एक चमत्कार केल्यानंतर ज्ञानेश्वर नेवासा येथे गेले आणि तेथे आणखीन एक चमत्कार त्यांची वाट पाहत होता . नेवासाचा उल्लेख ज्ञानेश्वरीत सापडतो . जिथे हे उत्तम पुस्तक लिहिले गेले होते . ही मुले नेवासेमध्ये प्रवेश करीत असताना त्यांना आढळले की एक माणूस मृत अवस्थेत होता आणि त्याची पत्नी त्याच्या मृतदेहाच्या शेजारी रडत होती .ज्ञानेश्वराने त्या व्यक्तीचे नाव काय आहे हे विचारले आणि ते सच्चिदानंद असल्याचे सांगण्यात आल्यावर ते म्हणाले की हे नाव धारण करणारे व्यक्ती कधीही निर्जीव असू शकत नाही . म्हणूनच त्यांनी त्या निर्जीव शरीरावर आपला अमृत हस्ताने स्पर्श केला आणि त्या व्यक्तीला उठण्यास सांगितले आणि सच्चिदानंद उठले . याच सच्चितानंदाने नंतर ज्ञानेश्वरीचे लेखक म्हणून काम केले , जेव्हा ज्ञानेश्वरांनी त्यांच्या उत्तम पुस्तकाची रचना केली .

आळंदीमध्ये विसोबा चाटी नावाचा ब्राह्मण होता . तो अतिशय सनातनी होता आणि साधू मुनींची खिल्ली उडवत असे. एकदा निवृत्तीनाथांनी मुक्ताबाईला तव्यावरचे मांडे खाण्याची इच्छा व्यक्त केली .त्यानंतर आपल्या घरी तवा नसल्याने मुक्ताबाई तव्यासाठी संपूर्ण गावांमध्ये फिरून तवाची पाहणी करीत होती . तवा कुठेच गावामध्ये मिळत नव्हता आणि त्यांना गावांमध्ये तवा कोण देत सुद्धा नव्हता , कारण त्या दृष्ट विसोबाने पूर्ण गावांमध्ये सांगून ठेवले होते , मुक्ताईला कोणी तवा देऊ नये . तवा मिळत नसल्याने मुक्ताबाई रडत बसल्या कारण जर मांडे खायला नाही दिले तर दादा रागावणार ही भीती त्यांना होती . तेव्हा संत ज्ञानेश्वरांनी मुक्ताबाईंना रडताना पाहिले आणि त्यानंतर त्यांनी ते मांडे आपल्या पाठीवरती भाजायला लावले त्यावेळी ते मांडे मुक्ताबाई ने त्यांच्या पाठीवर भाजले त्यावेळी संत ज्ञानेश्वरांची पाठ पूर्ण लाल झाली होती.

आध्यात्मिक कार्य व ग्रंथ

तो भाग्याचा दिवस उजाडला जेव्हा पैठण वरून आळंदीला जाताना ही भावंडे नेवासाला थांबली.मुळातच दैवी प्रतिभेचे देणे लाभलेल्या ज्ञानेश्वरांच्या हातून गीतेचा प्राकृत भाषेत अनुवाद असलेला "भावार्थ दीपिका" म्हणजेच "ज्ञानेश्वरी "हा ग्रंथ तिथेच लिहिला गेला. किती कल्पनांचा,उपमांचा , अलंकारांचा वापर त्यांनी केला आहे . ती वाचताना माणूस मंत्रमुग्ध होतो . त्यांचं साहित्य म्हणजे आत्मानुभवाचा सागरच आहे.तत्कालीन अस्तित्वात असलेल्या सर्व तात्विक पुस्तकांचे ज्ञान जीवनाचे वेगवेगळे सिद्धांत त्यांच्या काळातील लोकांच्या प्रथा व शिष्टाचाराचे ज्ञान आणि पुस्तकातून स्पष्ट झालेल्या अशा सर्व गोष्टी वाचकांना आश्चर्यचकित करतात .

माझा मराठाचि बोलू कौतुके। परि अमृतातेहि पैजासी जिंके।
ऐसी अक्षरे रसिके। मेळवीन ।

असे म्हणत त्यांनी मराठी भाषेविषयीचा अभिमान मराठीची महती व्यक्त केली आहे.अध्यात्म आणि तत्वज्ञानविषयक विचार मराठीतूनही व्यक्त करता येतात असा विश्वास संत ज्ञानेश्वरांनी आपल्या ग्रंथ कर्तृत्वातून निर्माण केला . त्यामुळे समाजातील सर्व थरातील लोकांना अध्यात्मिक प्रेरणा मिळाली .

" जे पिंडी ते ब्रह्मांडी " हे मान्य करून या विश्वातील मानवाचं स्थान काय आहे ?ती शक्ती कुठे आहे ? याचा शोध कसा घ्यायचा त्यासाठी जप , तप , ध्यान -धारणा ही तंत्र शोधून काढली . या तंत्रांचा वापर केल्यानंतर लक्षात आलं की जर या शक्तीचा वापर केला तर माणसाच्या मूळ स्वरूपाचं रहस्य मिळू शकतं यावर विचार करून आत्मशोधाला सुरुवात झाली.

आत्मिक शक्तीचा वापर करून 'असाध्य ते साध्य ' करण्याचे सामर्थ्य माणसांमध्ये आहे हे ज्ञानेश्वरांनी केलेल्या अनेक चमत्कारावरून लक्षात येते . कधी रेड्याच्या तोंडून श्लोक बोलावून घेतले , कधी पाठीवर मांडे भाजवले तर कधी भिंत चालवली . विज्ञानाचा आणि अध्यात्माचा उद्देश एकच तो म्हणजे मानवाचे कल्याण . ज्ञानाच्या मार्गाने जीवन सुखी करणे "जगाच्या कल्याणा संताच्या विभूती "यांचा प्रत्यय ज्ञानेश्वरांच्या अध्यात्मिक प्रवासातून सर्व संतांनी व सामान्यांनी अनुभवला.सर्वसामान्यांना समजेल , उमजेल अशा भाषेत रचना करून अध्यात्माचे ज्ञानामृत समाजाला दिले . संत ज्ञानेश्वरांनी अत्यंत रसाळ भाषेत 'भावार्थदीपिका' हा ग्रंथ लिहिला , तोही वयाच्या सोळाव्या वर्षी . खरंतर हा चमत्कार वाटावा असे असंभव कार्य त्यांनी केले . त्यांच्याकडे अफाट बुद्धिमत्ता होतीच , वेद , पुराणं , गीता याचे ज्ञान त्या चारही भावंडांना बालवयातच वडिलांनी दिले.

त्यांचा दुसरा ग्रंथ अनुभवामृत किंवा अमृतानुभव हा होय .हा विशुद्ध तत्त्वज्ञानाचा जीव -ब्रह्म ऐक्याचा ग्रंथ आहे . सुमारे 800 ओव्या , दहा प्रकरणे या ग्रंथात आहेत .तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने हा श्रेष्ठ ग्रंथ आहे.

"चांगदेव पासष्टी "या ग्रंथाद्वारे त्यांनी चांगदेवाचे गर्वहरण करून त्यांना उपदेश केला . चांगदेव हे महान योगी 1400 वर्षे जगले असे मानले जाते .पण त्यांचा अहंकार गेला नव्हता . त्यासाठी संत ज्ञानेश्वरांनी उपदेश पर लिहिलेले 65 ओव्यांचे पत्र म्हणजे चांगदेव पासष्टी हा ग्रंथ होय. यात अद्वैत सिद्धांताचे अप्रतिम दर्शन आहे .

संत ज्ञानेश्वरांचा हरिपाठ हा नामपाठ आहे यात हरिनामाचे महत्त्व सांगितले आहे.हरिपाठ मध्ये ज्ञानेश्वरांनी 27 अभंगांमध्ये हरिभक्तीची श्रेष्ठत्व सांगितले आहे . हरीचं नामस्मरण करण्यासाठी 'रामकृष्णहरी' हा मंत्र सांगितला.जर या मंत्राचे उच्चारण केले तर अनंत जन्माची पुण्यप्राप्ती त्यातून होते . संजीवनी मंत्र असलेले हे एक नामस्मरण माणसाचे जीवन सुख-समृद्धीकडे घेऊन जाईल असे ज्ञानदेवांनी या अभंगातून सुचवलं.

संत ज्ञानेश्वरांचे अभंग

हरी मुखे म्हणा , हरी मुखे म्हणा | पुण्याची गणना कोण करी ||

अतिशय तरल शब्दांत ज्ञानदेवांनी अभंग रचना केल्या . ज्ञानदेवांचे शब्द म्हणजे जसे "अमृत कण कवळे ' इतके नाजूक आहेत . त्या शब्दांचे सामर्थ्य इतके प्रचंड आहे की 700 वर्षापेक्षा जास्त काळ लोटला तरी त्या अभंगाची गोडी तेवढीच अवीट आहे . ते आजही सर्वांच्या मनावर राज्य करतात .

संत ज्ञानदेवांची भाषा इतकी काही मधाळ आहे की त्या शब्दांची गोळी एकदा चांगली की कायमच अंतकरणात घेण्यात जाते त्याच्या मुखातून निघालेले शब्द सुगंधित होतात त्या शब्दांचा नाद मनात रुंजी घालतो त्यांच्या शब्दांचा स्पर्श जेव्हा कानाला होतो तेव्हा मन आपोआप शांत होते ज्ञानदेवाच्या शब्दांचे सौंदर्य रूप , रंग , गंध घेऊनच जन्माला येते.त्यांचे अभंगातीलच नव्हे तर ज्ञानेश्वरी , अमृतानुभव , चांगदेवपासष्टी या सर्व ग्रंथातील शब्दांना मधुरता लाभली आहे.

देवदर्शनामुळे देवाच्या प्रती मनात भाव उत्पन्न होतो . देवाचा जो भाव मनामध्ये निर्माण झाला आहे त्यातून भक्ती प्रकट होते आणि हीच भक्ती देवाला आवडते . परमेश्वर नामस्मरणामुळे मन आणि चित्त कर्मठपणापासून परमेश्वर लांब राहतो.परमेश्वराला शुद्ध भाव आवडतो . अहंकारी मनात देव कधीच वास करत नाही . सांसारिक, मोहमाया माणसाला सदैव जखडून ठेवते म्हणून ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात,

आपुली आपण करा सोडवण |
संसार बंधन तोडा वेगी ||

प्रत्येकाने ही गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे. प्रत्येक व्यक्तीला मोहमायातून स्वतःला सोडून घेता आले पाहिजे . जेवढ लवकर ही गोष्ट कळेल तेवढ्या लवकर परमेश्वर प्राप्ती होऊ शकेल . संसारी गरजा कधीच संपत नाहीत , एक संपली की दुसरी उभी राहते.

कैसेनि दैवत प्रसन्न त्वरित |

उगा राहे निवांत शिणसी वायां ||

म्हणजेच काय तर देवाच्या प्राप्तीचा मार्ग अतिशय सरळ आणि सोपा आहे . तो म्हणजे नामस्मरण . परमेश्वर प्राप्तीसाठी कुठेही जाण्याची गरज नाही . कुठलीही धावपळ करायची गरज नाही . उगाच स्वतःला दमून घेतलं म्हणजे परमेश्वर मिळतोच असं नाही . तो आपल्या हृदयात आहे , फक्त आपण त्याच्यापर्यंत पोहोचत नाही किंवा त्याला जाणून घेत नाही म्हणून तो आपल्याला दिसत नाही.

अवघाचि संसार सुखाचा करीन | आनंदे भरीन तिन्ही लोक ||

संसार हा दुःखरूप असून माऊली म्हणतात तो संसार मी सुखाचा करीन . याचा अर्थ संसार हा ज्या ब्रह्मस्वरूपावर मिथ्या भासलेला आहे ते ब्रह्म सुखरूप आहे . आणि मिथ्या पदार्थ अधिष्ठानरूप असतो . या दृष्टीने संपूर्ण संसार ब्रह्मरूपच आहे . असे मी ज्ञानसंपादन करून संसार सुखरूप करून टाकीन , इतकेच काय त्रैलोक्य ब्रह्मस्वरूप आहे असे जाणून सर्व त्रैलोक्य आनंदमय करून सोडीन असं संत ज्ञानेश्वर म्हणतात.

आज सोनियाचा दिनु |

वर्षे अमृताचा घनु ||

आजचा दिवस सोन्याचा आहे . आज अमृताचा पाऊस बरसला आहे , असे मला वाटते . कारण आज मला हरीचा साक्षात्कार झाला आहे . तो अंतर बाह्य सर्वव्यापी आहे . त्याची मूर्ती विटेवर आहे असा वनमाळी सुशोभित दिसतो . धन्य आहे तो संतसमागम की ज्या संताच्या संगतीमुळे तो आत्माराम हृदयामध्ये प्रकट झाला.

पसायदान

संत ज्ञानेश्वरांनी आपल्या ज्ञानेश्वरी या ग्रंथामध्ये शेवटी पसायदान लिहिले . जे लोकांच्या सामान्य आरोग्यासाठी प्रार्थना आहे .विश्व कल्याणासाठी पसायदानातून परमेश्वराकडे प्रार्थना केली.भागवत धर्म हा सर्वांसाठी समान आहे असे सांगितले सर्व एकाच ईश्वराचे लेकरे आहेत . वारकरी संप्रदायाचा जो आचारधर्म आहे तो कोणीही आचरणात आणून ईश्वर प्राप्ती करू शकतो. अशा साध्या सोप्या शब्दात त्यांनी रंगल्या गांजल्या लोकांना भक्तीचा मार्ग दाखवला.

आता विश्वात्मके देवें| येणें वाग्यज्ञे तोषावे |तोषोनि मज द्यावें पसायदान हे |

सर्व धर्मातील विश्वात्मक देव आहे. त्याला ज्ञानेश्वर विनंती करीत आहेत की त्यांनी या वाङ्मय यज्ञाने प्रसन्न व्हावे वागमयरुपी यज्ञ केला आहे त्याने संतुष्ट व्हावे .आणि मला संतुष्ट होऊन हे प्रसादाचे दान द्यावे.

जे खळांची व्यंकटी सांडो | तया सत्कर्मी रति वाढो | भूतां परस्परे पडो| मैत्र जीवांचे ||

सर्वप्रथम दृष्टांचे दृष्टपण सुटून जावो त्यांच्या सत्कर्माची आवड निर्माण व्हावी . असे झाल्यास कोणाचे कोणाशी शत्रुत्व राहणार नाही . सर्व प्राणीमात्रांमध्ये मैत्रीचा व्यवहार संबंध निर्माण होईल .

दुरितांचे तिमिर जावो | विश्व स्वधर्म सूर्य पाहो | जो जे वांच्छील तो ते लाहो | प्राणिजात ||

असे म्हणत

पापरुपी अंधाराचा नाश होऊन ह्या संपूर्ण विश्वाने आत्मयाचा धर्म पहावा . संपूर्ण विश्वाने स्वधर्मरूपी सूर्याच्या प्रकाशात स्वतःला पहावे. जेव्हा आपणास आत्मसाक्षात्कार प्राप्त होत असतो . तेव्हा आपोआप आपल्या इच्छा शुद्ध पावन होतात . शुद्ध झालेल्या इच्छा आपोआप परमेश्वराला मान्य होतात . प्रत्येक प्राण्याला तो जी काही इच्छा करेल ते प्राप्त व्हावे.

म्हणजे जेव्हा आपणास साक्षात्कार होतो तेव्हा आपोआप आपल्या मनातील सर्व इच्छा गळून पडतात आणि जे चांगले आहे ,सर्व जगासाठी कल्याणासाठी आहे तेच विचार फक्त शेवटी आपल्या मनात शिल्लक राहते म्हणजे आपण फक्त जगाच्या कल्याणाची इच्छा करतो .

समाधी

संजीवन समाधी हा हिंदू धर्मातील देह त्यागाचा एक प्रकार आहे . ही प्राचीन प्रथा आहे . ज्यात स्वच्छने खोल ध्यानाच्या अवस्थेत प्रवेश केल्यानंतर नश्वर शरीराचा त्याग केला जातो . संजीवन समाधीची स्थिती अत्यंत कमी योग्यांना साथ येते . संत

ज्ञानेश्वर हे संजीवन समाधीचे सर्वात प्रसिद्ध उदाहरण आहेत .

ज्ञानेश्वर संजीवन समाधी मध्ये जाण्याचे ठरवल्यानंतर समाधीची तयारी नामदेवाच्या मुलांनी केली होती संजीवन समाधी बद्दल ज्ञानेश्वराने स्वतः उच्च जागरूकता आणि विद्युत चुंबकीय किरणोत्सर्गाच्या रूपात प्रकाश किंवा शुद्ध ऊर्जा यांच्यातील संबंध बद्दल सांगितले आहे .

कार्तिक महिन्याच्या कृष्ण पक्षाच्या तेराव्या दिवशी आळंदी येथे ज्ञानेश्वर तेव्हा २१ वर्षाचे असताना त्यांनी संजीवन समाधीत प्रवेश केला . त्यांची समाधी आळंदीतील सिद्धेश्वर मंदिर परिसरात आहे .त्यांच्या निधनानंतर नामदेव व इतर उपस्थितांनी शोक व्यक्त केला .

परंपरेनुसार असे मानले जाते की , नामदेवाने विठोबाकडे ज्ञानेश्वरांना परत आणण्यासाठी प्रार्थना केली . त्यानुसार नामदेवांना भेटण्यासाठी ज्ञानेश्वरांना पुन्हा जिवंत करण्यात आले . डॅलमायर लिहितात की , "हे खऱ्या मैत्रीच्या अमरत्व तसेच उदात्त आणि प्रेमळ हृदयाच्या सहवासाची साक्ष देते ".

नामदेवाने त्यांच्या अभंगात "समाधीचे अभंग "म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या हृदय द्रावक घटनेचा अहवाल चित्रित केला आहे . ज्ञानेश्वर निघून गेल्यानंतर त्यांच्या भावंडांनी ही या जगात आपले अस्तित्व संपविण्याचे ठरविले आणि ज्ञानेश्वर महाराजांच्या समाधी पासून एका वर्षाच्या आतच ते सर्व या नाशवंत जगाला सोडून गेले . अशा प्रकारे विठ्ठल पंतांच्या या चारही मुलांचे दुःखद जीवन संपले.

समारोप

वारकरी संप्रदायासह ज्ञानेश्वरांना सर्वच भक्त प्रेमाने "माऊली " म्हणतात त्यांनी वाड्मय निर्मितीचे अभूतपूर्व कार्य केले. चंद्रभागेच्या भूमीत आध्यात्मिक लोकशाहीचे बीज रोवण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला . त्यांनी वारकरी संप्रदायाचा व भागवत धर्माचा पाया रचण्याचे अद्भुत कार्य केले . संत नामदेव , संत गोरोबा कुंभार , संत सावता माळी , संत नरहरी सोनार , संत चोखामेळा या समकालीन संत प्रभावळीचे अनौपचारिक नेतृत्व करत संत ज्ञानेश्वरांनी अध्यात्माच्या क्षेत्रात समानता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला .

संदर्भ ग्रंथ

1) https://bhavtarang.wordpress.com
2) https://www.santsahitya.in
3) शिक्षणसमीक्षा आक्टो- नोव्हेबर ९७
4) ज्ञानेश्वरी अध्याय बारावा, संपादक-- डॉ. मुकुंद दातार
5) https://geetmanjusha.com
6) https://Mr.m.Wikipedia.org

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ અંતર્ગત માનવીય-નૈતિક અને બંધારણીય મૂલ્યો

ડો.સમીર બી વાઘરોડીયા
મદદનીશ અધ્યાપક
એમ.બી.પટેલ કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન,
સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભ વિદ્યાનગર, જિલ્લો-આણંદ,રાજ્ય-ગુજરાત

સારાંશ

ભારતીય શિક્ષણ વિચારનો પ્રાણ મૂલ્યો છે. ભારતીય ચિંતન મૂલ્યની પીઠિકા ઉપર સ્થિર થયેલું છે. ત્યારે ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા એ મૂલ્યોનું સંવર્ધન અને વિકાસ દાયકાઓના દાયકાઓ સુધી કરયું છે પરંતુ ભારતીય સમાજ આજે તેની પ્રાચીન મૂલ્યનિષ્ઠ પરંપરાઓ ગુમાવી રહ્યો છે ત્યારે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020એ તેના સિદ્ધાંતોમાં મૂલ્યોને આવરી લીધા છે. માનવી સક્ષમ બને, વિશ્વ માનવ બને, સંવેદનશીલ બને અને વ્યક્તિનો સર્વાંગી વિકાસ થાય આ બધી જ બાબતો માટે મૂલ્યો જરૂરી છે. માનવી સક્ષમ ત્યારે જ બને જ્યારે તેનામાં માનવીય-નૈતિક મૂલ્યો અને બંધારણીય મૂલ્યોનો વિકાસ થાય.પરંતુશિક્ષણનો વ્યાપ વધવા છતાં પણ બંધારણીય મૂલ્યોનું ધોવાણ થતું જોવા મળે છે. પ્રવર્તમાન સમયમાં ભારતીય સમાજમાં ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા દ્વારા મૂલ્યોને પ્રસ્થાપિત કરવા જરૂરી બન્યો છે. ત્યારે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020માં માનવીય મૂલ્યો, નૈતિક મૂલ્યો, બંધારણીય મૂલ્યો પર વધુ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 માં માનવીય મૂલ્યો જેવા કે સહાનુભૂતિ, સૌજન્ય, બીજા માટે સન્માન, સેવાની ભાવના, સ્વતંત્રતા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે તેમજ NEP 2020 મુજબ નૈતિક મૂલ્યો જેવા કે પ્રામાણિકતા, માનવતા, નિખાલસતા, ખેલદિલી શુદ્ધતા, નૈતિક હિંમત વગેરે મૂલ્યોનો સમાવેશ થાય છે. બંધારણીય મૂલ્યો જેમાં લોકશાહી મૂલ્યો, સમાનતા, સાર્વજનિક સંપત્તિ પ્રત્યે સન્માન, ન્યાય વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ માનવીય મૂલ્યોવિશે પ્રસ્તુત લેખમાં આલેખવામાં આવેલ છે.

ચાવી રૂપ શબ્દો :- રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020, માનવીય મૂલ્ય , નૈતિક મૂલ્યો, બંધારણીય મૂલ્યો

1. પ્રસ્તાવના :-

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 નો ઉદ્દેશ્ય આપણી સૌથી જૂની ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા અને શિક્ષણ પદ્ધતિઓના શાશ્વત મૂલ્યોને આધુનિક શૈક્ષણિક પદ્ધતિ અને પ્રણાલીમાં સામેલ કરવાનો છે.ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા એ સ્થિર નથી પરંતુ આ જ્ઞાન પરંપરા સતત વહેતી છે. જેમાં વિવેકબુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવાની સ્વતંત્રતા છે. બદલાતા સામાજિક વાતાવરણ અને ભારતીય મૂલ્યો વચ્ચે આપણી શિક્ષણ વ્યવસ્થાને સર્વસમાવેશક બનાવવી જરૂરી બની ગઈ છે. ત્યારે આ સમાવેશી શિક્ષણ વ્યવસ્થા ભારતીય પ્રાચીન જ્ઞાન પરંપરા વિના ચાલી શકે નહીં.

ભારતીય સમાજ મૂલ્યલક્ષી સમાજ છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાંમાનવીના સામાજિક, રાજકીય અને ધાર્મિક જીવનમાં મૂલ્યોને વિશેષ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છેતેમજ બંધારણમાં આપેલા મૂલ્યોને પ્રાપ્ત કરતા પહેલા આપણે વ્યક્તિના જીવન અને સમાજની તપાસ કરવી પડશે, તો જ આપણે સમાજમાં શ્રેષ્ઠ મૂલ્યો સ્થાપિત કરી શકીશું. વર્તમાન સમયમાં માનવી ભૌતિક સુવિધાઓ પુરી પાડવા માટે દરેક ક્ષેત્રમાં સંસોધન કરી પ્રગતિ કરી છે પરંતુ મૂલ્યલક્ષી સમાજ પ્રસ્થાપિત કરી શક્યા નથી, તેથી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 અંતર્ગત માનવીય-નૈતિક મૂલ્યો અને બંધારણમાં મૂલ્યો પર વધુ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે .

2. મૂલ્ય એટલે શું?

સામાન્ય અર્થ માં મૂલ્ય એટલે કિંમત

મૂલ્ય એટલે મૂલવી શકાય તેવું, કંઈક ઉપયોગી, ગુણવત્તા વાળું, મહત્તવનું, મેળવવાને યોગ્ય.

કાકાસાહેબ કાલેલકરના મતે, મૂલ્ય એટલે જીવનરીતિમાં વણાયેલો વિવેક, જે આત્મ કે આત્મસાક્ષાત્કારના વિકાસ પ્રત્યે દોરે તે સ્વતઃ મૂલ્ય છે. માનવનું વર્તન, તેની રહેણીકરણી તેની માન્યતાઓ, રીતરિવાજો, આદર્શોનો સરવાળો એટલે મૂલ્ય.

3. શિક્ષણનીતિ 2020 અંતર્ગત સમાવિષ્ટ મૂલ્યો

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સારા વ્યક્તિત્વને વિકસાવવાનો છે. વ્યક્તિમાં કરુણા, સહાનુભૂતિ, સાહસિક, નૈતિક મૂલ્યો પ્રત્યે નિષ્ઠા હોય આવા સર્વે મૂલ્યો વ્યક્તિત્વના પાયામાં હોય જેથી વ્યક્તિ કર્મઠ બને અને સમાજ નિર્માણમાં પોતાનું સર્વોત્તમ યોગદાન આપી શકે.જેથી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ 2020માં પ્રારંભિક બાળ સંભાળ શિક્ષણ અંતર્ગત વિદ્યાર્થીઓને પ્રવૃતિના માધ્યમ દ્વારા માનવીય નૈતિક મૂલ્યો અને બંધારણમાં મૂલ્યો વિકસાવવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું છે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ 2020એ મૂલ્યોને વિકસિત કરવા માટે NCERT આવશ્યક મૂલ્યોની યાદી તૈયાર કરશે

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં સહાનુભૂતિઅને આદર, સંવેદનશીલતા, અહિંસા, વડીલોમાટે આદર, સૌજન્ય, ક્ષમા, કરુણા, જવાબદારી, સ્વચ્છતા, પર્યાવરણમાટે આદર, ધીરજ, જાહેર મિલકત માટે આદર, અખંડિતતા, સત્ય, બંધુત્વ, દેશભક્તિ, સહનશીલતા, શાંતિ, ન્યાય, સમાનતા, પ્રામાણિકતા, વિવિધતા, સેવા, નિષ્કામકર્મ, બલિદાન, મદદરૂપતા જેવા મૂલ્યોજોવામળે છે .NCF 2023 માં દર્શાવવા માંઆવ્યુંછેકે, વિદ્યાર્થીઓને ઇચ્છનીય મૂલ્યોદ્વારા અભ્યાસક્રમના લક્ષ્યો પ્રાપ્ત કરીને અધ્યયન કરાવવામાં આવશે .ઈચ્છનીય મૂલ્યનેબે વિભાગમાં વિભાજી તકરીને સમજીએ.

3.1માનવીય- નૈતિક મૂલ્યો	3.2બંધારણીયમૂલ્યો
3.1.1 પ્રામાણિકતા,	3.1.1 સ્વચ્છતા
3.1.2 આદર	3.1.2 પર્યાવરણ માટે આદર
3.1.3 સંવેદનશીલતા	3.1.3 જાહેર મિલકત માટે આદર
3.1.4 અહિંસા	3.1.4 બંધુત્વ
3.1.5 સૌજન્ય	3.1.5 દેશભક્તિ
3.1.6 ક્ષમા	3.1.6 અખંડિતતા
3.1.7 કરુણા	3.1.7 સમાનતા અને ન્યાય
3.1.8 નિષ્ઠા	3.1.8 વિવિધતા
3.1.9 સહનશીલતા	3.1.9 સ્વાતંત્ર્ય
3.1.10 શાંતિ	3.1.0 જાતીય સમાનતા

3.1 માનવીય- નૈતિક મૂલ્યો:-

માનવીય નૈતિકતા શું છે? સચ્ચાઈ, ઇમાનદારી, પ્રમાણિકતા, આવા ઘણા બધા મૂલ્યો છે.ભારતીય શાસ્ત્રોમાં નૈતિક મૂલ્યો વિશે ઉદાહરણ જોવા મળે છે. શ્રીમદ ભાગવત મહાપુરણમાં વધુ અનેસારા નૈતિક મૂલ્યોના ઉદાહરણ જોવા મળે છે. મનુસ્મૃતિમાં નૈતિક મૂલ્યોના રૂપમાં ધર્મની 10 વિશેષતાઓને વર્ણવવામાં આવી છે.

धृतिःक्षमादमोऽस्तेयंशौचमिन्द्रियनिग्रहः।
घीःविद्‌यासत्यमक्रोधोदशकंधर्मलक्षणम्।।

"બળ, ક્ષમા, સંયમ, ગુપ્તતા, શુદ્ધતા, ઇન્દ્રિયોનો સંયમ. જે જ્ઞાન છે, સત્ય અને ક્રોધ એ ધર્મના દસ લક્ષણો છે" ઋગ્વેદના સમયથીશિક્ષણ પ્રણાલીએ જીવનના નૈતિક, ભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને બૌદ્ધિક મૂલ્યો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું હતું.

3.1.1 પ્રામાણિકતા:-

પ્રામાણિકતા એટલે ઈમાનદારી, શુદ્ધ વ્યવહાર, વ્યવહારમાં સત્યની નીતિ, એવો સ્વભાવ કે જેમાં સત્ય હોય, જે સત્ય બોલતો હશે તે પ્રામાણિક હશે અને અસત્ય બોલતો હશે તેનામાં પ્રામાણિકતાના ગુણો ઓછા જોવા મળે છે. તૈતરીય ઉપનિષદમાં 'સત્યમ વદ" જેવો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે તેના અનુસંધાનમાં પ્રામાણિકતા ત્યારે જ આવે જ્યારે સાચું બોલે સત્ય બોલે માટે પ્રામાણિકતાના ગુણ વિદ્યાર્થીઓમાં અવશ્ય ખીલાવવા રહ્યા. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં પ્રામાણિકતાના મૂલ્યોના ઘણા બધા ઉદાહરણો જોવા મળે છે.

3.1.2 આદર

આદર એટલે સન્માન સન્માનની વિધિ કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરવી નમ્ર વલણ એક હકારાત્મક લક્ષણ કોઈપણ વ્યક્તિની લાગણીઓને માન્યતા અને વિચારો પ્રત્યે સાવધાની પૂર્વક હકારાત્મક લક્ષણ છે. આદર કોઈ વ્યક્તિના નિયમોનું કે સમાજના નિયમોનું ઉલ્લંઘન નથી પરંતુ સન્માન છે આદર એ અધિકારોનું મૂલ્યાંકન છે આદર એ એક સન્માનની અભિવ્યક્તિ છે જે આપણી ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં જોવા મળે છે પ્રવર્તમાન સમયમાં પણ આજે કોઈપણ વ્યક્તિને નમસ્કાર કરીએ છીએ ત્યારે તેનો સન્માન કરીએ છીએ તત્વજ્ઞાનની દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો આપણે જ્યારે નમસ્કાર કરીએ છીએ ત્યારે તે વ્યક્તિમાં રહેલા આત્માના ઉત્તમ અંશોનું સન્માન કરીએ છીએ. આદર એ આપણી સંસ્કૃતિમાં વણાઇ ગઈ છે આપણે જ્યારે સન્માન કરીએ છીએ ત્યારે આપણે સામેની વ્યક્તિને પણ સન્માન આપીશું તો જ તે આપણને સન્માન આપશે.મહાભારત, રામાયણ ઉપનિષદોમાં આદર ભવાના અને સન્માનની ભાવના મોટાભાગના ઉદાહરણોમાં જોવા મળે છે. જ્યારે સન્માન કે આદરની ભાવનાની ચૂક થઈ છે ત્યાં મહાભારત જેવા ગ્રંથો રચાયા છે. માટે આદર એક ખૂબ જ મહત્વનું મૂલ્ય છે તેને પ્રસ્થાપિત કરવા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિએ પણ ભાર મુકયો છે. સંબંધોની મીઠાશ પણ આદર ભાવના કેળવીને જ થાય છે કોઈપણ સંબોધનો પાયો આદર પર આધારિત હોય છે આદર પ્રકૃતિ માટે, કામ માટે, કોઈ વ્યક્તિ માટે, વડીલો માટે, વ્યક્તિના આત્મસન્માન માટે, પરિવારના સંબંધો માટેકે પછી આત્મ ગૌરવ માટે એક આદર્શ શિષ્ટાચાર છે

3.1.3 સંવેદનશીલતા:- સહૃદયતા, ગ્રહણ શક્તિ

સંવેદનશીલતા એટલે સંવેદી હોવાની ગુણવત્તા, જે પ્રાણીઓ માટે પણ હોય કે વ્યક્તિઓના સંબંધોમાંપણ હોય

પ્રવર્તમાન સમયમાં સમાજમાં વ્યક્તિઓ સંવેદનશીલ રહ્યા નથી પરંતુ માણસોએ સંવેદનશીલ બનવું અનિવાર્ય છે. માનવીએ પર્યાવરણ પ્રત્યે સંવેદનશીલતા, પ્રાણી જગત પ્રત્યે સંવેદનશીલતા, સમાજ પ્રત્યે સંવેદનશીલતા કે રાષ્ટ્ર પ્રત્યે સંવેદનશીલતા હોવી જોઈએ.વિદ્યાર્થીઓને સંસ્કૃતિ પ્રત્યે, સમાજ પ્રત્યે ,કુંટુંબ પ્રત્યે, દેશ પ્રત્યે, સંવેદનશીલતાના પાઠ શીખવવા જોઈએ. જેથી તેનામાં માનવીય મૂલ્યોનો વિકાવસ થાયમોટાભાગના અપરાધોમાં સંવેદનશીલતાનો અભાવ જોવા મળે છે. સમસ્યાઓને નિવારવા માટે વ્યક્તિને સહૃદયતા કે સંવેદનશીલ બનાવવા જોઇએ જેથી કરીને સમસ્યા ઉદભવે નહીં.

3.1.4 અહિંસા

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાના શાસ્ત્રોમાં અહિંસા વિશે સવિશેષ રજૂઆત કરવામા આવી છે.મન, વાણી અને શરીરથી કોઈ પણ પ્રકારનું કોઈનેય કષ્ટ ન આપવું, શ્રીમદ્ ભગવત ગીતાઅધ્યાય ૧૬ શ્લોક 2 માંશ્રી કૃષ્ણ ભગવાને કહ્યું છે કે,

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागश्शान्तिरपैशुनम् ॥ २ ॥

મહાભારતમા અહિંસા વિશે શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને કહ્યું છે કે

अहिंसा परमो धर्मस्तथाहिंसा परं तपः ।
अहिंसा परमं सत्यं यतो धर्मः प्रवर्तते ॥

અહિંસા એ પરમ ધર્મ છે, અહિંસા એ પરમ તપસ્યા છે અને અહિંસા એ પરમ સત્ય છે અને જેના દ્વારા ધર્મનો પ્રવાહ આગળ વધે છે.

જૈન ધર્મના મહાવીર સ્વામીના તત્કાલીન સમયમાં જીવ હિંસા નું પ્રમાણ વધતું હતું માનવહત્યા અને પશુની બલી થતી હતી ત્યારે તેમણે અહિંસાનો મંત્ર આપ્યો અહિંસા પરમો ધર્મ આત્મા એ જ પરમાત્મા, નાનામાં નાની જીવની રક્ષા માટે રાત્રી ભોજન ની મનાઈ કરવામાં આવી, પ્રત્યેક ક્રિયા અંગે હિંસા ન થાય તેની જાગૃતિ લાવવામાં આવે, અહિંસા એટલે મન વચન કાયાથી કોઈપણ જીવની કિંચિત માત્ર દુઃખ ન થાય એ જાણપણામાં રહેવું જોઈએ

ભગવાન સ્વામિનારાયણ એ શિક્ષાપત્રીમાં કહ્યું છે કે,

कस्यापि प्राणिनो हिंसा नैव कार्याऽत्र मामकैः ।
सूक्ष्मयू कामत्कुणादेरपि बुद्धया कदाचन ॥११॥

અમારા જે સત્સંગી તેમણે કોઈ જીવ- પ્રાણીમાત્રની પણ હિંસા ન કરવી અને જાણીને તો ઝીણા એવા જૂ, માંકડ, ચાંચડ આદિક જીવ તેમની પણ હિંસા ક્યારેય ન કરવી. || ૧૧ ||

देवतापितृ यागार्थमप्यजादेश्च हिंसनम् ।
न कर्तव्यमहिंसैव धर्मः प्रोक्तोऽस्ति यन्महान् ॥१२॥

देवतापितृ यागार्थमप्यजादेश्च हिंसनम् ।
न कर्तव्यमहिंसैव धर्मः प्रोक्तोऽस्ति यन्महान् ॥१२॥

અને દેવતા ને પિતૃ તેમના યજ્ઞને અર્થે પણ બકરા, મૃગલા, સસલા, માછલા આદિક કોઈ જીવની હિંસા ન કરવી કેમ જે અહિંસા છે તે જ મોટો ધર્મ છે, એમ સર્વ શાસ્ત્રમાંકહ્યું છે. ॥૧૨॥

અને સ્ત્રી, ધન અને રાજ્ય તેની પ્રાપ્તિને અર્થે પણ કોઈ મનુષ્યની હિંસા તો કોઈ પ્રકારે ક્યારેય પણ ન જ કરવી. ॥૧૩॥

આમ અહિંસા એ મોટો ધર્મ છે અને અહિંસાના માર્ગ થી ચાલવાથી વ્યક્તિનું આત્મબળ વધે છે.

3.1.5 સૌજન્ય

સૌજન્ય એટલે સુજનતા ભલાઈ માણસાઈ આજના સાંપ્રત સમયમાં ભલાઈનો જમાનો રહ્યો નથી. દરેક વ્યક્તિ પોતાના સ્વાર્થ ને ધ્યાનમાં રાખીને વ્યક્તિ પોતાનો વિકાસ કરતો હોય છે જે યોગ્ય નથી પરંતુ દરેક માનવી માનવી વચ્ચે માણસાઈનો કે ભલાઈનું મૂલ્ય હશે તો જ વ્યક્તિ અને સમાજનો ચોક્કસપણે વિકાસ થશે. રામાયણ મહાભારત વેદો ઉપનિષદોમાં આ મૂલ્યની વાત જોવા મળે છે જે સાંપ્રત સમયની માંગ છે કર ભલા હોગા ભલા, "સૌની ભલાઈમાં આપણી ભલાઈ,બીજાના ભલામાં આપણું સુખ રહ્યું છે આવા ઘણા બધા સૂત્રો સંતોના પ્રવચનો અને સાહિત્યમાં પણ જોવા મળે છે

3.1.6 ક્ષમા

ક્ષમા એટલે માફી. દરગુજર કે જતું કરવાની ભાવના

ક્ષમા વીરસ્ય ભૂષણમ..

ક્ષમા એ વીર મહાન પુરૂષનું આભૂષણ છે. જેમ દાગીના કે અલંકારો પહેરવાથી માનવ શરીર શોભે છે, તેમ કોઇને ક્ષમા કરવાથી મનની તથા માનવતાની ગરિમા શોભે છે.

વૈદિક સાહિત્યમાં, ક્ષમાને પ્રશંસનીય ગુણ તરીકે મહત્તવ આપવામાં આવ્યું છેઃ ભગવદ-ગીતા (16.3) માં,

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।
भवन्ति संपदं देवीमभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥

ભગવાન કૃષ્ણ ક્ષમાને મુક્તિ તરફ દોરી જનાર દૈવી ગુણ તરીકે ઓળખાવે છે

ક્ષમામાં બે વ્યક્તિઓ મહત્તવના છે, એક જે ક્ષમા માંગે છે તે અને બીજો ક્ષમા બક્ષે છે તે. કોઇને ક્ષમા આપવી એ નાનીસૂની બાબત નથી. સૌ પ્રથમ તો આપણે જાણીએ કે ક્ષમા એટલે શું? જ્યારે કોઈ વ્યક્તિથી જાણે અજાણે કોઈ ગુનો કે અપરાધ થયો હોય અને તે પોતાની ભુલ કે ગુનાનો એકરાર કરે એને ક્ષમા કહેવામાં આવે છે.ભારતીય શાસ્ત્રોમાં જેવા કે રામાયણ અને મહાભારતમાં ક્ષમા વિશે ઉદાહરણ જોવા મળે છેમહાભારતમાં પાંડુપુત્રો દ્વારા કૌરવોના પુત્રોની ક્ષમાયાચના ઘણીવાર સ્વીકારી છે જેમ કે લાક્ષા ગૃહ, ભીમને મારી નાખવાની યુક્તિઓ વગેરે પ્રસંગોમાં પાંચે પાંડવો ક્ષમા આપી છે. મહાભારતના યુદ્ધ પછી પણ ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે ક્ષમા યાચના માંગી હતી અને પોતાના વંશજોનો અને ભાઈઓના મૃત્યુ માટે પોતે જવાબદાર છે તેવું સ્વીકારીને ભગવાન શિવની ઉપાસના કરી ક્ષમાયાચનાના ઉદાહરણો જોવા મળે છે

3.1.7 કરુણા

કરુણા એટલે દયા, અનુકંપા, રહેમ, સહાનુભૂતિ અનુમોદન, સંમતિ, સારી લાગણી, સહકાર-મદદ કરુણા એ એક મૂલ્ય છે જે દુ:ખોને સમજીને દરેકને સમાન રીતે વર્તે છે.અને એના દુઃખ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ પ્રગટ કરવી તેને કરુણા કહીએ છીએ સહાનુભૂતિએ સૌથી મહત્વપૂર્ણ ભાવનાત્મક સ્થિતિ પૈકીનું એક છે.જે કરુણા એ સહાનુભૂતિથી ઉત્પન્ન થાય છે બૌદ્ધ ધર્મમાં કરુણા એ આધ્યાત્મિક જીવનનો સાર છે.

શ્રીમદ્ ભગવત ગીતાઅધ્યાય ૧૨ શ્લોક ૧૩ માંશ્રી કૃષ્ણ ભગવાને કહ્યું છે કે

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।
निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३ ॥

જે કોઈ પણ પ્રાણી સાથે દ્વેષ રાખતો નથી અને સર્વ પ્રાણી સાથે મિત્રતા અને કરુણા રાખે છે, જે આસક્તિ અને અહંકાર વિનાનો છે તથા સુખ અને દુઃખ બન્નેમાં સમાન ક્ષમાવાન છે તે મને પ્રિય છે.સાંપ્રત સમયમાં આ મૂલ્યનો હ્રાસ થતો ગયો છે. વ્યક્તિ સ્વાર્થી તેમજ માત્ર બાહ્ય અને આંતરીક સ્વના વિકાસમાં જ રુચિ છે. જે માત્ર સ્વાર્થવૃત્તિને જન્મ આપે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સભ્યતામાં કરુણા નું મૂલ્ય પ્રસ્થાપિત કરવામાં આવે તો વ્યક્તિમાં ઉચાટ રહેતો નથી અને શાંતિનો અનુભવ થાય છે. આપણે જ્યારે કોઈપણ પ્રત્યે દયા રાખીને તેને મદદ કરીશું ત્યારે આપણા અંતરમાં હળવાશ અનુભવાય છે. અને સામેની વ્યક્તિની જરૂરિયાત સંતોષાય છે માટે કરુણાનું મૂલ્ય વિદ્યાર્થીઓના જીવનમાં પ્રસ્થાપિત કરવું જ રહ્યું .

3.1.8 નિષ્ઠા

નિષ્ઠા એટલે શ્રદ્ધા, ભક્તિ,વફાદારી,આસ્થા, વિશ્વાસ, ,લીનતા,આશય,ધારણા રાષ્ટ્રનો અવિરત વિકાસ કરવો હોય તો નિષ્ઠાવાન વ્યક્તિઓ વગર અશક્ય છે તેથી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિમાં પણ મૂલ્યો પ્રત્યે નિષ્ઠાવાન અને કરમઠ વ્યક્તિઓનું નિર્માણ કરવાની વાત છે. દરેક વ્યક્તિ જુદી જુદી રીતે નિષ્ઠાવાન હોય છે તે તેના રાષ્ટ્ર પ્રત્યે , ધર્મ , કર્મ , સંબંધો , કુટુંબ પ્રત્યે નિષ્ઠાવાન હોય છે.

શ્રીમદ્ ભગવત ગીતા અધ્યાય 3 શ્લોક 3 માં શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને કહ્યું છે કે

लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ।
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्।।3.3।।

હે પાપ રહિત અર્જુન ! મેં અગાઉ ઉલ્લેખ કર્યો છે કે આ માનવ જગતમાં બે પ્રકારની વફાદારી છે. તેમાંથી જ્ઞાની લોકોની વફાદારી જ્ઞાનયોગ પ્રત્યે છે અને યોગીઓની વફાદારી કર્મયોગ પ્રત્યે છે.શ્રી કૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનને કર્મયોગનો બોધપાઠ ગીતામાં આપ્યો છે જો વ્યક્તિ તેને અનુસરે તો તે પોતાની સમસ્યાઓનું ચોક્કસપણે નિરાકરણ લાવી

શકશે.વિદ્યાર્થીઓ ગીતાના કર્મયોગના અધ્યાયનું વિદ્યાર્થીઓ અધ્યયન કરે તો ચોક્કસપણે નિષ્ઠાવાન બનશે.

3.1.9 સહિષ્ણુતા

સહિષ્ણુતા એટલે સહનશીલતા દરેક વ્યક્તિમાં સહનશીલતા હોય છે એનું મૂળ કારણ ભારતીય સંસ્કૃતિ છે ભારતીય સંસ્કૃતિનું એક અગત્યનું લક્ષણ સહિષ્ણુતા પણ છે સહિષ્ણુતા ભારતના લોકોના લોહીમાં વણાયેલું છે સહનશીલતાનું ઉત્તમ ઉદાહરણ શ્રીકૃષ્ણ આપ્યું છે ક્યાં સુધી સહન કરવું ? તે તેમના જીવનમાં જોવા મળે છે. શિશુપાલ તેમને કટુ વચન અને અભદ્ર ભાષાથી તિરસ્કાર કરતો હતો તેમ છતાં સહન કરીને સોવાર તેને ક્ષમા પણ આપી અને પરાકાષ્ઠા ના સ્વરૂપે તેનો વધ પણ કર્યો.

3.1.10 શાંતિ

ભારતીય શાસ્ત્રોમાં મનુષ્યનું અંતિમ ધ્યયે શાંતિ હોય છે શાંતિ ને પ્રાપ્ત કરવા વ્યક્તિ આ જીવન પર્યંત શોધ કરતો હોય છે ભારતીય શાસ્ત્રોમાં પણ શાંતિ વિશે કહેવામાં આવ્યું છે

યજુર્વેદમાં પણ કહ્યું છે. કે

ॐ द्यौः शान्तिरन्तरिक्षँ शान्तिः,
पृथ्वी शान्तिरापः शान्तिरोषधयः शान्तिः ।
वनस्पतयः शान्तिर्विश्वे देवाः शान्तिर्ब्रह्म शान्तिः,
सर्वँ शान्तिः, शान्तिरेव शान्तिः, सा मा शान्तिरेधि ॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

યજુર્વેદના આ શાંતિ પાઠ મંત્રમાં, વ્યક્તિ બ્રહ્માંડના તમામ તત્વો અને પરિબળો સાથે શાંતિ જાળવી રાખવા માટે પ્રાર્થના કરે છે. આમાં કહેવાયું છે કે સ્વર્ગમાં શાંતિ, અંતરિક્ષમાં શાંતિ, પૃથ્વી પર શાંતિ, પાણીમાં શાંતિ, દવામાં શાંતિ, વનસ્પતિમાં શાંતિ, વિશ્વમાં શાંતિ,બધા દેવતાઓમાં શાંતિ, બ્રહ્મામાં શાંતિ રહે. સર્વમાં શાંતિ, ચારેબાજુ શાંતિ રહે, શાંતિ રહે, શાંતિ રહે, શાંતિ રહે.

ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણએ કહ્યું છે કે કોઈના પ્રત્યે દ્વેષ અને ઈર્ષ્યા રાખવાથી જીવનમાં કોઈ સુખ પ્રાપ્ત કરી શકાતું નથી. ઈર્ષ્યા વ્યક્તિની માનસિક શાંતિનો નાશ કરે છે. શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે માણસે ક્યારેય અહંકાર ન કરવો જોઈએ.
ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણએ કહ્યું છે કે "હે ભરત, તમારા પૂરા હૃદયથી તમારી જાતને એકલા તેમને સમર્પિત કરો." તેમની કૃપાથી તમે સંપૂર્ણ શાંતિ અને શાશ્વત નિવાસ પ્રાપ્ત કરશો. આ શ્લોક ભગવાનને શરણે જવાની અને તેમની કૃપાથી શાંતિ પ્રાપ્ત કરવાની જરૂરિયાત પર ભાર મૂકે છે. આપણે આપણી જાતને ભગવાનને સમર્પિત કરીને આંતરિક શાંતિ પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ.

3.2 બંધારણીયણ મૂલ્યો

બંધારણીયણ મૂલ્યો પ્રત્યે નિષ્ઠા રાખીને કાર્ય કરશે તો વ્યક્તિ ઉદ્વેગ રહિત સમાજની અને વ્યક્તિની પ્રગતિ કરી શકશે.રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 ના સિદ્ધાંતોમાં બંધારણીયણ મૂલ્યનો સમાવેશ કર્યો છે. ગાંધીજીએ સ્વીકારેલા સ્વચ્છતા એ માનવજીવનનું મહત્વનું અંગ છે સ્વચ્છતા ત્યાં પ્રભુતા ભારતીય જ્ઞાન પરંમપરાના સૂત્રોને અનુસરીને વ્યક્તિએ સ્વચ્છતા તરફ પ્રેરાઇને કાર્ય કરવું જોઇએ. તેમજ દરેક માનવીએ પર્યાવરણનું જતન અને સંવર્ધન કરે એ બંધારણીય ફરજ છે. આપણા ભારતીય બંધારણમાંબંધુત્વનો ભાવના સ્વીકાર્યો છે બંધુત્વનો ભાવ પ્રાચીન થી સાંપ્રત સમય સુધી અવિરત પણે જોવા મળે છે તેને આવનારી પેઢી માટે ભાતૃભાવ વધે તે જોવાની જવાબદારી આપણી છે. વૈદિકાળથી આજ દિન સુધી **राष्ट्र धर्म ही मेरा एक ही धर्म है** આ વાક્યને ચરિતાર્થ આપણે કરવું જોઈએ. ભારતે એક 'અખંડ ભારત'ની સંકલ્પનાને પ્રબળ રીતે ઉજાગર થાય તે માટે અખંડિતતાના મૂલ્યો વિદ્યાર્થીઓમાં સ્થાપિત થાય તે જોવું

જોઇએ. ભારતીય બંધારણમાં સમાનતા, ન્યાય, સ્વતંત્રતા અને વિવિધતા જેવા બંધારણીય મૂલ્યો અંગે વિદ્યાર્થીઓને જાગૃત કરવા જોઈએ જેથી કરીને વિદ્યાર્થીઓમાં ન્યાય, સ્વતંત્રતા અને સમાનતા જેવા મુલ્યો પોતાના જીવનમાં પ્રસ્થાપિત કરી શકે.

ઉપસંહાર

વર્તમાન સમયની અંદર મૂલ્યો વિશે આપણે સૌ જાણીએ છીએ તેમ,આપણા પવિત્ર ગ્રંથોથી માંડીને ભારતના બંધારણમાં મૂલ્યોની જાળવણી માટેની વાત કરી છે પરંતુ ભારતના ઇતિહાસમાં વચ્ચેનો સમય એવો આવ્યો કે મૂલ્યોનો હ્રાસ થતો જોવા મળ્યો અને ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સમાજમાં તેના પરિણામો પણ ભોગવવા પડ્યા. વર્તમાન સમયની અંદર કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020 ના માધ્યમથી ભારતીય મૂલ્યોની જાળવણી કઈ રીતે કરી શકાયતે ભારતીય જ્ઞાન પરંમપરાના અને તેના સંવર્ધન માટે માનવ સમાજની શું ભૂમિકા હોઈ શકે? તેના પર પ્રકાશ પાડ્યો છે.

संदर्भ :-

Batra, P. (2010). Social Science Learning in Schools: Perspective and Challenges. Retrieved from https://doi.org/10.4135/9788132107927

Dhruv, R. (2006). Towards a Global History of Science: The Relationship between Science, its History and Theory of History. Sites and Practices. M. Dutta, & S. Nevati. (Eds). An Exercise in Cultural Pedagogy. Majlis. 232-242.

Ministry of Education. (2020). National Education Policy 2020. Retrieved from https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_English.pdf

National Curriculum Framework 2005. Retrieved from https://ncert.nic.in/pdf/nc-framework/nf2005-english.pdf

National Curriculum Framework 2023 Retrieved from https://ncert.nic.in/pdf/ncfse2023.pdf

સી. દેશમુખ, મૂલ્ય શિક્ષણ,(2013) યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ પે.જ નં 1થી 6

HUMAN VALUES IN BHARATIYA SCRIPTURES

Urja Sanjaykumar Patel
Student
Govt. Science College Chikhli, Ta. Chikhli Dist. Navsari

Abstract

Human values are fundamental to who we are as people and form the basis of our identity. People can use human values as a guide to help them in their daily tasks. Humans are fundamentally endowed with inherent values such as truthfulness, loyalty, love, and peace. These human values were observed for a very long time and are still practiced now by Hinduism, the oldest and most popular religion in the world. Hindus often adhere to yamas, or moral principles to be upheld in all actions, and niyamas, or customs observed in daily life. They become better people and feel more at ease with moral principles as a result of these behaviors. Hindu scriptures serve as guidelines for their customs. The Vedas, Upanisads, Epics, and Puranas are the principal Hindu texts. Inculcating and upholding some basic human values is the central tenet of Hinduism. These principles apply to people's day-to-day existence. In Hinduism, it is claimed that only truth triumphs, not lies. The highest moral virtue is called Paramo Dharma, or satyameva jayate nanrtam ahimsa. According to Amritasya Putrah Vayam, all of us are made of the immortal. Hinduism also promotes the following human qualities: self-control, contentment, acceptance, forgiveness, empathy, listening to one's own conscience, enlightenment, and sweet speech.

Key words: Truthfulness, Non-Violence, Honesty, Compassion, Forgiveness, Contentment, Tithing, Acceptance

Introduction:

Human values are those that are fundamental to our identity and constitute the essence of what it is to be human. People can modify their behavior as a manual for their way of life and use human values as a guide to direct their daily activities. Humans are fundamentally endowed with inherent values such as truthfulness, loyalty, love, and peace. These moral principles are essential to preserving harmony and safeguarding society. These human qualities have been and continue to be practiced for a very long time in Hinduism.

Hinduism and Hindu Scriptures:

The oldest and most widely practiced religion in the world is Hinduism, or Sanatana Dharma. There isn't just one fixed belief. It encompasses a wide range of doctrines and rituals in Hinduism. In general, Hindus adhere to the "Yamas" and "Niyamas." "Yamas are moral principles that should be adhered to in all actions.The niyamas are the routine practices that are adhered to. Hindus engage in a number of customs and rituals, including chanting (Japa), austerity (Tapas), purity (Sauca), sacred vows (Vrata), regret, almsgiving, devotion, and humility. They become better people and feel more at ease with moral principles as a result of all these activities. Hinduism's teachings are predicated on the overarching concepts of dharma and karma as well as

the desire (kima) to distinguish reality from illusion, or to reach "Moksa." The four Purusarthas of Hinduism are Dharma, Artha, Karma, and Moksa.

Hinduism has many scriptures that are categorized as "Sruti" and "Smrti." ".The Vedas are mainly referred to as Sruti. The four Vedas in Hinduism are the Sama Veda, Yajur Veda, Atharva Veda, and Rig Veda. Four texts—the Samhita, Brahmana, Aranyaka, and Upanisad—subdivide each Veda. 'Karmakanda' and 'Jnanakanda' are described in the four Vedas. "Karmakanda" refers to Hindu prayers and rituals, whereas "Janakanda" refers to ontological facts like God, Brahman, and self-awareness. Along with the Puranas, the Hindu epics Mahabharata and Ramayana are included in Smrti.

Another essential component of the Mahabharata is the Bhagavadgita. The Hindu myths are found in the Puranas. Vedanta is the name given to the body of knowledge contained in Jnanakanda. Vedanta philosophy is not included in a single text; instead, it is derived from the Upanisad, Bhagavadgita, and Braham sutras. In addition, there are additional children's scriptures, such the Panchatantra. Children can learn moral lessons from the magnificent old Indian social stories found in "Panchatantra."

Human Values in Hinduism:

The inculcation and practice of certain basic human values is a key tenet of Hinduism. These principles apply to people's day-to-day existence. Hinduism describes the fundamental human values as follows:

1. Truthfulness (Satyam):

The Vedas and Upanisads extensively examine the concept of satya, or truth. According to the Vedas, satya is ria, and the universe and reality cannot exist without it. In the Brhadaranyaka Upanisad, song I.4.xiv Taittiriya Upanisad's hymn 11.11, Satya is referred to as Brahman (being, true self). Satya (truth) is connected with dharma, or the law of morality, ethics, and righteousness. Declares, "Tell the truth (Satya) and live by the Dharma (morality, ethics, law)." "Satyameva jayate nanrtam" is stated in the Mundaka Upanisad. Only truth triumphs; lies cannot. In 3.1.6 The definition of Satya according to Sandilya Upanisad is "the speaking of the truth that conduces to the well-being of creatures, through the actions of one's mind, speech, or body."Satya is emphasized as a fundamental value throughout the Epic Mahabharata since everyone and everything rely on it. Mahabharata's Santi Parva says, "satyasya vacanam sadhu na satyad vidyate param satyena vidhrtam sarvam sarvam satye pratisthitam." Truth-telling is always admirable. There is nothing superior to truth. Truth serves as the foundation and upholds everything.
Truth wins out in the end.

2 Non-Violence (Altinsä):

Ahimsa, which translates to "nonviolence," is an age-old Indian concept that encompasses all living things. It is one of Hinduism's main virtues. The Vedic writings are where the ethical concept of ahimsa evolved. The Chandogya Upanisad refers to a code of conduct called Ahimsa in the familiar Hindu sense. The term Ahimsa Paramo Dharma, which literally translates to "non-violence is the highest moral virtue," appears numerous times in the epic Mahabharata. Our duty is

not to injure people in order to further our own interests. According to Hinduism, one of the main values is non-violence, and injuring or killing someone is morally wrong (dharma). The Upanisads and Hindu Epics advise against overindulging in meat and instead advocating for vegetarianism.

3. Honesty (Arjavam):

Arjavam is a word that signifies honesty, integrity, and lack of hypocrisy. Everyone ought to be uncomplicated, direct, honest, and transparent; hypocrisy is not acceptable. Integration of the body, mind, and spirit is desirable. Arjavais is one of the 10 virtues (yamas) that are taught in ancient Indian literature like Svatmarama and the Sandilya Upanisad. This virtue is known as bhavasamsuddhi in certain writings, like those written by Adi Sankara. It is defined as the absence of hypocrisy in one's motives and mental freedom. It is regarded as a virtue that enables one to act and live free from fear, rage, prejudice, internal conflict, or uncertainty. Verses 17.16 of the Bhagavadgita also address it: "Manah-prasadah saumyatvam maunam atma-vinigrahah | Bhava-sanshuddhir ity etat tapo manasam uchyate."Along with other virtues like Ksama (forgiveness), Akrodha (non-anger), and Arjavam (non-hypocrisy), the Mahabharata lists them as virtues. Chapter 60 of Book 12 Additionally, the Epic explores the origins of hypocrisy, arguing that it stems from the sins of covetousness, avarice, and devotion to flimsy possessions. Volume 12, Chapter 278

4. Compassion (Daya):

Hinduism's classical literature explains compassion (Daya) as a virtue. In Hindu philosophy, the virtue of compassion for all living things is fundamental. Day is defined by the Padma Purana as the will to do all is necessary to ease the suffering and tribulations of others. Daydis the value that regards all living things, especially people, as one's own self and desires their welfare and good, according to the Matsya Purana. According to Matsya Purana, one of the prerequisites for happiness is this kind of compassion. In Hindu philosophy, compassion is also known as Karuna, which translates to "putting one's mind in the other person's favor." Through an act of Karuna, one tries to lessen the suffering of another person. Another word for compassion is anukampa, which describes the emotional condition one is in after witnessing and comprehending the agony and suffering of another. The condition of compassion is when a person perceives all other living things as a part of themselves and subsequently recognizes their pain as well as their own. It is considered a great virtue to have compassion for all living things, especially opponents and strangers.

5. Non-Stealing (Asteyam):

Asteya truly means "not to cheat," "not to steal," or "not to manipulate the property of others for personal benefit." Asteya describes virtue as the refusal to "steal" through one's acts, to foster dishonesty in speech or writing, or even to deceive oneself in one's thinking. In Hinduism's ethical beliefs, asteya is a virtue that is frequently discussed. "The abstinence, in one's deeds, words, or thoughts, from the unauthorized appropriation of things of value from another human being" is how Hindu texts define it. The third yamas, or virtue of self-control, is asteya, or not stealing, according to the Yoga Sutras: "ahimsa-satya-asteya-brahmacarya-aparigrahah yamah"

6. Forgiveness (Kşama):

Hindu epics and Vedic literature impart Kṣama (Forgiveness) to us. Hinduism holds that the baggage of past wrongs, negative emotions, anger, and unresolved emotions affects a person's present and future. This includes the inability to forgive. In Hinduism, asking for forgiveness from those we have offended is just as important as forgiving them. In the end, forgiveness brings about serenity. It is the cornerstone of nonviolence. "Forgiveness is virtue; forgiveness is sacrifice; forgiveness is the Vedas; forgiveness is the Sruti," the epic Mahabharata states in Book 3, Vana Parva, Section XXIX. The future's pious merit is shielded by forgiveness; forgiveness is asceticism; forgiveness is holiness; and by forgiveness is it that the universe is held together."

7. Sweet speech (Madhuryam):

Hinduism instills in us the value of speaking and acting with sweetness. It is best to refrain from being harsh, rude, or disrespectful. It is necessary for the person to always be devout and speak politely. In addition to being pure, happy, pleasant, and kind-hearted, one must also be firm. Madhuryam is described by Bhakti-rasamrta-sindhu as "madhuryam -tan madhuryam bhaved yatra cestadeh sprhaniyata".

8. Tithing (Dana):

Hinduism holds that you receive more in proportion to your giving. Dana meaning to provide, frequently in reference to charitable giving and donations. It might simply mean "giving something" in other settings, including rituals. The notions of Dana—Paropakira, which means charitable deed, aiding others; Daksina, which means gift or fee one may pay; and Bliksd, which means alms—are connected to and described in ancient writings. In Hinduism, giving charity, or "Dana," is considered a noble deed that should be performed without expecting anything in return from the recipients. By teaching us the value of giving and distributing to others, it promotes purity.

The first mention of dana in the Vedas is found in the Rigveda. According to the Brihadaranyaka Upanisad, self-control (damalt), compassion, or love for all sentient life (daya), and charity (dana) are the three qualities of a good, evolved person. "Tadelat trayam shikshet damam, dänam, dayam iti" (V. II. 3). Similar to this, Chandogya Upanisad says in Book III that living a moral life necessitates tapas (asceticism). árjana (straightforwardness), satyavacana (truthfulness), dana (charity), and ahimsa (non-injury to all sentient creatures). The proper and improper forms of dana are described in lines 17.20–17.22 of the Bhagavadgità. The Bhagavadgità recommends consistency in sattuikamdäna, saying that giving it to a deserving person at the right time and place, without expecting anything in return, is preferable. Tamasdana, which is given disrespectfully to an unworthy person or people at an inappropriate time or location, is to be avoided. In Chapter 91 of the Hindu Epic Mahabharata, the Adi Parva teaches that one should become wealthy through honest means before beginning charitable deeds, showing hospitality to those who approach Him, never inflicting injury on any living being, and sharing a portion of one's food with others.

9. Free from Sin (Akalkata):

Hinduism forbids us from engaging in any immoral behavior. The law of karma states that everyone eventually receives an exact and whole recompense for their deeds. All deeds, whether right or wrong, constructive or destructive, honorable or immoral, holy or wicked, are rewarded. When someone sins or does a wrong thing, evil will come back to haunt them. As a result, doing nice deeds usually brings good fortune back to oneself. He should so make every effort to abstain from sin and wrongdoing.

10. Self-Control (Damah):

Hinduism gives us the ability to regulate our feelings and senses. Rather of being driven by desire, a self-controlled individual will follow knowledge and kindness. In addition to fostering humility, self-control raises man to the status of God. However, losing self-control might make someone make bad decisions. A self-controlled individual doesn't feel intimidated by compliments or afraid of criticism. He always acts in accordance with moral and ethical principles.

As previously established, the Brihadaranyaka Upanisad asserts that self-control (damals), kindness and love for all living things (daya), and almsgiving (dana) are the three qualities of a good, evolved person. The idea of yamas is used to explain self-control in Hinduism literature that focuses on yoga. Damah, or self-control, is one of the six cardinal virtues according to Sasampad.\

11. Acceptance:

Everyone should act altruistically and without considering the repercussions in accordance with their own Dharma. Any action's outcome should be viewed as a gift from God, or as "Prasada." One shouldn't become more or less emotionally concerned by the outcome of an action, whether it is desired or unpleasant. One ought to accept the outcome and move on from it. It's critical to focus solely on actions rather than outcomes.

"Karmany-evadhikaras te må phaleshu kadachana | ma karma-phala-hetur bhur må te sango'stvakarmani" is what is stated in Bhagavadgita Verse 47 of Chapter 2. It is one's responsibility to behave without regard to the outcome of one's actions. Even if work is done without the intended outcome, people will nonetheless become better people.

12. Each and every one is one:

Hinduism holds that all people are created equal. The mind and body are only two aspects of what makes a human being fundamental. Beyond both of them lies a spirit, or spark of God, within every soul. According to the Svetasvatara Upanisad, "Amritasya Putrah Vayam" means "we are all begotten of the immortal." "Everyone possesses Atma, or the soul, which is a part of God. As stated by Bhagavadgitá, "sarva-bhūta- stham atmanam sarva-bhutani chatmani". (Chapter 29, verse 6)

13. Contentment (Santosa):

A condition of total satisfaction or the absence of trana (craving) is called contentment. Hinduism holds that a person can only be freed from suffering if they are happy. A person will have ease in life, peace of mind, and freedom from pressures and worries when they reach contentment. A happy individual will be steady and introverted and reach the pinnacle of

transcendental meditation.

14. Listen to self-conscience:

When in doubt about whether something they are doing is right or bad, a person should always listen to their conscience. Then the Almighty will lead him down the correct path and absolve him of all the sins resulting from that deed. Regarding the determination of truth and falsity, Gandhiji stated that each individual should follow their own conscience. He holds that as the path of the heart, God, or self-conscience is one, it is unfailing. "Sarva-dharman parityajya mam rkam tharanam traja | aham ham saros papebhyo mokshayishyami ma huchah," states Bhagavadgit, chapter 18, verse 66.

15. Enlightenment:

In customs of Hindus. Moka, or enlightenment, is a key idea. It is the ultimate goal of existence. Hinduism holds that evolution is possible through constant knowledge advancement. A person's knowledge is constrained by his or her aptitudes, preferences, surroundings, and background of upbringing. However, one should constantly strive to increase their expertise and become the best. One can then achieve complete enlightenment and discover his "self." In Hinduism, enlightenment, or Makja, is the main Puruşarthas.

Conclusion:

Thus, it can be concluded that everyone ought to choose and perform good deeds. A person's behavior defines his or her personality. Always strive to avoid lying, be free from any negative experiences, and reach the ultimate objective of developing a superior personality. Hinduism's moral and ethical precepts can help achieve this. Great people are those whose lives exemplify these moral and ethical principles. Great people attain goodness and welfare. and these outstanding individuals personify human principles. They are the ones who can take the lead in putting human values into practice and helping countless individuals in both local and global communities apply them in both thinking and deed.

References:

- Cush, Denise, & Robinson, Catherine, & York, Michael, (2009), Encyclopaedia of Hinduism, Routledge.
- DasBasu, Durga, (2002), The essence of Hinduism, Prentice Hall India Learning Private Limited.
- Flood, Gavin, (1996), Introduction to Hinduism, Cambridge University Press.
- Gandhi, M.K., (1996), The Essence of Hinduism, Navajivan Publish House, Ahmedabad.
- Radhakrishnan, S., (October 1922). The Hindu Dharma, International Journal of Ethics. Chicago University of Chicago Press. 33 (1): 1-22.
- Sinha, Jadunath, (1999), The Foundation of Hinduism, Pilgrims Publishing
- Tilak, B.G., (1935), Sri Bhagvad Gita Rahasya, (Translated from original Marathi to English by B.S Sukthankar), Vol-1 & Vol 2 1st edition, Lokamanya Tilak Mandir, Poona City.

ભારતીય મૂલ્યોની જાળવણી સામેના પડકારો

ડોઇન્તેખાબ અનસારી.
આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર
કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન ખારોડતાભરૂચ.જી ,અંકલેશ્વર.

સારાંશ

ભારત એક ખૂબ જ વિશાળ અને મહાન દેશ છે એ આપણે સૌ જાણીએ છીએઆપણી આ વિશાળતાનું મુખ્ય . કારણ આપણી મહાન મૂલ્યપરમ્પરા છેભારતીય જીવનશૈલી પણ મૂલ્ય .મૂલ્યો રહ્યા છે ભારતીય સાહિત્યમાં અખૂટ. પરંતુ વર્તમાન સમયમાં એવું અનુભવાય છે કે આપણીમોલ્ય વ્યવસ્થા સામે અનેક પડકારો ઉપસ્થિત થયા .આધારિત છે ભો,ત્યાગને બદલે ભોગ તરફની આંધળી દોડ,જેમ કે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ પ્રત્યેનું આકર્ષણ .છેગવાદી વલણકુત્સિત , પ્રસ્તુત પેપરમાં આ પડકારો વિષે ચર્ચા હાથ ધરવાનો .વગેરે..... અહંકાર જેવા મનોવલણોનું આધિપત્ય,ઈર્ષ્યા,સ્પર્ધાઓ જો આપણે સાચા અર્થમાં આપણી મૂલ્ય પરમ્પરાને સમજીશું અને તેને આપણા જીવનમાં .નમ્ર પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે ઉતારવાનો સન્નિષ્ઠ પ્રયાસ કરીશુ઼ં તો ચોક્કસ જ આપણે સુખી થઇ શકીશું.

ચાવીરૂપ શબ્દો :મૂલ્યોપડકારો ,ભારતીય પરમ્પરા ,

પૂર્વભૂમિકા

ભારત એક ખૂબ જ વિશાળતા ધરાવતો મહાન દેશ છે જેના પ્રમાણો અનેક પ્રકારના સાહિત્યમાં જોવા મળે છે અને આપણે સૌ જાણીએ પણ છીએકોઈકે એવું કહ્યું કહ્યું પણ છે કે ભારતમાં અન.ેક ભારત વસે છેઅર્થાત એક જ . .જાતિના લોકો સાથે મળીને રહે છે,ધર્મ,અનેકવિધ ભાષા ભારતમાં આમ, વિવિધ ધર્મો, જાતિઓ, રીતરિવાજો, પરંપરાઓ, પ્રદેશો...... જેવી અનેક પ્રકારની વિશિષ્ટતાઓ અને વિવિધતાઓ હોવા છતાં તમામ લોકો સાથે મળીને રહે છેઆપણને . બધાને એક સાથે રાખનાર અને એક તાંતણે બાંધી રાખનાર જો કોઈ ચાલક પરિબળ હોય તો એ છે આપણા ભારતની ભવ્ય મૂલ્યલક્ષી પરમ્પરા છેમહાભારત ઉપરાંત અનેક પ્રકારના મહાન સાહિત્યનુ ,પુરાણો રામાયણ,ઉપનિષદ,વેદ. ભારતના અનેક મહાન ચિંતકોએ પણ મૂલ્યલક્ષી સાહિત્યનુ સર્જ,તો વળી.ભારતમાં સર્જન થયું છે એ સર્વવિદિત છેન કરીને ભારતને જ નહિ પરંતુ સમગ્ર વિશ્વને ઉત્તમ મૂલ્યવાન વારસો આપ્યો છેદયાનંદ ,આ દિશામાં સ્વામી વિવેકાનંદ. જેવા અનેક ચિંતકોએ મૂલ્યવાન પ્રદાન કર્યું છે અને ભારતીય મૂલ્ય પરંપરાને ...રવિન્દ્રનાથ ટેગોર,કૃષ્ણમૂર્તિ.જે,સરસ્વતી તમામ ભારતીય શાસ્ત્રો અને.આગળ વધારી છેગ્રંથોના મૂળમાં રહેલું તત્વ એટલે તેમાં સમાયેલ મૂલ્યોઆ તમામ મૂલ્યો . પરંતુ વર્તમાન સમયમાં એવું સંભળાય અને અનુભવાય .આપણને સુંદર રીતે જીવન જીવવાનો બોધ અને સંદેશો આપે છે અનેક લેખકો અને ચિંતકો ભારતીય મૂલ્ય.પણ છે કે વર્તમાન સમયમાં આ મૂલ્યોની સામે કટોકટી ઊભી થઇ છે પરમ્પરાની સામે ઉપસ્થિત થયેલા પડકારો અંગે ચિંતા કરતા જણાય છે અને આ અંગે પોતાના વિચારો રજૂ કરતા જણાય છે.

ભારતીય મૂલ્યો શાશ્વત અને સનાતન હોવા છતાં ઉપરોક્ત પરિપ્રેક્ષ્યમાં ભારતીય મૂલ્યોની જાળવણી સામે પડકારો ઉપસ્થિત થયેલા જણાય છે.

ભારતીય મૂલ્યોની જાળવણી સામેના પડકારો

વર્તમાન સમયમાં આપની સામે અનેક સમસ્યાઓ સર્જાયેલી દેખાય છે તેના મૂળમાં કદાચ આપણું આપણી મહાન મૂલ્ય પરમ્પરાથી થયેલું વિચલન જવાબદાર છેઆવું શા માટે થયું છે એ અંગે પ્રસ્તુત પેપરમાં કેટલુક ચિંતન રજૂ . .કરવાનો નમ્ર પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે

૧. વર્તમાન સમયમાં ભારતીય મૂલ્ય પરમ્પરાની સામે ઉપસ્થિત થયેલો એક મુખ્ય પડકાર પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો વધતો જતો બેલગામ પ્રભાવ છેદેશના ઘણા બધા લોકો પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના રંગે રંગાઈ ગયા છે અને રંગાઈ રહ્યા . આશ્ચર્યજનક રીતે પશ્ચિમના અનેક દેશો અને લોકો ભારતીય મૂલ્યોનું મહત્વ સ્વીકા.છેરી રહ્યા છે જ્યારે આપણામાંના ઘણા. .લોકો ભારતીય મૂલ્યોને ભૂલીને અને તેને અવગણીને પશ્ચિમ તરફ ઢળી રહ્યા છે એ એક મોટો પડકાર છે

૨. ભારતીય સંસ્કૃતિ એ ત્યાગની સંસ્કૃતિ તરીકે જાણીતી છેભારતીય પરંપરામાં ત્યાગનું આગવું મહત્વ . ભારતમાં અનેક મહાન.સ્વીકારવામાં આવ્યું છેમાણસોએ કરેલા ત્યાગના અનેક ઉદાહરણો ઉપલબ્ધ છેચૌદ વર્ષ માટે . હસતા મુખે વનવાસ ભોગવનાર ભગવાન શ્રી રામ એ ત્યાગના મૂલ્યનું સર્વોત્તમ પ્રતિક છે અને ત્યાગના મૂલ્યની પરંતુ આજે આપણામાંથી ઘણા લોકો ત્યાગના મૂલ્યનો ત્યાગ કરીને ભોગ તરફ વળીગયેલા .ચરમસીમા સમાન છે વાની માનસિકતા આપણા પૈકી ઘણા પર હાવી થઇ ગયેલી જણાય ગમે તે ભોગે કંઈક ને કંઈક મેળવી લે.અવલોકાય છે .પરિણામે આપણે દુ:ખી થતા જ્નાઈએ છીએ.છે

૩. સાચું સુખ આંતરિક હોય છેભારતીય .સાચું સ્ખ આપણને વાસ્તવમાં ભીતરથી જ પ્રાપ્ત થઇ શકે એમ છે. મૂલ્યોની પરમ્પરા આવા આંતરિક સુખનો જ મહિમા ગાય છેઘણા લોકો બાહ્ય પરંતુ એ હકીકત છે કે આપણામાના. આધુનિક ,ચાંદી,સોનું,બંગલો,ગાડી.ચીજવસ્તુઓમાં સુખને શોધે છે અને બાહ્ય ભૌતિક જગતમાં જ રમમાણ રહે છે વગેરે ભૌતિક સુખ સગવડોમાં સુખ શોધવાની આપણી વૃત્તિ વધુને વધુ પ્રબળ બનતી જાય છે જે સ્વયં .....ફર્નીચર આપણા મૂલ્યોથીથયેલું આપણું વિચલન જ દર્શાવે છે જે એક મોટો પડકાર પ્રગટ કરે છે.

૪. ભારતીય સંસ્કૃતિ અને ભારતીય મૂલ્યો સહજીવન અને સહકારને પ્રાધાન્ય આપે છેભારતીય મૂલ્યો સૌને આદર . પરંતુ આજના સમયમાં આપણે જાણે એક કુત્સિત સ્પર્ધામાં .આપવાની અને સૌને સાથે લઈને ચાલવાની વાત કરે છે પડેલા હોઈએ એવું અનુભવાય છેબીજાનું જે થવાનું હોય તે થાય એટલું જ .પણ ભોગે આગળ વધવું છે ઘણાને કોઈ. નહિ પરંતુ બીજાને પાડીને પણ આગળ વધી જવું એવી મનોવૃત્તિ એ ભારતીય પરમ્પરા સામે એક બીજો મોટો એક અમેરિકાની એક અભિનેત્રીએ એવું કહ્યું હોવાનું સ્મરણમાં છે કે આજે.પડકાર છે જાણે આપણે સૌ રેટ રેસમાં જોડાયેલા છીએપરંતુ એમણે આગળ જે વાત કરી છે એ વધુ .આ મતલબની વાત આપણે સૌ જાણીએ અને સમજીએ છીએ. આ અભિનેત્રીજી એ વધુમાં કહ્યું હતું કે આ રેટ રેસની કરુણતા એ છે કે આ રેત રેસમાં જીત્યા પછી પણ .ચોંકાવનારી છે .....આપણે છેવટે રેત જ રહીએ છીએ

૫ . આજે ભારતીય મૂલ્યોની સામે સર્જાયેલી કટોકટીનું એક કારણ એ છે કે આપણામાના ઘણા લોકો ક્રમશભારતીય : ઘણી વખત એવું થાય છે કે આપણને આપણી પાસે જે હોય છે એની કદર .મૂલ્યો પ્રત્યેની શ્રદ્ધા ગુમાવતા જઈ રહ્યા છે હોતી નથી અને જે અન્ય છે એના પ્રત્યે આપણને આકર્ષણ રહેતું હોયછેએવું જ કદાચ આપણા ભારતીય મૂલ્યો સાથે . તેથી એ અપેક્ષિત છે કે આપણે સાચા અર્થમાં આપણા ભારતીય મૂલ્યોમાં શ્રદ્ધા કેળવવાના સંનિષ્ઠ પ્રયાસો .પણ થયું છે .હાથ ધરવા જોઈએ

૬. ઈર્ષ્યાસરખામણી વગેરે જેવી અનપેક્ષિત બાબતો આપણા આજુબાજુના વાતાવરણમાં વધુને વધુ ,અહંકાર,દ્વેષ, પ્રસરતી જતી જણાય છેઆવા અનિષ્ટ અને અનપેક્ષિત દુર્ગુણો એ આપણને આપના ભારતીય મૂલ્યોથી દૂર લઇ . .જવામાં મોટો અવરોધક ભાગ ભજવે છે

૭. આજનો યુગ એ માહિતી અને પ્રત્યાયન ક્રાંતિના યુગ તરીકે ઓળખાય છેએના અનેક લાભો દુનિયાના લોકોને . એની સામે.મોટા પાયા પર પ્રાપ્ત થઈ રહ્યા છે કોઈને વાંધો ન હોઈ શકે પરંતુ તેને લીધે આપણી જીવનશૈલી અને આપણા જીવન વ્યવહારોમાં જબરદસ્ત પરિવર્તનો આવ્યા છે અને તેને પરિણામે આપણા ભારતીય મૂલ્યો સામે પડકારો ઉઉભા થયા છે જેનો ઇનકાર થઇ શકે એમ નથી.વગેર....,.જેમ કે આપણે ધીમે ધીમે સ્વકેન્દ્રીત થતા જઈ રહ્યા છીએ.

સમાપન

પ્રસ્તુત પેપરમાં આપણી ભારતીય મૂલ્ય પરમ્પરા સામે ઉપસ્થિત થયેલા કેટલાક પડકારોની રજૂઆત કરવામાં આવી છેમૂળ વાત .આ સિવાય પણ અન્ય પડકારો હોઈ શકે છે.પરંતુ આપણી સામે આટલા જ પડકારો છે એવું નથી. સમજવાની અને તેને યથાય,આપણા ભારતીય મૂલ્યોને તેના સાચા અર્થમાં ઓળખવાની◌ેગ્ય રીતે આચરણમાં મૂકવાની છેજો આપણે ભારતીય શાસ્ત્રો અને ગ્રંથોમાં સંગ્રહિત આપણા ભારતીય મૂલ્યોને યથાર્થ ન્યાય આપી શકું છું તો આપણા . .જીવનને સાર્થકતા અર્પી શકીશું

CONCEPTSOF VALUES FOR DETERMINE THE PAST, PRESENT AND FUTURE

Dr. Japan Desai
Principal
Swami Narayanswarup B.Ed. College, Ankleshwar

ABSTRACT

Values are the basic, most fundamental beliefs a student can have. They help to determine what a person prioritizes, who they want to be, how they live their lives and how they interact with their community. Understanding more about values can help you identify what's most important to you in your future career and help country to determine whether student values align with theirs. In this article, we define what values are and discuss their importance and their benefits, in addition to tips for discussing student values with a society.

What are values?

Values are the beliefs that motivate students to act a certain way. For example, students who value honesty tend to be on time and like to spend their time with other honest students. Values help to guide an individual's behaviour and can help society to determine whether they're achieving their goals. Students often prioritize their values based on a number of different factors, including their socioeconomic status, their environment and their upbringing. Some students may value freedom over comfort, while others value comfort over freedom. Here are some of the different categories of values:

- **Personal values:** These are the values that students exhibit in their own lives and what they consider to be most important. These might include creativity, humility, integrity, compassion, selflessness or friendship.
- **Relationship values:** These values demonstrate how a person relates to others in their life, including their friends, family, peers and colleagues. Trust, generosity, empathy and communication are a few examples of relationship values.
- **Societal values:** Societal values depict how an individual or an organization relates to society. Accountability, environmental awareness, fairness, dignity, individual rights, community and social responsibility are all examples of societal values.
- **Organizational values:** An organization's values help to provide it with a purpose, so it can manage both employees and customers more effectively. Some examples of organizational values include teamwork, productivity, innovation, volunteerism and passion.

Where do values originate?

Values originate from the source of your beliefs or attitudes, like your environment, your past experiences and your family. Beliefs often develop when you're young and can differ depending on your culture and where you live. Many beliefs come from authority figures like parents, relatives, teachers, mentors or religious leaders. They may also come from your own

personal experience and change as you get older.

As you gain additional life experience, different things may begin to influence your beliefs and you may add new values, while other values become less important to you. For example, you may value fun above all others when you're young, but as you get older and begin to have more responsibilities at work, you may value achievement over fun.

What is the importance of values?

Values help to inform your thoughts, actions and beliefs. They help you be authentic and conduct yourself properly in a variety of social settings. They differ from short-term or long-term goals because they're not specific to a single situation. While you may not always be aware of your values, knowing what you believe and why can help you make the decisions that make the most sense for you.

Knowing what your values are can also help you find job opportunities that most align with your deeply held beliefs and can help you feel more confident in a society. If you strongly believe in security, you might look for a position where your duties are unlikely to change too often, you work the same hours each day and your work environment stays the same. If you value stimulation, you might look for a position where you can get to travel a lot and your duties vary from day to day.

Benefits of identifyingyour values :

As you enter adulthood, understanding more about your values can help you become more prepared to make decisions for yourself and inspire you to become the person you'd like to be as you begin your career. There are several benefits of identifying your values:

Values can improve your problem-solving and decision-making skills

Understanding the things you value most has the potential to help you better handle stressful situations that can sometimes impair your ability to solve problems and make decisions. When you're in a challenging situation, consider how you can use your values to make a choice.
It may be tempting to quickly react to a certain situation, but spending a few minutes reflecting on your values instead can help you ensure the choice you make is the most practical and truly matches what you value. For example, if you strongly value selflessness and see a person who needs help, helping that person can help you feel good about yourself because you were able to directly demonstrate your selflessness.

Values can help you realize what's most important

By identifying a few of your most important values, you can better focus on what matters most to you and remove the things in your life that aren't as meaningful to you or don't really depict who you are and what you want to become. To identify what these things are, you can pay extra attention to the choices

Values can help you realize what's most important

By identifying a few of your most important values, you can better focus on what matters most to you and remove the things in your life that aren't as meaningful to you or don't really depict who you are and what you want to become. To identify what these things are, you can pay

extra attention to the choices you make every day and take notes of the things that are most important to you. As you begin to understand your values better, you may find that your time becomes more meaningful.

Values can help you increase your self-confidence

Self-confidence helps to prepare you to perform your best at job societies and in the workplace after earning the position. When you understand who you are and what you believe, you can gain more self-confidence because you're more likely to make the right decisions. Having self-confidence can enhance your ability to solve complex problems, overcome obstacles others may present to you either during a society or at work. It can also help you communicate Career Guide with others around you a more natural way, including peers, colleagues and supervisors.

Values can help you enhance your career choices over the course of your career, you're likely to make many choices, all of which may have differing impacts on your personal and professional life. Understanding your values can help you to not only choose the career you truly want but also help you make better choices while at work and make your transition easier if you decide to accept an entirely new role.

If you value a high degree of independence, you may decide a career in freelancing or entrepreneurship is best for you. If one of your values is lifelong learning, you might decide to go with a career in academia. Starting your career may also help you recognize your values by allowing you to transition into a position that better reflects those values.

ભારતીય ગ્રંથ વચનામૃત માંથી નિષ્પન્ન થતું નૈતિક મૂલ્ય

Research Scholar
Nikhilkumar K. Patel

Guide
Dr. Kinnariben B. Patel
Bhagwan Mahavir University, Surat.

સારાંશ

પ્રસ્તુત સંશોધન ભારતીય ગ્રંથોમાંથી નિષ્પન્ન થતાં નૈતિક મૂલ્યો અને પેટા મૂલ્યો તારવવાનો હેતુ સિધ્ધ કરતું હતું. આ ગ્રંથના વિષય વસ્તુમાંથી ગુણાત્મક સ્વરૂપે પ્રાપ્ત માહિતીનું વિષયવસ્તુ વિશ્લેષણ પદ્ધતિ દ્વારા પૃથક્કરણ અને અર્થઘટન કર્યું હતું. સંશોધનનું વ્યાપવિશ્વ વચનામૃત ગ્રંથ હતો. નમૂના તરીકે વચનામૃત ગ્રંથના બસો બાસઠ પ્રાકનોનો સમાવેશ કર્યો હતો અર્થાત પ્રસ્તુત સંશોધનના વ્યાપવિશ્વની જ નમૂના તરીકે પસંદગી કરી હતી. વ્યાવહારિક પ્રકારના આ સંશોધનનું કાર્યક્ષેત્ર મૂલ્યશિક્ષણ અને શૈક્ષણિક તત્વજ્ઞાન હતું. વચનામૃત ગ્રંથમાંથી માહિતીનું એકત્રીકરણ કાર્યપત્રક ઉપકરણ દ્વારા કર્યું હતું. ડૉ. એચ ઓ જોષીએ 1998 મૂલ્યશિક્ષણ પુસ્તકમાં આપેલ મૂલ્યના વિધાનોની પસંદગી કરી હતી તે અંતર્ગત તારણો મુજબ વચનામૃત માંથી દશ પ્રકરણમાંથી નૈતિકમૂલ્યો અને પેટા મૂલ્ય નિષ્પન્ન થાય હતા. વૈશ્વિક સ્તરે બાલ્યાવસ્થાથી તમામ માનવસમુદાય ને નૈતિકમૂલ્યથી અવગત કરવા માટે આ સંશોધન ઉપયોગી નિવડશે.

Keyword- નૈતિકમૂલ્ય

1.0 પ્રસ્તાવના

નૈતિકમૂલ્ય એ માનવજીવનનું મહત્વનું પ્રેરક પરિબળ છે. નૈતિક્તાસભાર સમાજનું ઘડતર અરવાનો આરંભ ઘર,પરિવાર અને શાળાથી થાય તે જરૂરી છે. ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીને પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે નૈતિક આચાર વિચાર અને નૈતિક વાતાવરણના સંપર્કમાં લાવવા માટે સારા પુસ્તકો ,શસ્ત્રો અને સત્યપુરુષોના જીવંચારિત્રો તથા મૂલ્યનિષ્ઠ વિચારોથઈ અવગત કરી શકાય આ હેતુથી નૈતિકમૂલ્ય આધારિત સંશોધન દ્વારા વચનામૃત ગ્રંથમાંથી નિષ્પન્ન થતાં નૈતિક મૂલીલક્ષી વિચારોનો અભ્યાસ કરેલ છે. માનવ માત્ર દબાણ કે નિયંત્રણ ને બદલે સ્વયભૂ યોગ્ય વર્તન આચરવા તત્પર બને તેવું વાતાવરણ નિર્મિત કરવું એ વર્તમાનની મુખ્ય આવશ્યકતા છે.

2.0 અભ્યાસના હેતુ

1. વચનામૃત ગ્રંથમાંથી નિષ્પન્ન થતું નૈતિક મૂલ્ય તારવવું.
2. વચનામૃત ગ્રંથમાંથી નિષ્પન્ન થતાં નૈતિક મૂલ્યના પેટામૂલ્યો તારવવા.

3.0 વ્યાપવિશ્વ અને નિદર્શ

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં વચનામૃત ગ્રંથને વ્યાપવિશ્વ તરીકે સ્વીકારેલ તથા વચનામૃત ગ્રંથમાં સમાવિષ્ટ બસો પાંસઠ પ્રકરણને નિદર્શ તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા સહેતુક નમૂના પસંદગી કરવામાં આવી હતી.

4.0 ઉપકરણ

ઉપકરણ તરીકે કાર્યપત્રક નો ઉપયોગ કર્યો હતો. કાર્યપત્રકમાં વચનામૃત ક્રમાંક આધાર વિધાન અર્થઘટન પેટામૂલ્ય અને મૂલ્ય જેવા મુદ્દા લીધા હતા.

5.0 સંશોધન પદ્ધતિ

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં વર્ણનાત્મક સંશોધન પદ્ધતિ પૈકી વિષયવસ્તુ વિશ્લેષણ પધ્ધતિનો ઉપયોગ કર્યો હતો.

6.0 માહિતી એકત્રીકરણ

માહિતી એકત્રીકરણ માટે વચનામૃત ગ્રંથનો ઉડાણપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો હતો. તથા વચનામૃત ગ્રંથ આધારિત

અન્ય સંદર્ભગ્રંથોમાંથી પણ માહિતી મેળવી હતી.માહિતી એકત્રીકરણ દ્વારા ગુણાત્મક સ્વરૂપમાં માહિતી પ્રાપ્ત થઈ હતી.

7.0 માહિતીનું પૃથક્કરણ અને અર્થઘટન

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં નૈતિક મૂલ્ય પ્રદર્શિત થતું હોય તેવા પ્રાકનોમાંથી આધારવિધાનો તારવીને ડૉ. એચ.ઓ.જોષીએ મૂલ્યશિક્ષણ પુસ્તકમાં રજૂ કરેલ મૂલ્ય નિર્દેશ પ્રમાણે પૃથક્કરણ અને અર્થઘટન કરવામાં આવ્યું હતું. તજગની કરણ માટે કુલ આઠ કાર્ય પત્રકો આપ્યા હતા. જે અંતર્ગત તજજ્ઞોએ સૂચવેલ સુધારાને ધ્યાને લઈ જરૂરી ફેરફાર કર્યા હતા આમ વચનામૃત ગ્રંથના કુલ બસો પાંસઠ પ્રકરણમાંથી આઠ પ્રકરણોમાં નૈતિક મૂલ્ય પ્રદર્શિત થતું જોવા મળ્યું હતું. નૈતિક મૂલ્યના નિટીમે વ્યવહાર માનવતા સંગ શુધ્ધિ નિખાલસતા અન્યની લાગણીનો સહજ સ્વીકાર શુદ્ધતા અને પ્રામાણિકતા વગેરે જેવા પેટામૂલ્યો પણ પ્રાપ્ત થાય હતા તે અંગેનું સંક્ષેપ્ત આલેખન સારણીમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

8.0 નૈતિક મૂલ્ય નિષ્પન્ન થતું હોય તેવા વચનામૃત ક્રમાંક આધારવિધાન અને તેના પેટા મૂલ્ય

ક્રમ	વચનામૃત ક્રમાંક	આધારવિધાન	અર્થઘટન	પેટામૂલ્ય
1	પ્રથમ 16	સાવલો વિચાર હોય તેને ગ્રહણ કરે અને અવળો વિચાર હોય તેનો ત્યાગ કરે એવી રીતે જે વર્તતો હોય ત્યારે જાણીએ જે તેને વિવેક છે.	વિવેકપૂર્ણ વિચારીને વર્તવું.	નિતિમય વ્યવહાર
2	પ્રથમ 18	અમે કહ્યું છે તે પ્રમાણે રહશો તો રૂડું થશે.	સદાચરણ થઈ સરુજ થાય.	નિતિમય વ્યવહાર
3	ગઢડા 29	સંગ પણ પ્રભુના ભક્ત અને પંચ વર્તમાને યુક્ત એવા જે ભ્રમવેત સાધુ તેનો કરવો.	સ્વ વિકાસ માટે સંગશુદ્ધિ અનિવાર્ય છે.	સંગશુદ્ધિ
4	પ્રથમ 56	સાધુને તો ગમે તેટલી પૂજા પ્રતિષ્ઠા થતી હોય તો પણ બાળકની પેઠે મંરહિત વર્તવું.	માનપાન મળવા છતાં બાળકની જેમ નિખાલશ રહવું.	નિખાલસતા
5	પ્રથમ 73	કોઈ અમને સાચો થઈને માં અર્પે તો તેમાં અમે કોઈ વાતની કસર રહેવા દઈએ નહીં.	સાચા ભાવનો સહજ સ્વીકાર કરવો.	અન્યની લાગણીનો સહજ સ્વીકાર
6	સારંગપુર 9	અતિ સાચા ભાવે કરીને સત્સંગ કરે તો તેને કોઈ જાતનો દોષ હૈયામાં રહે નહીં.	દિવ્યભાવ રાખવાથી શુદ્ધતા પામી શકાય છે.	શુદ્ધતા
7	લોયા 8	વ્યશન તો કર્યા થાય છે પણ પ્રારબધે કરીને નહીં	શૂરવીરતા,પ્રામાંણિક્તા	પ્રામાણિકતા
8	અમદાવાદ 2	પવિત્ર થઈને જે ભગવાનની પૂજા કરે તે શ્રેષ્ઠ છે.	મંશિક શુદ્ધતા રાખી પ્રભુ પૂજા કરવી.	શુદ્ધતા

9.0 તારણ

વચનામૃત ગ્રાનયહમાંથી નૈતિક મૂલ્ય અને તેના પેટામૂલ્યો નિટીમે વ્યવહાર માનવતા સંગ શુદ્ધિ નિખાલસતા અન્યની લાગણીનો સહજ સ્વીકાર પ્રામાણિકતા અને જેવા પેટામૂલ્યો નિષ્પન્ન થયા હતા. તદુપરાંત નૈતિક ઘડતર માટે પ્રેરક એવા નૈતિક વિચારો પણ પ્રાપ્ત થાય હતા.

10.0 શૈક્ષણિક ફલિતાર્થો

વર્તમાન સમયમાં દરેક કાર્યક્ષેત્રમાં નૈતિક્તાનું ગુણવત્તા જોખમે રહી છે ત્યારે શાળા કક્ષા ઘર અને સમાજમાં ઉત્તમ આદર્શ નૈતિક વિચારોનો પ્રચાર અને પ્રસાર કરવા તથા નૈતિકતા સાભાર સમાજના નિર્માણ નૈતિક મૂળીઓથી વિદ્યાર્થીઓને અવગત કરવા જોઈએ.

11.0 ભાવિ સંશોધન માટેની ભલામણ

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં માત્ર નૈતિક મૂલ્ય શોધવામાં આવ્યા છે. વચનામૃત ગ્રંથમાંથી નિષ્પન્ન થતાં હોય તેવા અન્ય મૂલ્યો આધારિત સંશોધન હાથ ધરી શકાય, મૂલ્ય સ્પષ્ટીકરણ કાર્યક્રમ બનાવી સંશોધન હાથ ધરી શકાય.

સંદર્ભસૂચિ

1. જોશી એચ.ઓ 1998 મૂલ્યશિક્ષણ.રાજકોટ:મનોરમાં પ્રકાશન
2. દવે,આર એમ 2000, ઘનશ્યામ ચારિત્ર અમદાવાદ,સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ
3. સાધુ આદર્શજીવનદાસ 2008 સર્વવતરી ભગવાન સ્વામિનારાયણ નું જીવન અને કાર્ય અમદાવાદ, સ્વામિનારાયણ અક્ષરપીઠ

Peer Reviewed Refereed Journal **ISSN : 2278 – 5639**
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} Volume – XII Special Issue – IV October – 2023

SEL IN NEP 2020 : EDUCATION SYSTEM TOWARDS HUMAN VALUES

Vaidehi Brahmbhatt
Research Scholar,
Department of Education,
Veer Narmad South Gujarat.University,
Surat

Dr. Amitkumar R. Mali
Assistant Professor,
Department of Eeducation,
Veer Narmad South Gujarat University,
Surat

Abstract :

This paper is aimed at concept of social and emotional learning for school students in context of emotional intelligence in National Educational policy 2020. The main purpose of education is holistic development of student as discussed in NEP 2020, is also included (SEL) social and emotional learning as a key tool in education system for emotional development. social and emotional learning has been emerging as an effective process for cultivating the necessary skill attitude competence and knowledge to learn and achieve wellbeing the skills help to create a safe space for children to learn together and grow into an understanding emphatic adult together. collective actions toward integrating social and emotional learning in education system will witness a new era of learning. it will be able to address the core values with which teach us human values and make us great human. The present paper explores how social and emotional learning program will play important role in our education system and importance of emotional intelligence for all this .

Key Words: SEL, NEP 2020, Emotional intelligence

Introduction:

Social-emotional Learning (SEL) is commonly defined as "the process of acquiring core competencies to recognize and manage emotions, set and achieve goals, appreciate the perspectives of others, establish and maintain positive relationships, make responsible decisions, and handle interpersonal situations constructively"1. In recent years, SEL has been emerging as an effective process for cultivating the necessary skills, attitudes, competencies, and knowledge to learn and achieve well-being and success. Research has shown that SEL is most effective when integrated into daily routine practices, with explicit learning goals pursued through sequenced, active approaches. These skills help to create a safe space for everyone to learn together and grow into an understanding and empathic adult. People with strong socio-emotional skills are better equipped to manage daily challenges, build positive relationships and make informed decisions.

The New education policy talks about socio-emotional learning for the holistic development of the child. In a similar direction, the Health and Wellness Curriculum for school-going adolescents4 under the Ayushman Bharat Scheme has been launched. State Education Departments are also actively prioritizing the momentum around social-emotional learning. "Happiness Curriculum" is one such initiative, aimed at improving the mental well-being of students developing their level of mindfulness, critical thinking, problem-solving. Technology is

seen as a potential tool for parents, educators, or caregivers to complement and extend such learning experience – especially given the host of emerging technologies that go beyond traditional screens. Technologies such as virtual augmented and "mixed" reality, robots, video chats on mobile devices, and virtual tutors allow for a much less passive and more interactive experience.

Here for implementation of SEL at school role of teacher is very important in Holistic development of student and teacher needs competency of emotional intelligence so ultimately role of emotional intelligence is very important in teacher education.

Impotance of SEL:

Social and Emotional Learning assumes importance at the neurological level as the decision making is not purely a rational process.

- Decisions are a confluence of the rational and emotional brain: Earlier, it was assumed that the emotions that arise within us are beyond our control and are part of our natural reactions. But, research suggests that the human brain has the capacity to change and "rewire" in response to experience. This capacity of the brain is called neuroplasticity.
- SEL is also a source of motivation, positivity and ethical behaviour: SEL can be an essential tool to train the brain towards converting negative emotions, such as fear and anger, to positive ones, such as hope and confidence. It enables humans to calm themselves, resolve conflicts respectfully, and make ethical and safe choices.
- SEL act as a conduit to improve emotional intelligence: Intrinsic ideals of empathy and compassion can be entrenched in a child's mind in the process of acquiring competencies, skills and /or attitudes to recognise and manage emotions, develop caring and concern for others, establish positive relationships, make responsible decisions and handle challenging situations.

The education system needs to engage all learners in a meaningful way to order to motivate them to become responsible actors at the personal, community, national and global levels. SEL effectiveness increases when it is tailored to contextual factors, such as students' emerging language skills, teachers' capacities, and realistic options .

So to fulfill these purpose teachers should be emotionally intelligent. Hence the role of emotional intelligence is very important in educational field especially teachers should be Emotionally intelligent.

What is Emotional Intelligence?

Emotional intelligence is the ability to perceive, express, understand and regulate emotions.

1. Salovey and Mayer (1997) defined emotional intelligence as "the ability to perceive emotions, integrate emotions to facilitate thought, understand emotions and to regulate emotions to promote personal growth."
2. Goleman (1998) defined Emotional intelligence as 'the capacity for recognizing our own feelings and those of others, for motivating ourselves, and for managing emotions well in ourselves and in our relationships."
3. Reuven Bar-on (1997) described EQ as "an array of personal, emotional and social abilities

and skills that influence one's ability to succeed in coping with environmental demands and pressures".

Emotional Intelligence essential for:

There are numerous benefits of EQ to students in higher education. Some of them are listed below:

- Managing Emotions: Students can face the toughest circumstances with emotional intelligence by adjusting to people of different natures and temperaments. And most importantly they can control their emotions and make practical decisions.
- Better Communication: Emotional intelligence helps students to express their views and opinions more effectively without being dominated by their emotions.
- Build new relations: Students with good emotional intelligence can easily blend with new people and build strong relationships by exchanging thoughts with each other.
- Stress reduction: Students who can manage their emotions effectively are less prone to emotional breakdowns, stress, and anxiety.
- Performance at work: Emotional intelligence can help navigate the social complexities of the workplace, lead and motivate others, and excel in career. In fact, when it comes to gauging job candidates, many companies now view emotional intelligence as important as technical ability and require EQ testing before hiring.
- Physical health: If we are unable to manage stress levels, it can lead to serious health problems. Uncontrolled stress can raise blood pressure, suppress the immune system, increase the risk of heart attack and stroke, contribute to infertility, and speed up the aging process. The first step to improving emotional intelligence is to learn how to relieve stress.
- .Mental health: Uncontrolled stress can also impact mental health, making vulnerable to anxiety and depression. If we are unable to understand and manage emotions, it will also be open to mood swings, while an inability to form strong relationships can leave feeling lonely and isolated.
- Relationships:By understanding emotions and how to control them, we are better able to express how we feel and understand how others are feeling. This allows communicating more effectively and forging stronger relationships, both at work and in personal life.

Conclusion:

The quality of teachers is determined by their emotional intelligence.so emotional intelligence play very important role.In India, the New Education Policy in 2020, recognizes the need to conceive education in a more encompassing fashion, ensuring that students become both academically as well as socially and emotionally competent. The goal is to attain holistic education using 21stcentury skills with equivalent emphasis on academic as well as areas of community engagement and services, environmental education, and value-based education. While understanding of SEL as a necessary component of an effective education has gained traction in recent years, the COVID- 19 public health crisis has presented education communities with an overwhelming magnitude of fears and concerns which can lead to major psychological risk factors

like anxiety, depression or even selfharm, making it even more crucial to integrate SEL into teacher and student learning. Thus, SEL becomes even more valuable in light of the reality to be able to ensure inclusive and equitable quality education supporting healthy lifelong learners.

References:

1. Goleman and Daniel (1998) Working with Emotional Intelligence. New York.
2. Salovey, P. and Mayer, J.D. (1990) Emotional Intelligence, Imagination, cognition and Personality, Vol-9, 185-211.
3. National education policy 2020 draft, gujrati addition,retrived from iite official website.
4. NEP 2020: Implementation challenges, Ministry of Education. Indiatoday.in/education-

Websites:

1. https://inee.org/collections/psychosocial-support-and-social-and-emotional-learning
2. https://casel.org/what-is-sel/
3. https://www.understood.org/articles/en/social-emotional-learning-what-you-need-to-know
4. https://nhm.gov.in/New_Updates_2018/NHM_Components/RMNCHA/AH_Materials

DEVELOPMENT AND TRYOUT OF E-CONTENT ON HUMAN VALUES DEPICTED IN THE THOUGHTS OF GANDHIJI

Dr. Narendrasinh Pratapsinh Gohil
Assistant Professor
V.T.Choksi Sarvajanik College of Education
Near Lal Bungalow, Athwalines, Surat-395 007, Gujarat, India

Abstract

The purpose of this research was to develop the E-Content on Human Values Depicted in the thoughts of Gandhiji and tryout it on trainees of Education College. The researcher studied the books which reflect the thinking of Gandhiji to understand his educational contribution, than E-Content was prepared. It was tryout on 49 trainees who were the trainees of college of Teacher Education where the researcher has been teaching for many years. Three days workshop was arranged to experiment the E-Content. Pre test was given in the first session to check the previous knowledge, than the E-Content which was developed by the researcher on Human Values Depicted in the thoughts of Gandhiji was given for the study. The researcher was the facilitator during the work shop. The post test was given to the trainees in the last session to know the learning outcomes. It was experimental research and Single group pre-test post-test design was used. It was found in the result that the average score of pre test was 04.18 and the average score of post test was 43.07. There was significance difference between the mean score of pre-test and post-test. It clearly indicated that E-Content which was developed on Human Values Depicted in the thoughts of Gandhiji was effective.

Key Words: E-Content, Human Values and Gandhiji

Introduction

Gandhiji was not only religious persons, but also renowned educationist. Their educational contribution was on based of Ancient Tapovan method. Gohil (2000) studied their educational contribution and Gohil (2004) compared their educational contribution with Mohandas Gandhi. Patel (2000) also did a case study on their educational experiment. The researcher has been teaching Educational Contribution of Gandhiji, Vivekanand, Tagore and Aurbindo for many years. One thing came to the researcher's mind that today's students are more interested in learning through E-Content than books. So he decided to give the E-Content to trainees this time. Finally E-Content was developed and the principal gave permission to arranged three days work shop to implement the E-Content and the trainees were also curious to know the Human Values Depicted in the thoughts of Gandhiji. This research was the result of systematic effort which was done on that direction.

Objectives:

1. To develop the E-Content on Human Values Depicted in the thoughts of Gandhiji
2. To tryout the E-Content on Human Values Depicted in the thoughts of Gandhiji and to study its effectiveness.

Hypothesis: There will be no significance difference between mean score of on pre-test and post-test which will given to the trainees on E-Content on Human Values Depicted in the thoughts of Gandhiji.

Review of Literature : The Research work which was done on Field of Philosophy and Self learning was reviewed to give the final touch to this study. Subramanyam(1958), Upadhyay(1964), Kuzhandawelu(1965), Dave(1966), Lalitha(1967), Sen(1973), Jain(1976), Upadhyay(1980), Vaidh(1985), Rao(1988), Kadiya(1988), Dvivedi(1991), Kaur(1992), Mahalingam(1992), Gandhi(1993), Gohil(2000), Patel(2000), Gohil(2004) worked in this field. These all 15 researches were philosophical research and content analysis technique was used among these works.

The researcher reviewed another 09 research reports Puwar(1999), Parmar(2010), Panchal(2007), Tandel(2009), Desai(2005), Patel(2006), Vansiya(2011), Patel(2011) and Jambusia(2009) in which were E-Content was developed and tried out. Based on these previous researches, it was easy to outline the research design. This study also helped a lot in the development of E-Content on Human Values Depicted in the thoughts of Gandhiji.

Research Design: It was experimental research and Single group pre-test post-test experimental design was used in it.

Sample: Purposive sampling method was used in this research for sample selection. 54 trainees of College of Teacher Education where the researcher has been giving his services was the sample of this research.

Tools:

1. E-Content on Human Values Depicted in the thoughts of Gandhiji E-Content on Human Values Depicted in the thoughts of Gandhiji was developed which was divided in 11 sub topics. The E-Content was in a DVDs form. It was self made tool.
2. Test

a. The teacher made test which were used in pre test and post test was developed to know the trainees' achievement score on E-Content on Human Values Depicted in the thoughts of Gandhiji.

b. There were 50 multiple choice questions which contained 50 marks in the test. The test which was developed to know the trainees' achievement score on E-Content on Human Values Depicted in the thoughts of Gandhiji was used in pre test and post test.

Research Design

Step	Sessions detail	Time
1	Pre-Test	45 Minutes
2	Implementation of E-Content E-Content which was developed on E-Content on Human Values Depicted in the thoughts of Gandhiji was given to the trainees for study. The researcher was facilitator during the sessions.	11 hr.
3	Post test	45 Minutes

Data Collection: The pre test was given to the trainees in the first session of the workshop to know their previous knowledge regarding Human Values Depicted in the thoughts of Gandhiji. After that E-Content was given. 11 sessions of one hour were given to the trainees to study and discuss the E-Content. The researcher was facilitator during this time. The post test was given in the last session. The trainees responses were recorded in answer sheets which were examined properly and marks were given them according to their answers. The researcher collected the research data in this way.

Data Analysis: The collected research data was statistically analysed. The statistical function Mean, Standard Deviation and T-test were used for data analysis.

	Number of trainees	Mean	S.D.	T-test
Pre- Test	54	04.18	0.89	Significant at 0.01 level
Post- Test	54	43.07	4.29	

It was found in the result that the mean score of pre test was 04.18 and the mean score of post test was 43.07. The difference between the mean score of pre test and post test was 38.89. It clearly indicated that E-Content which was developed on Human Values Depicted in the thoughts of Gandhiji was effective.

Discussion:

This study proved that the E-Content which was developed on E-Content on Human Values Depicted in the thoughts of Gandhiji was effective. This study will helpful to those teachers who are interested in developing E-Content. It will be also helpful to the learners who love Human Values Depicted in the thoughts of Gandhiji and practice it in day today life.

Reference:

Dave, J.K.(1966). A comparative study of the educational thoughts of Mahatma Gandhi and J.J.Roauso, Unpublished thesis of Gujarat University, Ahmedabad.

Dwivedi, K.K.(1997). A Comparative study of the Educational Philosophy of Gandhi in the world perspective**, Fifth Survey of Educational Research : 1988-92**, Vol.II, NCERT, New Delhi, Edition – 1997,p.797

Gandhi, D.K. (1993). A comparative study of Educational thoughts of M.K.Gandhi and B.R.Ambedkar, Unpublished thesis of Sardar Patel University, Vallabh Vidhyanagar.

Gohil, N. P. (2000). Pandurang Athavale's Educational Contribution. An unpublished M.Ed. Dissertation, Surat: South Gujarat University, Surat.

Gohil, N. P. (2004). A Comparative Study of Mohandas Gandhi and Pandurang Athavale's Educational Contribution. An unpublished Ph.D. thesis, Surat:South Gujarat University

Jain, S.(1976) A comparative study of activity based learning concept of John Dewey and Mahatma Gandhiji, Unpublished thesis of Sardar Patel University, Vidhyanagar.

THE ROLE OF THE PRINCIPAL IN DEVELOPMENT OF INSTITUTIONAL ATMOSPHERE IN PRIMARY SCHOOL IN NAVSARI DISTRICT

Pro. Nimesh B Patel
Shri M.K.Mehta College Campus, Umargam

Introduction:

Atmosphere is an internal matter of the institution. When we enter in an institution, we feel the fragrance of institution in the air. And each school is different in that sense.

The atmosphere of the school helps to create the knowledge of educationin a school; we have three important factors –(1) Teaching (2) Non – Teaching (3) Others. And these three factor, the Principal, who in the soul of an institution, who gives guidance to teachers and students. So the role of the principal is very crucial and important in the development of school's atmosphere.

He must have the vision regarding the school's atmosphere. He must have ability to know the teacher's strength & weak points and He must know how to use these strength and he must have good relation with everyone and if this happens, we can create healthy, joyful atmosphere.

The Problem of the study:

"The role of the Principal in development of institutional atmosphere in Primary School in Navsari District"

Importance of the Study:

The following are the importance of the present research:

- It will be helpful to improve the helpful quality of the primary school.
- It will help to make the co-curricular activities interesting in primary school.
- It will help to improve the level of education in the primary school.
- To give most useful information of the primary school.It will provide the useful information to all the persons connected to the primary school.

Objectives:

- To study the institutional atmosphere of the primary school.
- To know the role of the principal to make the atmosphere healthy of the
Primary school

Study Questions:

- How is the atmosphere of the Primaryschool?
- What is the role of the principal to make the healthy atmosphere of the primary school?

Limitations of the study:

In the present study, only the granted primary schools of Navsari district were taken as sample.

Design of the study:

Sample:

In present research only 25 principals of Navsari district were used as a sample and the random method of sampling was used.

Tool :

The purpose of this research was to know the role of primary school principals. That's why the researcher has used the questionnaire made by Pro. Shah as a tool in which there were 12 questions.

Analysis of the data :

The statistical technique of percentage was used to analyses the data.

Interpretation of the data :

No.	Sentence	Yes	No
1	The Principals of school should give more important to the student's questions.	90 %	10%
2	The admission process should be made easy.	69%	31%
3	Every person of school should be given important in the process of decision making.	74%	26%
4	The best use of school's physical facilities should become the positive point of the principal.	80%	20%
5	The responsibilities of the entrance , dustbin, suggestion box, cleanliness of the school should be given.	80%	20%
6	The goal of school is to get the best result.	100%	-
7	IN maintaining the school discipline he should take the strict decision.	56%	44%
8	The school has to develop itself without taking help from outside.	30%	70%
9	The school should become aware about parents contact.	100%	-
10	The co-curricular activities should be held in extra time.	60%	40%
11	Every school has its own school song and slogan.	70%	30%
12	School has to develop financially with the human & social development.	75%	25%

The analysis of the above table shows that the principal have given positive response on the statements like "The principals of school should give more important to the student's question" and " The best use of school's physical facilities should become the positive point of the principal"

Most of the principals agree on the statement that "The goal of a school is to get the best result" and "The school should become aware about parents contact ". But they don't agree where the matter comes to co- curricular activities. They believe that it should not be held in extra time.

Findings:

The Principal believes that :

- The Principals of school should give more important to the student's question.
- The goal of school is to get the best result.
- The school should become aware parents contact.

- The best use of school's Physical facilities should become the positive of the principal.

The Principal didn't give the clear opinion on the statement like:

- The co-curricular activities should be held in extra time.
- School has to develop financially with the human & social development.

The Principals don't believe that :

- The Principal has to develop itself without taking help from outside.

References:

1. Perspectives in Education (volume 21 Issue No.1) , jan. 2005 a journal of the Socitety for Eduational Research and Development.
2. Marmar Mukhopadhyay (2004) , Leadership for Institution Building in Education, Author: Society for Educational Research and Development, Baroda.

વર્તમાન સમયની જરૂરીયાત : મૂલ્ય શિક્ષણ અને શિક્ષકનીભૂમિકા

ડો. અલ્કેશકુમાર બી. પટેલ
મદદનીશ શિક્ષક
પ્રાથમિક શાળા વારોલી તલાટ કપરાડા

સારાંશ :

આજના સ્પર્ધાત્મક યુગમાં આપણે નૈતિક મૂલ્યોમાં શીથીલતા આવી ગઈ હોય એવું અવલોકન કરીએ છીએ. ઔદ્યોગિકીકણને કારણે ઉચ્ચ જીવન શૈલીનો ઉદભવ થયો તેની સાથે લોકોના જીવનધોરણમાં વધારો થયો છે. તેની સાથે માણસને ભૌતિકવાદી અર્થમાં સમૃદ્ધ બનાવ્યા છે. પરંતુ સમાજમાં તેનું નૈતિક જોડાણ બગાડયું છે. લોકો પૈસા અને સત્તા માટે ઝંખે છે. તેઓ પોતાના સ્વાર્થ માટે અન્ય લોકોના હિતને જોખમમાં મૂકવા તૈયાર છે. આપણા સમાજમાં અનેક સામાજિક દૂષણો સામે આવી રહ્યા છે. ધાર્મિક, આર્થિક, સામાજિક, શૈક્ષણિકક્ષેત્રે ભ્રષ્ટાચાર ચરમસીમાએ છે. મૂલ્યોના અભાવને કારણે ટીવી અને ઈન્ટરનેટ પર જે બતાવવામાં આવે છે. તેને વળગી રહી બાળકો અને કિશોરો ગુનેગાર બની રહ્યા છે અને પોતાનું જીવન બરબાદ કરી રહ્યા છે. કૌટુંબીક અવ્યવસ્થાએ તેમને ભટકાવી દીધા છે. માતાપિતા પોતાની કારકિર્દી બનાવવામાં વ્યસ્ત છે ત્યારે બાળકોની સંભાળ ડે કેર સેન્ટર દ્વારા લેવામાં આવી રહી છે. આમ બાળકોને યોગ્ય મૂલ્ય શિક્ષણ આપવામાં આવતું નથી. તેઓ માદકદ્રવ્યોના વ્યસની બની જાય છે. તેઓ દારૂપીવો, જુગાર રમવો વગેરે અસામાજિક પ્રવૃતિઓમાં પ્રવેશ કરે છે. આમ, આવી વર્તમાન પરિસ્થિતિ શાંતિપૂર્ણ સમાજનું નિર્માણ કરવા માટે એક અમૂલ પરિવર્તનની જરૂર છે. વિદ્યાર્થીઓને આદર્શ જીવનના પાઠ શીખવવામાં શિક્ષકની ભૂમિકા ખૂબ જ મહત્ત્વની બની રહે છે. તેઓને દુર્ગુણોથી દૂર રાખવા અને વાસ્તવિક પરમજ્ઞાન આપવા શિશક્નો ફાળો ખૂબ જ મહત્ત્વનો છે અન્ય વ્યવસાયિકોની સરખામાણીમાં શિક્ષકની જવાબદારી વધારે જોવા મળે છે. કારણ કે વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષકને સંપૂર્ણતાના મૂર્ત સ્વરૂપ તરીકે જુએ છે. શિક્ષકો જ ભાવી પેઢીને યોગ્ય આકાર આપી શકે છે. પ્રસ્તુત સંશોધન પત્ર એ વર્તમાન શિક્ષણ પ્રણાલીમાં મૂલ્ય શિક્ષણનું મહત્ત્વ અને મૂલ્ય શિક્ષણ આપવામાં શિક્ષકની ભૂમિકા જણાવવાનો પ્રયાસ થયો છે. જેથી ભાવી પેઢીઓ સમાજના વિકાસમાં પોતાનું યોગદાન આપવા માટે ઉચ્ચ આદર્શો અને મૂલ્યો મેળવી શકે.

ચાવીરૂપ શબ્દો : મૂલ્ય શિક્ષણ, શિક્ષકની ભૂમિકા, વર્તમાન શિક્ષણ પ્રણાલી.

પ્રસ્તાવના :

હાલના સમયમાં માનવજાતિ એક ભયંકર સંકટમાંથી પસાર થઈ રહી છે. આધુનિક ભૌતિકતા મનુષ્યને યાંત્રિકતામાં ઢાળી રહ્યો છે. મનુષ્ય સંવેદનહિન થતો જઈ રહ્યો છે. નૈતિક અને ધાર્મિક મૂલ્યોનું હનન થઇ રહ્યું છે. સંસ્કૃતિનાં મૂળભૂત સિદ્ધાંતોની સદંતર અવગણના કરવામાં આવી રહી છે. વિચારો, રીતભાતો અને આદતોનો સંઘર્ષ વાતાવરણમાં વ્યાપી રહ્યો છે. સંસ્કૃતિની અવગણના આજના જમાનીની ફેશન બની ચૂકી છે. આવી સ્થિતિમાં આ તમામ સામાજિક અને વૈશ્વિક દુષણોનો ઉકેલ એમ મૂલ્ય શિક્ષણ દ્વારા જ લાવી શકાય છે. એવા શિક્ષણ પર ભાર મૂકવો જોઈએ કે જેના વડે વિદ્યાર્થીઓમાં નૈતિક મૂલ્યનો વિકાસ થાય. તેઓ નક્કી કરી શકે કે સાચું-ખોટું, સારું-ખરાબ એને ન્યાય કે અન્યાય શું છે ? જો આપણે વિદ્યાર્થીને એક સારો માનવી બનાવી શકીએ તો તેની અંદર નૈતિક મૂલ્યોનો વિકાસ એ જ શિક્ષણનું પ્રથમ પગથિયું છે. વર્તમાન પેઢીમાં મૂલ્યોની ઘણી અછત જોવા મળે છે તેથી અભ્યાસક્રમમાં મૂલ્ય શિક્ષણને ખરેખર મહત્ત્વ આપવું જોઈએ. અમારી પાસે એવા ઘણા ઉદાહરણ છે. જેમાં ઇજનેરોના બિલ પાસ થાય અને થોડા મહિનાઓમાં જ પૂલ તૂટી પડે, ઓવરબ્રીજની માટી બેસી જાય, તિરાડ પડી જાય, ડોકટરો કે જે દર્દીઓના મોટા મોટા બિલો બનાવવામાં જ રસ લે, સમ્રાય તરીકે શાસન કરતા સરકારી કર્મચારીઓ, નકલી વચનો સાથેના રાજકારણી ઓ જે બધા જ શ્રેષ્ઠ શિક્ષિત અને

પ્રશિક્ષિત છે. પરંતુ તેમની અપ્રમાણિકતા ચરમસીમા પર જણાય છે. તેથી નૈતિક મૂલ્યોના વિકાસની જરૂરીયાત ખૂબ જ મહત્ત્વપૂર્ણ છે. અહીં કેટલીક મૂલ્ય શિક્ષણની મહત્ત્વપૂર્ણ જરૂરિયાતોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

(૧) મૂલ્ય શિક્ષણ : હાલના સમયની મહત્ત્વની જરૂરિયાત

સમાજમાં ખૂજ હિંસા અને અપ્રમાણીકાતા જોવા મળે છે. દરરોજ વિદ્યાર્થીઓ મીડિયા અને વાસ્તવિક દુનિયામાં હિંસા, અપ્રમાણીકતા અને અન્ય સામાજિક સમસ્યાઓના સંપર્કમાં આવે છે. શાળામાં ગોળીબાર વિષે આપણે ઘણીવાર સાંભાવ્યું છે. જયારે વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષામાં છેતરપિડી કરતા પકડાય છે. વિદ્યાર્થીઓ શાળામાં ગુદાગીરી અને ગેગ વચ્ચેના ઝઘડાઓ વિષે પણ આપણે છાપાઓમાં વાંચીએ છીએ. જો શાળામાં નૈતિક મૂલ્યો શીખવવામાં આવ્યા હોત તો આપણા સમાજમાં આવી સમસ્યાઓ ઓછી હશે.

(૨) સમાજમાં ખરાબ પ્રભાવોનો સામનો કરવા માટે

કમનસીબે મોટાભાગના યુવાનો ખોટા રોલ મોડેલ ને પોતાના આદર્શ બનાવી બેઠા છે જેઓ સમાજમાં ખોટા ઉદાહરણો બેસાડી રહ્યા છે. જેમકે ધુમ્રપાન કરનાર કે વિમલ ગુટખા ખાનાર હિરોને પોતાના રોલ મોડેલ માની અનુકરણકરી રહ્યા છે. સ્ત્રીઓનું અપમાન, હિંસાની હિમાયત સફળતા પ્રાપ્ત કરવા અપ્રમાણીકતા આચારવી વગેરે. જો યોગ્ય મૂલ્ય શિક્ષણ આપવામાં આવે તો ખરાબ પ્રભાવોનો સામનો કરી શકે છે.

(3) સમાજમાં ભાવિ ભૂમિકા માટે બાળકોને તૈયા રાકવા માટે

શાળામાં મેળવેલ જ્ઞાન એ શિક્ષણનો એક માત્ર ધ્યેય છે. ખરેખર શિક્ષણનો પ્રાથમિક ધ્યેય વિદ્યાર્થીઓને જ્ઞાન અને નૈતિક મૂલ્યો પ્રાપ્ત કરવા સક્ષમ બનાવવાનો હોવો જોઈએ. બાળકોને સમાજમાં સારા માતાપિતા અને આદર્શ નાગરિક બનવા માટે તૈયાર કરવા જ્ઞાન અને નૈતિક મૂલ્યો બન્નેની ખૂબ જ જરૂર છે.

(૪) ઘણા માતા-પિતા બાળકોને નૈતિક મૂલ્ય શીખવતા નથી

મોટાભાગના માતા-પિતા તેમના કામકાજમાં વ્યસ્ત રહેતા હોય છે. અને બાળકો સાથે ખૂબ ઓછો સમય વિતાવતા હોય છે. તેથી તેઓ પોતાના બાળકોને નૈતિક મૂલ્યોથી માહિતગાર કરતા નથી જો બધા વાલીઓ પોતાના બાળકોને ઘરમાં નોટિક મૂલ્યો શીખવતા હોય તો શાળાએ આ કામ કરવાની જરૂર જ નહોત. દુ:ખની વાતતો એ છે કે ઘણા બાળકોને તેમના માતા-પિતા સાચા ખોટા વચ્ચેનો ભેદ શીખવતા જ નથી. ઘણા પરિવારોમાં માત્ર એક જ માતા કે પિતા હોય છે. અને બાળકોને અનુસરવા માટે કોઈ રોલ મોડેલ જ હોતું નથી.

(૫) નૈતિક મૂલ્યો જીવનભર સાથે રહેશે

આપણા જીવનમાં નૈતિક મૂલ્યોનું ઘણું મહત્ત્વ છે. નૈતિક મૂલ્યો આપણને સાચું શું અને ખોટું શું છે તેની સમાજ આપે છે. આપણે આપણું જીવન યોગ્ય દિશામાં ચલાવી શકીએ છીએ. મૂલ્ય શિક્ષણ થકી આપે સાચું-ખોટું, સારૂં-ખરાબ, ન્યાય-અન્યાય વચ્ચેનો ભેદ પારખી શકીએ છીએ ને આપણુંજીવનને નૈતિક રીતે ચલાવી શકીએ છીએ.

૧.૨ શાળા અભ્યાસક્રમ અને કેટલાક મહત્ત્વપૂર્ણ નૈતિક મૂલ્યો

સ્વામી વિવેકાનંદના માટે, જો આપણે આપણા વિદ્યાર્થીઓને નૈતિક માનવી બનાવવા માગતા હોય તો આ હેતુને પરિપૂર્ણ કરવા માટે શાળાનો અભ્યાસક્રમ એક શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે. કારણ કે શાળા અભ્યાસક્રમ દ્વારા આપણા વિદ્યાર્થીઓમાં નૈતિક મૂલ્યો કેળવી શકાય છે. તેથી સ્વામી વિવેકાનંદે કેટલાક મહત્ત્વપૂર્ણ નૈતિક મૂલ્યો સૂચવ્યા છે. જે આપણા શાળાના અભ્યાસક્રમમાં સામેલ કરવા જોઈએ.

(૧) પ્રામાણિકતા

વિદ્યાર્થીઓને શીખવવું જોઈએ કે અપ્રામાણિકતા અને છેતરપીંડી એ ખરાબ બાબતો છે. વિદ્યાર્થી કે વ્યકિત છેતરપીંડી કરીને પોતાનું ભવિષ્યકયારેય ઉજ્જવળ બનાવી શકતો નથી. તે તેને હંમેશા નુકશાન જ પહોંચાડે છે.

વિદ્યાર્થીએ હંમેશા પ્રામાણિક બની પોતાનું જીવન જીવવું જોઈએ.

(૨) સખત મહેનત

આજકાલ, ઘણા વિદ્યાર્થીઓ ટૂંકા અને અનીતિક રસ્તાઓ અપનાવી સફળતા પ્રાપ્ત કરવાની હોડમાં જોવા મળે છે. કારણ કે તેઓ આળસુ બની ગયા છે. તેઓ સખત મહેનતનું મૂલ્ય સમજતા નથી. તેથી તેમનો આ વિચાર બદલાવો જોઈએ. કારણ કે સખ્ય પરિશ્રમ જ સફળતાની સીડી છે.

(3) બિનશરતી પ્રેમ અને દયાભાવ

મોટાભાગના કિસ્સાઓમાં જો તમે કોઈને પ્રેમ કઈ છો તો તે અથવા તેણી તમને પ્રેમ કરશે જ એ પ્રેમનો વાસ્તવિક અર્થ નથી. પ્રેમ ખરેખર બિનશરતી હોવો જોઈએ. તથા દરેકમાં બિનશરતી પ્રેમ સાથે દરેક વ્યકિત કે પ્રાણી માટે દયાભાવ હોવો જરૂરી છે.

(૪) અન્ય લોકો માટે આદર

આપણા અંત્યત સ્પર્ધાત્મક સમાજમાં લોકો એકબીજાના ટાંટિયા ખેંચતા જ જોવા મળે છે. પરંતુ આ વિચારનો ત્યાગ કરી અન્ય વ્યકિત પ્રત્યે આદરભાવ રાખવો જોઈએ. અન્ય લોકો પ્રત્યેના આદરમાં વિવિધ ધર્મો, જાતિઓ, વિચારો અને જીવનશૈલી પ્રત્યેનો આદર પણ સામેલ હોવો જોઈએ.

(૫) સહકાર

કોઈપણ સામાન્ય ધ્યેય હાંસલ કરવા માટે બધા લોકોએ સાથે મળીને કામ કરવું ખૂબ જ જરૂરી છે જો આવું કરવામાં ન આવે તો થોડાક લોકોને ફાયદો થઈ શકે પરંતુ દરેક વ્યકિત માટે અંતિમ પરિણામ તો નિષ્ફળતા જ હશે. આપને હંમેશા `વિશ્વ એક કુંટુબ`ની ભાવનામાં માનવું જોઈએ અને એકબીજાને સહકાર આપવો જોઈએ.

(૬) કરૂણા

લોકોમાં એકબીજા પ્રત્યે કરુણાની ભાવના હશે તો વિશ્વમાં ઘણા ઓછા બેઘર હશે. સમાજમાં યુદ્ધ, ભૂખમરો અને દુ:ખી લોકોનું પ્રમાણ ઘટાડી શકાશે. અહીં કરુણાને લોકોની જરૂરીયાતો પ્રત્યે સંવેદનશીલ રહેવાનો વિચાર દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

(૭) ક્ષમા

જ્યાં મારૂં કરવાની ભાવના ઓછી હશે ત્યાં હિંસા અને લડાઈ વધુ જોવા મળે છે. જો શાળા વિદ્યાર્થીઓને ક્ષમા કરવાનો ગુણ શીખવશે તો શાળા અને સમાજમાં લડાઈ અને ઝગડાઓનું પ્રમાણ ઓછું થશે.

૧.3 મૂલ્ય શિક્ષણ આપવામાં શિક્ષકની ભૂમિકા

શિક્ષકો સમાજમાં અસાધારણ પરિવર્તન લાવી શકે છે. શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓ માટે રોલ મોડેલ છે. શિક્ષક તેના શબ્દો કરતા તેના વાર્તાના વ્યવહારથી વધુ અભિવ્યક્ત કરે છે. વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષક જે કહે છે. તેના કરતા તે જે કરે છે તેના પરથી વધુ મૂલ્યો શીખે છે. શિક્ષકનું વ્યકિતત્વ વિદ્યાર્થીઓના મૂલ્ય ઘડતરમાં મહત્તમ ભાગ ભજવે છે. વિદ્યાર્થીઓ સદગુણો અને દુર્ગુણોને જાને-અજાણ્યે પોતાના આ રોલ મોડેલમાંથી અભિસાત કરતા હોય છે. શિક્ષકો સ્વસ્થ વલણ ધરાવતા હોવા જોઈએ અને સમૃદ્ધ મૂલ્યો ધરાવતા હોવા જોઈએ. શિક્ષકે મૂલ્ય શિક્ષણ પ્રત્યે સકારાત્મક વલણ ધરાવવું જોઈએ. શિક્ષકે એક મિત્ર, ફિલોસોફર અને માર્ગદર્શક તરીકે કામ કરવું જોઈએ. શિક્ષક એ માત્ર માહિતીનો સ્રોત નથી પરંતુ તે એક માર્ગદર્શક અને વાલી પણ છે. આ માટે શિક્ષકે પણ અધ્યાપન વ્યવસાયનું સન્માન કરવું જોઈએ. તેમને પોતાના વિવિધ તેમજ વિદ્યાર્થીઓને પ્રેમ કરવો જોઈએ. આજની પરિસ્થિતિની વાત કરીએ તો આજે આ સ્થાન પુસ્તકો, કોચીંગ કલાસ, મલ્ટીમીડિયા ટેકનોલોજી વગેરે દ્વારા વહેચાયેલું છે. અને શિક્ષકની ભૂમિકા હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગઈ છે. પરંતુ એક શિક્ષક જ મૂલ્યોને જાળવી શકે અને તેનું જતન કરી શકે છે. એક શિક્ષકમાં બાળકના હૃદયમાં ઉતારી આવશ્યક મૂલ્યોનું ઘડતર

કરી સમાજમાં અમૂલ પરિવર્તન લાવવાની અપાર ક્ષમતા રહેલી છે. આમ શિક્ષક અને પ્રવચનો દ્વારા નીચે દર્શાવેલ રીતો દ્વારા સૂચનાઓ આપીને તેમનામાં મૂલ્યો કેળવી શકે છે.

(૧) શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓનું બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કરવા અને તેમના વ્યકિતત્વના હકારાત્મક અને નકારાત્મક લક્ષણોની નોધ રાખવા માટે કેસ-સ્ટડી રજીસ્ટર જાળવી શકે છે.

(૨) એસેમ્બલીમાં પ્રાર્થના કાર્યક્રમમાં `થોટ ફોર ધ ડે`નો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. ઉચ્ચ વિચારો બાળકોમાં નૈતિક વિચારને ઉત્તેજિત કરે છે.

(3) એકરૂપતાની લાગણીને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે રાષ્ટ્રીય અને ધાર્મિક તહેવારોની ઉજવણી થવી જોઈએ.

(૪) સાંસ્કૃતિક અને રમતગમતના કાર્યક્રમોનું આયોજન કરીને ટીમભાવાના, સહકારની ભાવના, ધીરજ, સૌજન્ય વગેરે જેવા મૂલ્યો આપી શકાય છે.

(૫) નૈતિક મૂલ્યોના અપ્રચાર કરતા રોલપ્લે વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા શિક્ષકનાં માર્ગદર્શક હેઠળ કરી શકે છે.

(૬) શિક્ષકો એ સહકારી શિક્ષણને મહત્ત્વ આપવું જોઈએ.

(૭) શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓને ભગવાનની અનુભૂતી અને એકતાની પ્રાપ્તિ માટે ધ્યાન અને યોગાસનનું મહત્ત્વ સમજાવવું જોઈએ.

(૮) શિક્ષકે દરરોજ નૈતિક પ્રવચન માટે ઓછામાં ઓછી ૫ મિનીટ ખર્ચવી જોઈએ.

(૯) શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓને જ્ઞાનનો ખજાનો પુસ્તકાલયમાં જવાનું કહેવું જોઈએ. નૈતિક રીતે સમૃદ્ધ અને પ્રેરણાદાયી કથાઓ પુસ્તકાલયમાં ઉપલબ્ધ હોય છે.

(૧૦) રમત, પર્યટન, ઐતિહાસિક મહત્વના સ્થળોની મુલાકાત ગોઠવવી જોઈએ. નેચર કલાના જેવી પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવું જોઈએ. તેમજ વિદેશી ભાષાઓનું જ્ઞાન આપવું જોઈએ. જેથી તેઓ વિવિધ સાંસ્કૃતિઓથી પરિચિત થાય.

(૧૧) વન્યજીવન નિવારણ કલબ, સમાજ સેવા શિબિરો, રકતાદાત્ન વગેરેનું આયોજન કરવું જોઈએ.

(૧૨) વિદ્યાર્થીઓમાં જીવનના પડકારોનો સામનો કરવા માટે શિક્ષકો દ્વારા તેમને તૈયાર કરવા જોઈએ જેથી આત્મહત્યાની પ્રવૃતિઓને અટકાવી શકાય.

વિદ્યાર્થીના ચારિત્ર્ય ઘડતર માટે શિક્ષક એ સૌથી મહત્ત્વપૂર્ણ વ્યકિત છે. જેમ મજબૂત મકાન માટે મજબૂત પાયો જરૂરી છે. તેમ મજબૂર રાષ્ટ્ર નિર્માણ માટે મજબૂત ચારિત્ર્યની જરૂર રહેલી છે.

નિષ્કર્ષ

જયારે કોઈ સમસ્યા ઉભી થાય છે ત્યારે તેને ઓળખવાની, સંબોધિત કરવાની અને ઉકેલવાની જરૂર છે. શાળાઓમાં નૈતિકતાના અભાવના પરિણામો માટે લોકો અથવા સંસ્થાઓને દોષ આપવાને બદલે આપણે શાળાઓમાં ચારિત્ર્ય શિક્ષણને સફળતાપૂર્વક લાગુ કરવાના માર્ગો શોધવા પણ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ. માતા-પિતા, સમાજ, સમુદાયો, મીડિયા અને શૈક્ષણિક પ્રણાલીમાં પરિવર્તન લાવવાનું છે જેથી બાળકોને કેવી રીતે વર્તવું તે શીખવવામાં આવે. આ ચારિત્ર્ય કટોકટીમાંથી બહાર આવવા માટે શાળાઓમાં ચારિત્ર્ય શિક્ષણ કાર્યક્રમોનું વાસ્તવિકરણ જરૂરી છે. આમ શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓના ચારિત્ર્ય ઘડતર દ્વારા રાષ્ટ્ર નિર્માણમાં મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. વિશ્વમાં શ્રેષ્ઠ અને મહાન વ્યવસાય શિક્ષકનો છે. કારણ કે રાષ્ટ્રનું ભવિષ્ય ભવિષ્યની પેઢીઓને ઘડનારા શિક્ષકોના પ્રકાર પર આધારિત છે. દરેક શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓને પ્રબુદ્ધ નાગરિક તરીકે ઘડવામાં સૌથી મહત્ત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. સ્વામી વિવેકાનંદનાં શબ્દો શિક્ષકોએ ભૂલવા જોઈએ નહીં

`ઊઠો, જાગો અને ધ્યેય પ્રાપ્ત ન થાય
ત્યાં સુધી માંડ્યા રહો.`

સંદર્ભ :

- મૂલ્યો આત્માજ્ઞાનનું દ્વાર, સ્વામી વિડિત્યામાંનંદ ,તત્વતીર્થ અત્યાત્મા વિધામંદિર અમદાવાદ પ્રથમ આવૃતિ-૧૯૯૭
- આપણા હાથમાં ભારતનું ભાવી સ્વામીવિવેકંદ શ્રી રામકૃષ્ણ આશ્રમ રાજકોટ ચતુર્થ સંસકરણ ઇ.સ – ૧૯૮૯
- જીવન શોધન કિશોરલાલ ધામશરૂવાળા નવજીવન ટ્રસ્ટ અમદાવાદ પ્રથમ સંસ્કરણ -૧૯૨૯
- સમાજશાસ્ત્ર પરિચય એ.જી શાહ ,જે, કે દવે અનડા પ્રકાશન અમદાવાદ સંસ્કરણ -૨૦૦૫
- સ્વામી નિખિલેશ વરાનંદ શિક્ષક પરિવર્તનની મશાલ વાહક તરીકે

ધોરણ – ૯ ના ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તકના અભ્યાસક્રમમાં નિષ્પન્ન થતું સામાજિક મૂલ્ય

ડોવૈરૂ.મેરામણ એ.
મદદનીશ પ્રાધ્યાપક(વર્ગ – ૨)
સરકારી શિક્ષણ મહાવિદ્યાલય, વાંસદા, જિ નવસારી.

સારાંશ

ભાષા શિક્ષકે વર્ગમાં, શાળામાં કે સમાજમાં વિદ્યાર્થીઓને જીવન મૂલ્યનું આચરણ કરતા કરવાના છેતે માટે . ભાષા શિક્ષણની પ્રવૃત્તિઓ .ભાષા શિક્ષણ દરમિયાન જીવન મૂલ્યો આચરણમાં પ્રતિપાદિત કરી શકાય તે સમજાવવાનું છે જેવી કે, પ્રવાસ, ભાષા પ્રયોગશાળા, સ્પર્ધાઓ, મેદાનની પ્રવૃત્તિઓ, પ્રાર્થના સભાની પ્રવૃત્તિ વખતે પરસ્પર અને સમાજમાં સહકાર, દયા, પ્રમ, સંપ, સહનશીલતા, સત્ય, અહિંસા, પરસ્પર મદદની ભાવના અપનાવવાનું શીખવવાનું છેજીવનમાં . .આચરણ કરવાનું છે

'લોહીની સગાઇ", "કામ કરે ઇ જીતે", "ગોદ માતની ક્યાં ?", "પપ્પા, હવે ફોન મૂકું?" , "સમાજ સમર્પિત શ્રેષ્ઠી", વગેરે કૃતિઓમાં માતૃપ્રેમ, પરિશ્રમ, માતા પિતાની દિકરી પ્રત્યેની જવાબદારી, પરોપકારી જીવન વગેરે સામાજિક મૂલ્યો નિષ્પન્ન થાય છે .

ચાવીરૂપ શબ્દો :મૂલ્ય, મૂલ્ય શિક્ષણ, પાઠયપુસ્તકમાં મૂલ્યો

પ્રસ્તાવના :

ભારતીય સંસ્કૃતિની પોતાની આગવી અને અલગ ઓળખ છે .સંસ્કૃતિનું વૃક્ષ સમાજની ધરતીમાંથી પાંગરે છે . દેશની સંસ્કૃતિ એટલે તે દેશ કે રાષ્ટ્રની ધરતીમાં ઊગેલી માન્યતાઓ કોઇપણ, પરંપરાઓ, રિવાજો, આચારો, મૂલ્યોનો સમન્વય) ભારતને પણ પોતાની આગવી સાંસ્કૃતિક ઓળખ છે .Cultural Identity). આ સંસ્કૃતિના પ્રજીવકો)Vitamins) એ ભારતીય સમાજે યુગોથી સંચિત કરેલાં મૂલ્યો છેસંહિતા છે જેને -સમાજે ઊભી કરેલી આગવી આચાર તેના માનવ . મૂલ્યોના સમન્વય થી માનવનું ચારિત્ર્ય .મૂલ્ય વિનાની સંસ્કૃતિ હોઇ શકે નહીં .આપણે મૂલ્યો તરીકે ઓળખીએ છીએ નિર્માણ થાય છેચારિત્ર્યનું ઘડતર મૂલ્યલક્ષી વ્યવહારોને આધારે થાય .આ ચારિત્ર્ય તેને અન્ય વ્યક્તિથી જૂદો પાડે છે . વ્યક્તિ ઓળખ તેની પ્રામાણિકતા .છે, નિષ્ઠા, સફળતા, ઉદારતા,કર્મઠતા વગેરે જેવા ચારિત્ર્યિક ગુણોથી થાય છેઆ . .ગુણો તેના આચારમાં પ્રતિબિંબિત થતાં તેનો આચાર કે વ્યવહાર મૂલ્યલક્ષી બને છે

આ સંસ્કૃતિના મૂલ્યલક્ષી વ્યવહારોનું પ્રતિબિંબ ભારતની ભૂમિના સંતોના આચાર વિચારોમાં ઝીલાયું છે, આપણું રાષ્ટ્ર એવી ધરતી છે કે જ્યાં રામકૃષ્ણ-, બુદ્ધ, મહાવીર જેવા યુગપુરુષોએ પોતાના જીવન દ્વારા સામાન્ય જનોમાં ઉચ્ચત્તમ મૂલ્યોનું સિંચન કર્યું છેઆ એ ભોમકા છે કે જે ભૂમિમાં સંત જ્ઞાનેશ્વર.,તુકારામ, ગુરુ નાનક, કબીર, તુલસીદાસ, નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઇ, દયારામ જેવા સંતો ભક્તોએ ઓએ સાહિત્ય દ્વારા મૂલ્ય પરસ્ત જીવનનો સંદેશઓ આપ્યો છેઆ એ . આ એ ધરતી છે .ધરતી છે કે જ્યાં શિવાજી અને મહારાણા પ્રતાપે રાષ્ટ્રની વેદી પર પોતાના પ્રાણનાં બલિદાન આપ્યાં છે જયાં સ્વામી વિવેકાનંદ, રવિન્દ્રનાથ ટાગોર, જેમૂર્તિકૃષ્ણ., અરવિંદ ઘોષ, પાંડુરંગ આઠવલે, પંડિત દીનદયાલ ઉપાધ્યાય અને જ્યાં વિચારમાં સત્ય -કહેનાર ગાંધીજીએ જીવનના પ્રત્યેક આચાર "મારું જીવન એજ મારો સંદેશ", અહિંસા, અસ્તેય, અપરિગ્રહ જેવાં મૂલ્યોનું સત્યના પ્રયોગો વડે જીવનની શાળામાં એમનું શોધન કર્યું છેછે જ્યાં આ એ ધરતી . સત્યમ, શિવમ અને સુંદરમની સતત સાધના થતી રહી છે .

શિક્ષણએ મૂલ્યલક્ષી પ્રક્રિયા છેસામાન્ય જન સમાજમાં જીવનના શ્રેષ્ઠ ઉચ્ચત્તમ મૂલ્યોનું યોગ્ય સંરક્ષણ .., સંવર્ધન, સંપ્રસારણ અને સંક્રમણ થાય તો ૨૧મી સદીની ભારતની આવતીકાલ યશોજ્જ્વલ બની શકે છેદેશને રાષ્ટ્ર કે .

વિશ્વગુરુબનાવવા માટે રાષ્ટ્રીય ચારિત્ર્યની આવશ્યકતા છેઆ રાષ્ટ્રીય ચારિત્ર્યના નિર્માણનું કાર્ય શાળાઓ અને . ભારતનું ભાવિ તેના " યોગ્ય રીતે જ કહ્યું છે કે (૬૬-૧૯૬૪) કોઠારી કમિશન .શાળાઓમાં અપાતા શિક્ષણ દ્વારા થવું જોઇએ વિને સુવર્ણરંગી બનાવવા માટે મૂલ્ય શિક્ષણ અનિવાર્ય થઇપડે છઆ ભા "વર્ગખંડોમાં ઘડાય છેમૂલ્યલક્ષી શિક્ષણની . .જ્યારે જરૂરિયાત ઊભી થઇ છે ત્યારે મૂલ્યોની સંકલ્પનાને સમજીએ

મૂલ્યોની વિભાવના :

- સાર્થ ગુજરાતી જોડણી કોશ મૂલ્ય એટલે કશુંક ઉપયોગી" પ્રમાણે (૧૯૨૯), ગુણવત્તાવાળું, મહત્વનું, મૂલવી શકાય તેવું .
- દવે ના મતે અંગ્રેજી શબ્દ(૧૯૮૩)"Axiology" ગ્રીક ભાષાના શબ્દ "Axios" પરથી નિષ્પન્ન થયો છેજેનો . અર્થ થાય છે મૂલ્ય, યોગ્ય, ઉપયોગી, પસંદગી માટે યોગ્ય.
- Oxford શબ્દકોશ અનુસાર value શબ્દનો અર્થ worth કે યોગ્ય થાય છે.
- કદર કરવી – અંદાજ બાંધવો, શ્રેષ્ઠતાનું ગુણાંકન કરવું.
- શ્રી અરવિંદના મતે મૂલ્ય એટલે માન"વીય સમાજ વ્યવસ્થા, સંસારચક્રના પ્રવર્તન માટેની આદર્શ આચાર સંહિતા"
- હૃદયની એવી કેળવણી કે જેનાથી જીવનમાં હકારાત્મક પરિવર્તન આવે તે મૂલ્ય.
- શારીરિક અને માનસિક જરૂરિયાતોને સંતોષવા માટે મથવું એટલે મૂલ્ય.
- મૂલ્ય અનુભવનો વિષય છે.
- માનવને જેના વડે અને જેના માટે જીવવાનું મન થાય તેવી માન્યતા કે ખ્યાલોને મૂલ્યો કહેવામાં આવે છે.
- મૂલ્ય એટલે સાચું.ખોટું તારવવાની શક્તિ -
- કાર્ટર વી ગુડ નામના વિદ્વાને.'શિક્ષણકોશ' નામના ગ્રંથમાં યોગ્ય રીતે નિર્દેશ કર્યો છે કે મૂલ્યો એટલે મનોવૈજ્ઞાનિક, સામાજિક,નૈતિક કે સૌંદર્ય પરખવાને લક્ષમાં રાખીને માનવીની સારું.નરસું તારવવાની શક્તિ-
- જીવનમાં જે મહત્ત્વપૂર્ણ છે તેના વિશેની વિભાવના એટલે મૂલ્યમૂલ્યો માણસના મનમાં અસ્તિત્વ ધરાવે . વર્તણૂંકમૂલ્યો.છે,સૌંદર્ય અને કાર્યદક્ષતાનાં ધોરણો છે.
- રસ સ્થાયી થાય ત્યારે અભિરૂચિ જન્મે છે.અભિરુચિનું સ્થાયીપણું મૂલ્યો જન્માવે છે.
- Values are ideas men live for. – મેકાઈવર
- મૂલ્ય તે પ્રેરણાનું એક પરિમાણ છે .અભિરૂચિની અભિવ્યક્તિ છે .
- મૂલ્યો એ પસંદગીયુક્ત છે, પસંદગીની પ્રક્રિયામાંથી મૂલ્યોનો અવિર્ભાવ થાય છે.

મૂલ્ય શિક્ષણની વર્તમાન સમયમાં જરૂરિયાત :

વર્તમાન સમયમાં વાલીઓ અને શિક્ષકો એવા શિક્ષણની તરફેણ કરે છે, જે સારી નોકરી અથવા હોદ્દો આપી શકે, શિક્ષણમાં આજે ઉચ્ચ ટકાવારીને જ વધારે મહત્વ અપાઇ રહ્યું છેપૈસા અને આનંદ મેળવી શકે જેનાથી વધુ ., આ બાબતોની સાથે મૂલ્ય શિક્ષણ તો આપણા બાળકોને આપવાનું વિસરાઇ ગયું છેપરિણામે દરેક સમાજમાં આત્મહત્યા., લૂટફાટ, દગાખોરી, લાંચરુશ્વત, હત્યા, બળાત્કાર વગેરે જેવાં ગુનાહિત પ્રવૃત્તિઓ વધવા લાગી છેબાળકોનો સર્વાંગી . ભારતીય સંસ્કૃતિ અને રાષ્ટ્રને આગળ લઇ જવા માટે મૂલ્યલક્ષી શિક્ષણની પ્રવર્તમાન સમયમા .વિકાસ ભૂલાઇ રહ્યો છે તાતી જરૂરિયાત ઊભી થઇ છે .

આઝાદી પહેલાં મહાત્મા ગાંધીજીની નઇ તાલીમના શિક્ષણના અહેવાલમાં મૂલ્ય શિક્ષણ પર ભાર મૂકવામાં આવેલો ત્યારબાદ રાધાકૃષ્ણન યુનિવર્સિટી પંચ, માધ્યમિક શિક્ષણપંચ, શ્રી પ્રકાશ સમિતિ, કોઠારી કમિશન, રાષ્ટ્રીય

શિક્ષણ નીતિ ૧૯૮૬, રામમૂર્તિ સમિતિ ૧૯૯૨-, એન-અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ ૨૦૦૫.એફ.સી.૨૦૨૦માં મૂલ્ય શિક્ષણને અભ્યાસક્રમમાં હાર્દ સમાન ગણવામાં આવ્યું છે .

- પ્રવર્તમાન શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં મૂલ્યશિક્ષણનું અવલોકન કરવુંએ આજની જરૂરિયાત છે .
- આજના સમયમાં મૂલ્યોનો હ્રાસ ધીમે ધીમે થઇ રહ્યો છે .ચારે તરફ નફરત, તિરસ્કારનું વાતાવરણ ઊભું થયું છે ત્યારે સામાજિક અને નૈતિક મૂલ્યો લોકોમાં સંક્રમિત કરવા માટે મૂલ્ય શિક્ષણની જરૂરિયાત છે .
- ૨૧ મી સદીમાં વસ્તી વિસ્ફોટ, જ્ઞાન વિસ્ફોટ, માહિતી વિસ્ફોટ થઇ રહ્યો છે તેની સામે રક્ષણ મેળવવા મૂલ્ય શિક્ષણ અનિવાર્ય છે .
- રાષ્ટ્રના વિકાસને ઊંચાઇએ લઇ જવા મૂલ્ય શિક્ષણ જરૂરી છે .
- રાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિ, સાંસ્કૃતિક વારસાના સંરક્ષણ, સંવર્ધન, સંપ્રસારણ અને સંક્રમણ માટે મૂલ્ય શિક્ષણ જરૂરી બન્યું છે .
- વિદ્યાર્થીઓમાં માનવીય ગુણોનો વિકાસ કરવા મૂલ્યશિક્ષણ જરૂરી છે .
- સ્વચ્છતા, સત્ય, અહિંસા, સ્વાવલંબન, સહકાર, સામાજિક ન્યાય, વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિકોણ, પર્યાવરણ સંરક્ષણ જેવાં મૂલ્યોનું શિક્ષણ વર્તમાન સમયમાં જરૂરી બન્યું છે .
- જ્ઞાનાત્મક અને ભાવનાત્મક હેતુઓ બાળકમાં વિકસાવવા મૂલ્ય શિક્ષણ જરૂરી બન્યુ છે .
- લોકશાહીનું સંરક્ષણ કે સંવર્ધન કરવા માટે સમાનતા, ન્યાય સ્વતંત્રતા, બંધુતા, બિનસાંપ્રદાયિકતા, રાષ્ટ્રીય્તા જેવા મૂલ્યો બાળકોમાં વિકસાવવામાં મૂલ્ય શિક્ષણની જરૂરિયાત ઊભી થઇ છે .
- પ્રાચીન શાશ્વત મૂલ્યો અને સનાતન મૂલ્યોનું ધોવાણ અટકાવવા માટે મૂલ્ય શિક્ષણ જરૂરી બન્યું છે .

મૂલ્યોના પ્રકાર :

બાળકોના સર્વાંગી વિકાસ માટે ચારિત્ર્ય નિર્માણ ખૂબજ જરૂરી બન્યું છેઆપણા રાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિના સંરક્ષણ માટે . .આવી છે મૂલ્યોના કેટલાક પ્રકારોની નીચે પ્રમાણે ચર્ચા કરવામાં .મૂલ્ય અગત્યનો ભાગ ભજવે છે

- ભારતના બંધારણ ભાગ-અ ની કલમ નં ૪-૫૧ માં જન્મસિદ્ધ ફરજોના વિભાગમાં જે નીતિ વિષયક નિવેદન કરવામાં આવ્યા છે, તેનો આધાર લઇને પાંચ મૂળભૂત મૂલ્યો જાહેર કરવામાં આવ્યા છે અહિંસા (૨) સત્ય (૧) . પ્રેમ (૫) શાંતિ(૪) સદાચાર(૩)
- જોશી .પૂસ્તકમાં મૂલ્યોનું વર્ગીકરણ નીચે પ્રમાણે કર્યું છે નામના "મૂલ્ય શિક્ષણ" એ (૧૯૯૮)

શ્રમનું ગૌરવ : **વ્યક્તિગત મૂલ્ય (૧)**, ઉદ્યમશીલતા, કર્તવ્યપરાયણતા, વ્યક્તિ સન્માન, જુસ્સો, સ્વશિસ્ત-, સખત મહેનત, આત્મસંયમ અને સહનશક્તિનો સમાવેશ થાય છે .

જાહેર મિલકતની સંભાળ : **સામાજિક મૂલ્ય (૨)**, સહકાર, બંધુત્વ, સ્ત્રીઓ પ્રત્યે આદર, સામાજિક ન્યાય, લોકસેવા, કરૂણા અને ક્ષમાનો સમાવેશ થાય છે.

(૩)સાંસ્કૃતિક મૂલ્યરાષ્ટ્રપ્રેમ : , સ્વાતંત્ર્ય, રાષ્ટ્રીયતા, લોકશાહી વલણ, પર્યાવરણની જાળવણીનો સમાવેશ થાય છે .

પ્રામાણિકતા : **નૈતિક મૂલ્ય (૪)**, માનવતા, નૈતિક હિંમત, ન્યાય, નિખાલસતા, નીતિમય વ્યવહાર અને અન્યની લાગણીનો સ્વીકારનો સમાવેશ થાય છે .

આધ્યાત્મિક મૂલ્ (૫)યઃ પ્રભુપ્રેમ-, બ્રહ્મનિષ્ઠા, પ્રકૃતિપ્રેમ, આનંદ, તપશ્ચર્યા, ધાર્મિકતાઅને આધ્યાત્મિકતા ડહાપણનો સમાવેશ થાય છે .

ધોરણ – ૯ ના ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તકના અભ્યાસક્રમમાં નિષ્પન્ન થતું સામાજિક મૂલ્ય :

ભાષા શિક્ષકે વર્ગમાં, શાળામાં કે સમાજમાં વિદ્યાર્થીઓને જીવન મૂલ્યનું આચરણ કરતા કરવાના છેતે માટે .

શિક્ષણની પ્રવૃત્તિઓ ભાષા .ભાષા શિક્ષણ દરમિયાન જીવન મૂલ્યો આચરણમાં પ્રતિપાદિત કરી શકાય તે સમજાવવાનું છે જેવીકે, પ્રવાસ, ભાષા પ્રયોગશાળા, સ્પર્ધાઓ, મેદાનની પ્રવૃત્તિઓ, પ્રાર્થના સભાની પ્રવૃત્તિ વખતે પરસ્પર અને સમાજમાં સહકાર, દયા, પ્રમ, સંપ, સહનશીલતા, સત્ય, અહિંસા, પરસ્પર મદદની ભાવના અપનાવવાનું શીખવવાનું છેજીવનમાં . .આચરણ કરવાનું છે

'લોહીની સગાઇ", "કામ કરે ઇ જીતે", "ગોદ માતની ક્યાં ?", "પપ્પા, હવે ફોન મૂકું?" , "સમાજ સમર્પિત શ્રેષ્ઠી", વગેરે કૃતિઓમાં માતૃપ્રેમ, પરિશ્રમ, માતા પિતાની દિકરી પ્રત્યેની જવાબદારી, પરોપકારી જીવન વગેરે સામાજિક મૂલ્યો ઉપરોક્ત ધોરણ . થાય છેના એકમો માંથી મૂલ્યો નિષ્પન્ન ૯-જે ટૂંકમાં ઉદાહરણો સાથે વર્ણવવામાં આવ્યા છે.

- ધોરણ**"લોહીની સગાઇ"** માં ૯ - એકમમાં માતૃપ્રેમનું)સામાજિક મૂલ્યવિગતે આલેખન અમરતકાકીના પાત્ર (એમાં .અમરતકાકીને ચાર સંતાનોમાં બે દીકરાઅને દીકરીઓ હતી .દ્વારા નિષ્પન્ન થતું આપણે અહિં જોઇ શકીયે છીએ એની .આથી અમરતકાકી પોતાનું માતૃવાત્સલ્ય સંપૂર્ણ મંગુ પર વરસાવે છે .દીકરી મંગુ નાનપણથી ગાંડી છે સૌથી નાની સેવા ચાકરી કરે છેએને એક ક્ષણ પણ પોતાનાથી દૂર કરતાં નથી ., એમના ગામની એક દીકરી કુસુમ અચાનક ગાંડી થઇ જતાં એ દવાખાનામાં સારવાર લે છે અને એમનામાં સુધારો થતાં સૌની સલાહથી અમરતકાકી મંગુને દવાખાને મુકવા તૈયાર થાય છેએ .પણ એ પછી મંગુ વગરનું જીવન એમને માટે અસહ્ય થઇ પડે છે .મના મન પર એટલી ઘેરી અસર પડે છે કે પોતે ગાંડા થઇ જાય છેઆમ ઇશ્વર પેટલીકરે આ વાર્તામાં સામાજિક પરીવેશ દ્વારા માતૃત્વને ચરમ . .સીમા સુધી પહોંચાડ્યું છે
- **"કરે ઇ જીતે કામ"** એકમમાં પરિશ્રમનો પુરુષાર્થનો મહિમા વર્ણવ /મહેનતનો /ૂયો છેસામાજિક) પરિશ્રમ . કરવાથી (મૂલ્યદેશ બદલાય જશે અને આપણા રાષ્ટ્રના વિકાસમાં ભાગીદાર બનીશુંઆ કાવ્યમાં સામૂહિક પુરુષાર્થની . ગાન કરી સમાજ અને રાષ્ટ્રના નિર્માણમાં આ કાવ્ય દ્વારા નાથાલાલ દવે સમાજને પરિશ્રમનું .વાત કરવામાં આવી છે સહિયારા સાથની વાત કરે છે.
- **પપ્પા"** , **હવે ફોન મૂકું?"**એકમમાં માતા પિતા અને દિકરીના લાગણીભર્યા સંબંધો એકોક્તિ દ્વારા વ્યક્ત થયા છે . લાગણીને વાચા અહીં દીકરીની પપ્પા સાથે ફોન પર થયેલી વાત દ્વારા માતા પિતા વચ્ચેની સ્નેહની કડીરૂપ દીકરીની .આ ગીત દ્વારા મનોહર ત્રિવેદીએ પારિવારીક ભાવનાનું મૂલ્ય સમજાવ્યું છે .આપી છે
- **સમાજ સમર્પિત" શ્રેષ્ઠી"** એકમમાં શ્રી નાનજી કાલીદાસ મહેતાના એ "સાદું જીવન અને ઉચ્ચ વિચારો" જીવનમંત્ર દ્વારા અદ્ભૂત કોઠાસૂઝ, દ્રઢ સંકલ્પશક્તિ, પ્રબળ પુરુષાર્થ, નિસ્વાર્થ સેવાવૃત્તિ, વિદ્યાપ્રેમ, પરમાત્મામાં શ્રદ્ધા જેવાં ગુણો દ્વારા સામાજિક મૂલ્ય નિષ્પન્ન થતું જોવા મળે છે .

ઉપસંહાર :

આમ ધોરણનાં ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તકના એકમોમાં જોવા મળતાં માતૃપ્રેમ ૯-, મહેનત, માતાપિતાની દીકરી - પ્રત્યેની જવાબદારી, પરોપકારી જીવન જેવા સામાજિક મૂલ્યો બાળકોમાં શિક્ષકે તેના શિક્ષણકાર્ય દરમિયાન બીજારોપણ કરીને સામાજિક મૂલ્યો કેળવી શકાશે.

સંદર્ભ સૂચિ :

- **કેળવણીની તાત્વિક અને સમાજશાસ્ત્રીય આધારશિલાઓ,**નટુભાઇ રાવલ (૨૦૧૧), નીરવ પ્રકાશન, અમદાવાદ.
- **પ્રજા જીવનના પ્રવાહોમાં મૂલ્યો,** મેરામણ વૈરૂ (૨૦૧૫(, શબ્દ સાધના ટ્રસ્ટ, જૂનાગઢ.
- **મૂલ્ય શિક્ષણ,** સંજય કોરીયા (૨૦૧૫), ગૌરવ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, સુરત.
- **ગુજરાતી (૯ -ધોરણ),** ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, "વિદ્યાયનએ ૧૦-સેક્ટર ", ગાંધીનગર.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં ગૃહિત માનવીય મૂલ્યો

ડૉ. ભાવનાબેન મહેશચંદ્ર મહેતા
અધ્યાપક સહાયક,
સ્નાતક અધ્યાપન મંદિરવેડછી ,ગાંધી વિદ્યાપીઠ ,

સારાંશ

મહર્ષિ વેદવ્યાસ રચિત મહાકાવ્ય મહાભારતનાં ૧૮ પર્વો પૈકી છઠ્ઠા પર્વ – ભીષ્મ પર્વમાં શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા સમાવિષ્ટ છેઅધ્યાયમાં અર્જુનનાં હતાશા સમગ્ર અઢાર .શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા માનવજીવનના વ્યવહારનું શાસ્ત્ર છે., નિરાશા, વ્યથા વગેરેમાંથી ઉગારવાની ક્ષમતા શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં છેમાનવીના જીવનને બદલી શકે તેવાં આ પ્રભાવશાળી ગ્રંથે પોતાનામાં અનેક માનવીય . આથી .મૂલ્યો સંગ્રહી રાખ્યાં છે, આવાં માનવીનાં જીવનને ઉત્કૃષ્ટ કરનારાં મૂલ્યો જાણવા માટે સંશોધકે શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં ગૃહિત માનવીય મૂલ્યોનો અભ્યાસ હાથ ધર્યો હતો. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં ગૃહિત માનવીય મૂલ્યોની ઓળખ કરવાનો અભ્યાસકનો મુખ્ય હેતુ હતો .પ્રસ્તુત અભ્યાસનું ક્ષેત્ર શૈક્ષણિક તત્ત્વજ્ઞાનને સ્પર્શે છેવળી ., માનવીય મૂલ્યોનાં સંદર્ભનો અભ્યાસ હોવાથી નૈતિક કલા અને સૌન્દર્ય શિક્ષણને સ્પર્શે છેસમગ્ર ગીતામાં અર્જુનને ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ માર્ગદર્શન કરે છે ., જે સમગ્ર માનવ જાત માટે પણ માર્ગદશક છે એ દ્રષ્ટીએ પ્રસ્તુત અભ્યાસ માર્ગદર્શન અને સલાહદર્શન ક્ષેત્રને સ્પર્શે છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસનું મહત્ત્વ આ મુજબ છેમહર્ષિ વેદવ્યાસ .૧ . રચિતશ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં ગૃહિત માનવીય મૂલ્યોની સ્પષ્ટતા થશેપ્રત્યેક માનવ માટે ઉત્તમ જીવન જીવવા માટેનાં માનવીય .૨ . .મૂલ્યોનાં સંદર્ભમાં માર્ગદર્શક બનશેપ્રસ્તુત અભ્યાસમાં સહેતુક નમૂના પસંદગીનાં માધ્યમથી ૭૦૦ શ્લોક પૈકી માનવીય મૂલ્યો સ્પષ્ટ થતાં હોય તેવાં સારરૂપ ૨૦૧ શ્લોકનો નમૂનામાં સમાવેશ કર્યો હતોમાહિતી એકત્રીકરણ કર્યા પછી સંશોધકે માહિતીનાં પૃથક્કરણ માટે . તાર્કિક આગમનાત્મક પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરીમૂલ્યોની ઓળખ કરી વિષયવસ્તુ વિશ્લેષણકરીને પસંદિત શ્લોકોમાંથી નિષ્પન્ન થતાં , અભ્યાસકે પ્રસ્તુત અભ્યાસને નીચે મુજબ માર્.હતીયાદિત કર્યું હતુંપ્રસ્તુત અભ્યાસ ગીતામાંથી નિષ્પન્ન માનવીય મૂલ્યો પુરતો જ .૧. ,નૈતિક મૂલ્યો ,ક મૂલ્યોવૈશ્વિ ,રાષ્ટ્રીય મૂલ્યો ,સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો ,સામાજિક મૂલ્યો ,પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં વ્યક્તિગત મૂલ્યો .૨.માર્યાદિત છે આધ્યાત્મિક મૂલ્યો મુજબ જ મૂલ્યોની તરવણી કરી છે.

ચાવીરૂપ મુખ્ય વિષય :(થીમ)વેદ, ઉપનિષદ, પુરાણ, રામાયણ, મહાભારત, મનુસ્મૃતિ,વિદુરનીતિ, ચાણક્ય નીતિશાસ્ત્ર,પતંજલિ યોગશાસ્ત્ર, ચરકસંહિતા વગેરે જેવાં પ્રાચીન ભારતીય શાસ્ત્રોમાં માનવીય મૂલ્યો

૧ ૧. પ્રાસ્તાવિક

સનાતન હિન્દુ ધર્મનાં અનેક ધર્મગ્રંથો આધ્યાત્મિક દ્રષ્ટીએ શીર્ષસ્થ છેને આધારભૂત “પ્રસ્થાનત્રયી” અનેક મહાન આચાર્યોએ . ,પ્રસ્થાનત્રયી એટલે ઉપનિષદ .બનાવી તેના આધારે પોતાનાં દાર્શનિક વિચારો જગત સામે રજુ કર્યા છેશ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા અને બ્રહ્મસૂત્રોનો સમન્વયએ .વું કહેવાય છે કે આવાં .શાશન અને સંરક્ષણ કરે તે શાસ્ત્ર ,એટલે કે “શાસ્તિ ચ ત્રાયતે ચ ઈતિ શાસ્ત્રમ ” આ પ્રથાન્ત્રયી પૈકીનું એક શાસ્ત્ર એટલે .શાસ્ત્રોનો સમન્વય એટલે પ્રસ્થાનત્રયીશ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા .

પર્વો પૈકી છઠ્ ૧૮મહાભારતનાં મહર્ષિ વ્યાસ રચિત મહાકાવ્યઠા પર્વ – ભીષ્મ પર્વમાં શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા સમાવિષ્ટ છેસર્વ . ગાગરમાં સાગરની જેમ માનવ જીવનનો અમામ સાર આ નાનકડા .સ્વીકૃત્ત બાબત એ છે કે જે બાબત ગીતામાં છે તે અન્ય ક્યાંય નથી વ્યાકુળ ,અને અર્જુનની હતાશા અર્જુનનો વિશાદ જેનાં ઉદ્ભવનું કારણ છે .પર્વમાં ગૃહિત છેતાદુઃખ વગેરેનાં સંદર્ભમાં અર્જુનનો , ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ સાથેનો સંવાદ અને સંવાદ બાદ આત્મવિશ્વાસથી સભર અર્જુન ધર્મ યુદ્ધમાં અજય બને છે તે આ શ્રીમદ્ ભગવદ્ જીવનને લગતા વિવિધ પ્રશ્ન પૂછ અહી અર્જુન માનવીનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે અને માનવ તરફથી જ .ગીતાનું પરિણામ છે છેઆ . – કૃષ્ણ અર્જુન સંવાદ અઢાર અધ્યાયોમાં સમાવિષ્ટ છેસાચો માર્ગ શું છે તે મેં ” ગીતાનાં અઢારમાં અધ્યાયનાં અંતે શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે . “.તારે જે પ્રમાણે વર્તવું હોય તે મુજબ કર ,તને બતાવ્યું હવેઆમ, શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા કોઈ સામાન્ય ધર્મગ્રંથની જેમ કશુંક કરવાં માટે આગ્રહ નથી કરતી પરંતુ.સાચો માર્ગ બતાવી માનવીને બુદ્ધિક સ્વતંત્રતા પ્રદાન કરે છે ,

,આમશ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા માનવજીવનના વ્યવહારનું શાસ્ત્ર છેનિરાશા ,સમગ્ર અઢાર અધ્યાયમાં અર્જુનનાં હતાશા ., વ્યથા વગેરેમાંથી ઉગારવાની ક્ષમતા શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં છેમાનવીના જીવનને બદલી શકે તેવાં આ પ્રભાવશાળી ગ્રંથે પોતાનામાં અનેક . મનુષ્ય જો સમર્પણભાવ સાથે સંનિષ્ઠ પ્રયાસ કરે તો કોઈ પણ સંજોગોમાં અને કોઈ પણ સમયે .માનવીય મૂલ્યો સંગ્રહી રાખ્યાં છે

માનવીનાં મનમાંઉદ્ભવેલા કોઈ પણ પ્રશ્નનો ઉત્તર ગીતામાંથી અવશ્ય મળે છેઆવા માનવીનાં જીવનને ઉત્કૃષ્ટ કરનાર ગીતામાં ,આથી. સ્વયં યોગેશ્વર કૃષ્ણનાં મુખે કહેવાયેલાં માનવજીવનને સ્પર્શતાં મૂલ્યો જાણવા માટે સંશોધકે શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં ગૃહિત માનવીય .મૂલ્યોનો અભ્યાસ હાથ ધર્યો હતો

૧ ૨. **વિષય ઉદ્ગમ**

અભ્યાસકને પ્રસ્તુત અભ્યાસ માટે શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાંથી માનવીય મૂલ્યોની ઓળખ કરવાનો હોવાથી પ્રસ્તુત અભ્યાસ માટેનું શીર્ષક આ મુજબ નક્કી કર્યું હતું .

૧ અભ્યાસના હેતુ ૩.

કોઈ પણ કાર્યમાં હેતુઓ દીવાદાંડી જેવું કાર્ય કે છેપ્રસ્તુત અભ્યાસ . માટેનાં હેતુઓ આ પ્રમાણે હતાં.

૧ . શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં ગૃહિત માનવીય મૂલ્યોની ઓળખ કરવી.

૧ ૪. **અભ્યાસ ક્ષેત્ર**

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં ગૃહિત માનવીય મૂલ્યોની ઓળખ કરવાનું હોયજેટલાં ૩૮એ દર્શાવેલાં અભ્યાસનાં (૧૯૯૦) બુચ , માનવીય મૂલ્યોનાં સંદર્ભનો અભ્યાસ હોવાથી નૈતિક કલા અને ,વળી .તત્ત્વજ્ઞાનને સ્પર્શે છે ક્ષેત્રો પૈકી પ્રસ્તુત અભ્યાસનું ક્ષેત્ર શૈક્ષણિક સમગ્ર ગીતામાં અર્જુનને ભગવાન શ્રી .સૌન્દર્ય શિક્ષણને સ્પર્શે છે કૃષ્ણ માર્ગદર્શન કરે છેજે સમગ્ર માનવ જાત માટે પણ માર્ગદશક છે , .હદર્શન ક્ષેત્રને સ્પર્શતું હતુંએ દ્રષ્ટીએ પ્રસ્તુત અભ્યાસ માર્ગદર્શન અને સલા

૧ ૫. **અભ્યાસ પદ્ધતિ**

પ્રસ્તુત અભ્યાસ મુખ્ય ત્રણ પ્રકારો પૈકી વ્યાવહારિક તથા અમલીકરણ અને માહિતીના સ્વરૂપ અનુસાર ગુણાત્મક પદ્ધતિએ હાથ ધરવામાં આવ્યો.

૧ ૬. **અભ્યાસનાં પ્રશ્નો**

પ્રસ્તુ અભ્યાસનાં પ્રશ્નો આ મુજબ હતાં.

૧ . શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં ક્યા ક્યા માનવીય મૂલ્યો ગૃહિત છે?

૧ ૭. **અભ્યાસનું મહત્ત્વ**

પ્રસ્તુત અભ્યાસનું મહત્ત્વ આ મુજબ હતું.

૧ . મહર્ષિ વેદવ્યાસ રચિત શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં ગૃહિત માનવીય મૂલ્યોની સ્પષ્ટતા થશે.

૨ . પ્રત્યેક માનવ માટે ઉત્તમ જીવન જીવવા માટેનાં માનવીય મૂલ્યોનાં સંદર્ભમાં માર્ગદર્શક બનશે.

૧ ૮. **વ્યાપવિશ્વ અને નમૂનો**

શ્લોકોનો વ ૭૦૦અધ્યાય અને તે અંતર્ગત ૧૮પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનાં ્યાપવિશ્વમાં સમાવેશ કાવામાં આવ્યો હતોપરંતુ સંશોધકની સમજવાની ક્ષમતાની .સમાન છે શ્લોક બહુમૂલ્ય સાચાં મોતી ૭૦૦ગીતાનાં અઢારેય અધ્યાયના પ્રત્યેક . શ્લોક પૈકી માનવીય મૂલ્યો સ્પષ્ટ થતાં ૭૦૦પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં સહેતુક નમૂના પસંદગીનાં માધ્યમથી ,મર્યાદાને ધ્યાને લઈ હોય તેવાં સારરૂપ ૨૦૧ શ્લોકનો નમૂનામાં સમાવેશ કર્યો હતો.

૧ ૯. **માહિતી એકત્રીકરણ**

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં અભ્યાસકે વિવિધ સંદર્ભ સાહિત્યનો અભ્યાસ કર્યા બાદ શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા તેનાં મૂળ સ્વરૂપે પુસ્તકનાં ૭૦૦ શ્લોકનો ગહન અભ્યાસ કર્યો હતોશ્લોકમા ૨૦૧આ પૈકીનાં કુલ .ંથી માનવીય મૂલ્યોની ઓળખ કરવામાં આવી હતી.

૧ ૧૦. **માહિતી પૃથક્કરણ**

માહિતી એકત્રીકરણ કર્યા પછી સંશોધકે માહિતીનાં પૃથક્કરણ માટે તાર્કિક આગમનાત્મક પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરીવિષયવસ્તુ , .વિશ્લેષણકરીને પસંદિત શ્લોકોમાંથી નિષ્પન્ન થતાં મૂલ્યોની ઓળખ કરી હતી

૧ ૧૧. **અભ્યાસનીમર્યાદા**

.અભ્યાસકે પ્રસ્તુત અભ્યાસને આ મુજબ માર્યાદિત કર્યું હતું

૧ . પ્રસ્તુત અભ્યાસ ગીતામાંથી નિષ્પન્ન માનવીય મૂલ્યો પુરતો જ મર્યાદિત હતો .

૨ . પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં વ્યક્તિગત મૂલ્યો,વૈશ્વિક મૂલ્યો ,રાષ્ટ્રીય મૂલ્યો ,સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો ,સામાજિક મૂલ્યો ,

નૈતિક મૂલ્યો .આધ્યાત્મિક મૂલ્યો મુજબ જ મૂલ્યોની તરવાની કરી હતી ,

૧ ૧૨. **અભ્યાસનાં તારણો**

.અભ્યાસનાં તારણો આ મુજબ હતાં પ્રસ્તુત

૧. પ્રથમ અધ્યાયમાં અનુક્રમે પ્રેમ અર્જુનની સ્વજનો)અને કરુણા (અર્જુનનો સ્વજનો માટેની લાગણી) માટેની કરુણા અને શ્રી કૃષ્ણની અર્જુનનાં સ્વજનો પ્રત્યેનાં પ્રેમ માટેની કરુણા.જેવાં મુલ્યો ફલિત થયા (

૨ . બીજા અધ્યાયમાં પ્રેરણા ,(.કૃષ્ણ દ્વારા ધર્મ માટે યુદ્ધની પ્રેરણાનો પ્રારંભ થાય છે શ્રી)સ્થિતપ્રજ્ઞ વ્યક્તિ બની રહેવાની પ્રેરણા તથા પ્રસન્નતા જેવાં મુલ્યો પ્રાપ્ત થયા.

૩ . તૃતીય અધ્યાયમાંથી કાર્ય પ્રતિબદ્ધતા,અનાસક્તિ ,લોકકલ્યાણાર્થે પ્રવૃત્તિ ,કર્તવ્ય નિષ્ઠા , ભક્તિકર્મ અને સકામ કર્મનો ભેદ ,(ઇન્દ્રિય લોલુપતાથી પર રહી પ્રવૃત રહેવું)મમત્વ બુદ્ધિ છોડી આધ્યાત્મ બુદ્ધિ દ્વારા કાર્યસ્વધર ,કલ્યાણ માર્ગે ચાલવું ,ઈશ્વરને પ્રત્યેક કાર્ય અર્પણ કરવું ,્મનું પાલન જ શ્રેયસ્કર જેવાં કર્મયોગને પોષતા મૂલ્યો પ્રાપ્ત થયા .

૪ . ચતુર્થ અધ્યાયમાં ઈશ્વરનો સક્ષાત્કાર,કર્મ ફળની અનાશક્તિ ,કર્મની ગૂઢ ગતિ ,સાચા ભક્તનાં લક્ષણો , યજ્ઞબુદ્ધિથીકરેલ કાર્યોનું)યજ્ઞનું મહત્ત્વ ,વેદોનો અભ્યાસ ,સંયમ-ચિત્ત ,આત્મસાક્ષાત્કારમહત્ત્વ,(આધ્યાત્મ જ્ઞાનની નૌકાથી આત્મ કલ્યાણજ્ઞાનનાં સંદર્ભનાં કૃષ્ણભક્તિથી વૈકુંઠ પ્રાપ્તિ જેવાં અલૌકિક , આધ્યાત્મિક મૂલ્યો સ્પષ્ટ થયા.

૫ . પાંચમાં અધ્યાયમાંથી ભક્તિકર્મની શ્રેષ્ઠતા,સ્વ ઓળખ ,કરણ:શુદ્ધ અંત ,ઇન્દ્રિય નિયમન , પ્રા ,સ્થિર બુદ્ધિ,સમદ્રષ્ટિણીમાત્રનું કલ્યાણ કરવાથી બ્રહ્મનિર્વાણ પામવુંઈશ્વરભક્તિ અને સર્વ , ઈશ્વરની સમર્પિત કરવું વગેરે જેવાં મૂલ્યો પ્રાપ્ત થયા.

૬ . છઠો અધ્યાયમાં કર્મફળનો ત્યાગમન પર) બ્રહ્મલીન અવસ્થા ,કામ્યાકર્મોનો ત્યાગ ,ઇન્દ્રિય નિયમન , વિજય ,(તટસ્થતા ,પવિત્રતા ,નિષ્પક્ષતા ,એકાગ્રતા,પરમાત્માનું ધ્યાન ધરાવું ,બ્રહ્મચર્ય ,ચિત્તશુદ્ધિ , ,(ત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર થવુંઆ)સાધનાથી સમાધિની સ્થિતિ-યોગવૈરાગ્ય ભાવ,આત્મસાક્ષાત્કાર , કલ્યાણકારી પ્રવૃતિમાં પ્રવૃત રહેવું જેવાં યોગની પૂર્ણ અવસ્થારૂપ કૃષ્ણભક્તિ પ્રગટાવવા તથા પરમ ગતિને પામવા માટે જરૂરી તમામ મૂલ્યો પ્રાપ્ત થયાં– અધ્યાયનાં અંતે કૃષ્ણ કહે છે . તેથી! હે અર્જુન , .સંજોગોમાં તું યોગી થા સર્વ

૭ . સાતમાં અધ્યાયમાં ઈશ્વરનાં દિવ્ય સ્વરૂપને વધુ સ્પષ્ટ કરતાં સર્વત્ર ઈશ્વરનો વાસપ્રકૃતિનાં તમામ , તત્ત્વો એટલે જ ઈશ્વરઈશ્વરનો ,ભક્તિ ,શ્રદ્ધા , આશ્રય વગેરે જેવાં પરમેશ્વર વિશેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન આપતાં આ અધ્યાયમાં આધ્યાત્મિક મૂલ્યો ફલિત થયા.

૮ . આઠમાં અધ્યાયમાં ઈશ્વર સ્મરણદાનનું મહત્ત્વ-તાપ-યજ્ઞ ,સ્મરણ ભકિત-સતત ઈશ્વર ,સ્વધર્મ , જેવાં આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ માટે માર્ગદર્શક મૂલ્યો પ્રતિપાદિત થયા .

૯ . નવમા અધ્યાયમાં ઈશ્વરની યોગશક્તિનું ઐશ્વર્ય . જેવાં મૂલ્યો પ્રતિપાદિત થયાપુણ્યકર્મનું મહત્ત્વ ,આસૂરી વૃત્તિની વ્યર્થતા , .જેનાં દ્વારા મનુષ્યને ઈશ્વરપ્રાપ્તિનો માર્ગ મળે છે

૧૦ . દસમા અધ્યાયમાં સત્યઆત્મજ્ઞાનને પ્રકાશિત કર ,વિશુદ્ધ ભક્તિ ,અભય ,અહિંસા ,ક્ષમા ,વું ,અનાશક્તિ ,સ્વાર્થ વૃત્તિ:નિ , .ભક્તિની પરાકાષ્ઠાથી ઈશ્વર પ્રાપ્તિનો માર્ગ સૂચવાયેલો છે જેનાં દ્વારા શુદ્ધ .નિર્મોહી જેવાં મૂલ્યો પ્રાપ્ત થયા

૧૧ . અગિયારમા અધ્યાયમાં પ્રભાવી વ્યક્તિત્વનાં ગુણોજે માનવને .સ્થિર ચિત્ત જેવાં મૂલ્યો પ્રાપ્ત થયા ,પ્રેરણા ,સંકલ્પ શક્તિ , .ઈશ્વરનાં વિશ્વરૂપ દર્શન કરાવવા પૂરતાં છે

૧૨ . બારમા અધ્યાયમાં ઈશ્વર પરાયણતાનિર્ગુણની ,પ્રાપ્તિ-સિદ્ધિ ,સ્વ તથા ઈશ્વર સાથે એકાત્મભાવ ,વિશુદ્ધ ભક્તિ ,સત્સંગ , .જે મનુષ્યને ભક્તિમાર્ગ પર આગળ વધવાનું દિશા સૂચન કરે છે ,ઉપાસના મૂલ્યો ફલિત થયા

૧૩ . તેરમા અધ્યાયમાંથી નિરાભિમાન ,જે મનુષ્યને પ્રકૃતિ .યા છેગુરુનો આશરો વગેરે મૂલ્યો પ્રાપ્ત થ ,સ્વ શોધ ,અનાસક્તિ ,ક્ષમા , .પુરુષ અને ચેતના સમજવા માટે માર્ગદશક છે

૧૪ . ચૌદમા અધ્યાયમાંથી પ્રકૃતિનાં ત્રિગુણ ,(તમસ સંબંધિત ગુણો,રજસ,સત્ત્વ)આળસપ ,અહંકારનો ત્યાગ-ગુસ્સો-ઇંચેન્દ્રીયોનાં માધ્યમથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ જેવાં મૂલ્યો પ્રાપ્ત થયા .તરફ આગળ વધવા માટેની પ્રેરણા આપનાર છે જે મનુષ્યને સત્ત્વ ગુણ ,

૧૫ . પંદરમાં અધ્યાયમાં દ્રઢ નિશ્ચયજે માનવીને ,ઈન્દ્રિયોનું નિયમન જેવાં મૂલ્યો સ્પષ્ટ થયા દમન સહીત ,નિદિધ્યાસન , ભૌતિકતાથી પર પરમાત્માની પ્રાપ્તિ તરફ દોરી જાય છે.

૧૬ . સોળમા અધ્યાયમાંથી શુદ્ધ અંતજે મનુષ્યને આધ્યાત્મિક જીવનનાં ,ન્નતિજેવાં મૂલ્યો પ્રાપ્ત થયાઆત્મો,સ્વ કલ્યાણ ,કરણ: .ઉચ્ચ સ્તરે લઈ જાય છે

૧૭ . સતારમા અધ્યાયમાંથી ત્યાગવિશુ ,સન્યાસી જીવનનું મહત્ત્વ ,નું મહત્ત્વ(તપ-દાન-યજ્ઞ)દ્ધ કૃષ્ણ ભક્તિ જેવાં મૂલ્યો સ્પષ્ટ થયાં . – જે જીવાત્માઓના જીવનનું છેવટનું લક્ષ્ય છે ઈશ્વર પ્રાપ્તિ તેને પામવા માટે મનુષ્યને માર્ગદર્શન કરે છે.

૧૮ . અઢારમા અધ્યાયમાંથી ત્યાગવૃત્તિ,આત્મ શિસ્ત ,શરણ-ઈશ્વર ,દ્વેષ રહિત જીવન ,શુદ્ધાત્માની આવશ્યકતા ,આત્મવિશ્વાસ , અસાધારણ સામર્થ્યનુષ્યને તે પોતે યોગેશ્વર કૃષ્ણનો જે મ .સ્વતંત્રતાનો સદ્ઉપયોગ જેવાં મૂલ્યોની પ્રાપ્તિ થઈ ,અચળ નીતિ , .જ વિશુદ્ધ અંશ હોવાની આહ્લાદક અનુભૂતિ કરવાનો માર્ગ સૂચવે છે

૧ ૧૩. સુચિતાર્થ

.પ્રસ્તુત અભ્યાસનાં સૂચિતાર્થો આ મુજબ છે

૧ . પ્રવર્તમાન સમયમાં અર્જુનની માફક સ્વજનો પ્રત્યે સ્નેહ હોય તે સ્વાભાવિક છે પરંતુવધવા માટે ધર્મનાં માર્ગે આગળ , પોતાનાં સખાને પ્રેરણા આપનાર કૃષ્ણ સમાન કરુણાસભર મિત્ર અને અર્જુન સમાન સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા દાખવનાર મિત્ર વર્તમાન .સમયમાં હોવા જોઈએ

૨ . કાર્યપ્રતિબદ્ધતા-, કર્તવ્ય નિષ્ઠા, ઈશ્વરને પ્રત્યેક કાર્ય અર્પણ કરવું અને સ્વધર્મનું પાલન વગેરે જેવાં શ્રેયસ્કર તથા કર્મયોગને પોષે તેવાં મૂલ્યો દરેક વ્યક્તિએ પોતાનાં કાર્યક્ષેત્રમાં જરૂર અપનાવવા જોઈએ.

૩ . પ્રભાવી વ્યક્તિત્વ માટે આવશ્યક ગુણોમાં સંકલ્પ શક્તિઆત્મ,સ્થિર ચિત્ત ,પ્રેરણા , શિસ્ત ,અચળ નીતિ ,અસાધારણ સામર્થ્ય , .વાં ગુણો પ્રત્યેક વ્યક્તિએ અપનાવવા જોઈએઅહિંસા અને અભય જે ,ક્ષમા ,સત્ય,સ્વતંત્રતાનો સદ્ઉપયોગ

૪ . વ્યક્તિએ સ્થિતપ્રજ્ઞ બની.ઘૃણા કે અન્ય પાપકર્મ કરવાથી બચવું જોઈએ ,દુર્વ્યવહાર ,લોભ ,સમાધિ અવસ્થા જ વ્યક્તિ ઈર્ષ્યા ,

૫ . પ્રકૃતિનાં ત્રિગુણનિર્ગુણની ઉપાસના વગેરેમૂલ્યો ,વિશુદ્ધ ભક્તિ ,સત્સંગ ,ઈશ્વર પરાયણતા,અહંકારનો ત્યાગ-ગુસ્સો-આળસ , .મનુષ્યને અપનાવીનેવ્યક્તિએ ભક્તિમાર્ગ પર આગળ વધવું જોઈએ

૬. શ્રદ્ધા, ભક્તિ, ઈશ્વરનો આશ્રય, આત્મસાક્ષાત્કાર, ચિત્ત સંયમ વગેરે જેવાં મૂલ્યોથી-આધ્યાત્મ જ્ઞાનની નૌકા પર સવાર થઈ દરેક વ્યક્તિએ કૃષ્ણભક્તિથી વૈકુંઠ પ્રાપ્તિ દ્વારા જીવનનાં અંતિમ લક્ષ્ય મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયાસ કરવો જોઈએ.

સંદર્ભસુચિ

૧ . ભક્તિવેદાંત સ્વામી એ.(૧૯૮૩).સી.*ભગવદ્ ગીતા તેના મૂળ સ્વરૂપે ..(પાંચમી આવૃત્તિ)* મુંબઈ: ભક્તિવેદાંત બુક ટ્રસ્ટ

૨ . જોષી .(૨૦૦૪).ઓ.એચ ,*શૈક્ષણિક તત્ત્વજ્ઞાન.*રાજકોટ.સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી,શિક્ષણશાસ્ત્ર ભવન :

૩ . પટેલ એચ .(૧૯૯૫) .ઓ .*મુલ્યલક્ષી શિક્ષણ.શિક્ષકની દર્શની* , અમદાવાદ .ગુજરાત રાજ્ય :

૪ . રાવલ (૧૯૯૨).વી.સી ,*મૂલ્યો અને માનવસમાજ.* અમદાવાદગુર્જર પ્રકા :શન.

૫ . ઉચાટ .(૨૦૨૧).એ.ડી ,*શિક્ષણ અને સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં અભ્યાસનું પદ્ધતિ શાસ્ત્ર તૃતીય) આવૃત્તિ.(* રાજકોટ .પ્રકાશન .એ.ડી ,ઉચાટ :

THE BHAGAVAD GITA -A BHARTIYA SCRIPTURE AND THE ART OF LEADERSHIP AND DECISION MAKING IN THE CONTEMPORARY ERA

Dr. Dipika Patel & Dr. Mehul Dave
Center of Education,
Indian Institute of Teacher Education (IITE), Gandhinagar

ABSTRACT:

The Bhagavad Gita, a timeless and revered scripture from Bhartiya (Indian) has long been revered for its profound philosophical and spiritual origins to offer profound insights into the domains of leadership and decision-making in the contemporary world. However, in the context of the modern era, characterized by complex socio-economic dynamics, rapid technological advancements, and globalization, the Gita's wisdom on leadership has gained renewed significance. This paper explores the timeless principles of leadership outlined in the Gita and their applicability to contemporary leadership challenges., This research paper delves into the rich wisdom encapsulated in the Bhagavad Gita and its direct relevance to the complex challenges faced by leaders and decision-makers in the modern era.The Gītā contains timeless leadership lessons for the contemporary organizations. Modern leadership concepts such as vision, motivation and empowerment, self-awareness, self-mastery, excellence in work, importance of ethical means in achieving righteous ends, attaining meaning and fulfillment at work, service before self, wellbeing of all beings, are all lucidly discussed in the Bhagavad Gītā.

Depiction from the dialogue between Lord Krishna and Arjuna on the battlefield of Kurukshetra, the paper discusses key insights for modern leaders with values like Self – Awareness and Purpose, Detachment and Objectivity, Ethical leadership, Adaptability and Resilience, Empowerment and Team Building and Decision-Making and its Accountability in the present Eraprovide a valuable framework for leaders across various fields.By embracing these principles, leaders can aspire to lead with wisdom, integrity, and purpose, fostering not only personal growth but also the success and well-being of their organizations and society at large. This research paper illuminates the Bhagavad Gita's enduring relevance as a source of guidance for leadership and decision-making in the complexities of the modern world. The Bhagavad Gita serves not only as a spiritual guide but also as a timeless manual for effective leadership and decision making.

1. INTRODUCTION:

Leadership, an art as old as civilization itself, has always been a subject of fascination and study. What makes an effective leader? How does one navigate the complexities of leadership in a rapidly changing world? These questions have been pondered and debated for centuries. In the midst of this discourse, the Bhagavad Gita, an ancient Indian scripture, emerges as a timeless guide to the art of leadership.

Also in a rapidly changing world, leadership and decision-making have become more

critical than ever before. Leaders today are faced with complex challenges, ethical dilemmas, and the need to inspire and guide their teams toward success. In this context, the ancient wisdom of the Bhagavad Gita, a sacred text from Bhartiya (Indian) scriptures, offers thoughtful insights that remain highly relevant in the present era.

The lessons on leadership and decision-making that can be applied in various aspects of modern life.The scripture, which Hindus believe was inspired by God, contains unique perspectives and prescriptions for today's leaders. The Gita advises Leader s to seek a higher level of consciousness. It makes them influence people and lead compassionately and inclusively. The Bhagavad Gita advocates a consciousness approach to transformational leadership based on eternal values and moral principles.

Many researchers and practitioners in business leaders identify the Bhagavad Gita as one of the most famous and quoted works in Indian literature. In the world of management and leadership, there are countless theories, models, and strategies. However, when we delve into ancient wisdom, we find profound insights that transcend time and culture. One such timeless source of wisdom is the Bhagavad Gita, a sacred scripture from ancient India. Written thousands of years ago, the Gita offers valuable management lessons that are still applicable in today's dynamic business environment. We will explore some of the key teachings from the Gita and their relevance for contemporary leaders and decision makers.

2. HUMAN VALUES FROM BHAGAVAD GITA AND ITS RELEVANCE IN CONTEMPORARY ERA.

Amanitvamadambhitavam ahimsa ksantirarjavam
Acaryopasanamsaucamsthairyamatma-vinigraha (BG:13.8)
Indriyarthesuvairagyamanahankaraeva ca
Janma-mryyu-jara-vyadhi- dukha-dosanudarsanam (BG:13.9)
Asaktiranabhisvangahputra-dara-grhadisu
Nityam ca sama-cittatvamistanistopapattisu(BG: 13.10)
Mayicananya-yogenabhaktiravyabhicarini
Vivikta-desa-swevitvamaratirjana-samsadi (BG:13.11)
Adhyatma-jnana-nityatvamtattva-jnanartha-darsanam
Etajjananamitiproktamajnanamyadato 'nyatha.(BG 13.12).

"Humility, Pridelessness, Non-violence, Tolerance, Simplicity, Approaching a bonafide Spiritual master, Cleanliness, Steadiness, Self-control, Renunciation of the objects of sense gratification, Absence of False Ego, the Perception of the evil of birth , death, old age, and Disease, Detachment, Freedom from entanglement with Children, wife, home, and the rest, Even-mindedness amid pleasant and unpleasant events, Constant and unalloyed devotion to Me, Aspiring to live a solitary place, Detachment from the general mass of people, Accepting the Importance of Self-realization, and philosophical search for the Absolute Truth – all these I declare to be knowledge, and besides this whatever there may be is ignorance". (BG: 13: 8-12)

Indian Philosophical tradition has been value-centric within the background of deep religio-spiritual foundation, with dharma being deeply ingrained in its cultural heritage. Dharma is intrinsically ethical. Right from the Vedic period four main values of life enhighlighted in Purusharth, which incorporates Dharma (righteousness), Artha (wealth), Kama (enjoyment) and Moksa (salvation or liberation). Three main ways (margas) of Indian life are closely associated with the trio Satyam (truth), Shivam (good) and Sundram (beauty). These have been considered as basic values of the Indian ethos.

These **qualities or human values, as** stated in Bhagavad-Gita, ***for jnana (knowledge)*** *advised by Lord* Krishna to Arjuna, to ascertain their relevance in assisting the modern leading and decision making for efficient and effective performance of various functions by the leader and guide them for ethical dilemmas faced by them. These values are:

"*AMANITVAM": Absence of Self-Worship-fullness*

A Leader, who is imbibed with the quality of mind (value) of *amanitvam* , will be shorn of complexities, and, therefore, have lesser conflict situations, as people will respect him for his /her qualities of their own and extend cooperation towards achievement of organizational goals. On the contrary, if he/she seeks

Manitvam (Self-worshipfulness) the concerned persons shall start doubting his credentials and not respect him spontaneously. Moreover, if he/she could imbibe this value by constant reinforcement/ practice, this will also give him the advantage of quality of mind that is conducive to *discovery of Self,* making him a perfect Leader, in the ultimate reckoning. Let us, therefore, ponder over this value of *amanitvam* (Absence of Self-Worship-fullness), and inculcate it to the best of our endeavor, to become perfect individuals and effective Leaders.

"*ADAMBHITVAM": Absence of pretense /Self-Glorification*

A leader inspired with the value of *adambhitvam*, will have spontaneous respect from his/her colleagues and subordinates to elicit the best of cooperation from them. In contrast, the one who has the disvalue of *dambhitvam* (self-glorification) will not be able to inspire adequate confidence in them to be an effective Leader /leader, as his /her very attitude based on falsehood, which pretense does not long last, will expose him/her in the eyes of the concerned person and slur his image.

"*AHIMSA": Non-harmfulness/injury*

With such finer appreciation of feelings of others by inculcating this golden values of *Ahimsa*, a Leader becomes adequately sensitized to handle himself and human element in the enterprise more effectively, minimizing the conflict situations adequately. Through *Ahimsa* by causing no harm by any means: *by deeds, by words, or by thought*, the Leader becomes proactive enough to have more friends, both within the organization and outside, to build more and more bridges of understanding (than misunderstanding) and reap full advantage through this positive endeavor, both for himself and his organization. 'Environmental protection', an essential part of *Ahimsa,* has also become *sine qua non* of corporate existence and survival.

"*KSANTI": Attitude of Accommodation*

As a Leader, in order to discover within oneself a value for accommodation, *we should look at the person behind the act, and respond to the person, not to the action.* Usually, when we are responding to the behavior of the person, or to his/her action, that we find it difficult to be accommodative. But *when we try to understand the cause behind the action (e.g. what is behind the fit of anger or outburst of jealousy or domineering manner) and respond to the person (not to his actions) we find it easy to be accommodative, and the potential conflict situations are minimized.* A Leader finding solutions to the demands of Trade Unions, or in the situations of Merger, Acquisition, etc. need this value of *Ksanti* (accommodation) in full measures.

"*ARJAVAM": Straight-forwardness*

A Leader shorn of this value with the splintered and disintegrated personality cannot perform the leadership role, as nobody will trust and respect him and a crisis of confidence may emerge, where both his seniors and juniors may find him a suspect and unreliable. In contrast, if he sincerely imbibes the *Arjavam* value, he will certainly be a honorable person to be reliable and worthy enough to become a leader of his team, and accepted as a leader in his/her own right.

"*ACARYOPASANAM": Service to the Teacher*

In the management scenario, both the leader/decision maker and his/her subordinates need inculcate this value by respecting their seniors from whom they have learnt many professional aspects of management. Such a spirit of service paves way not only to teach and learn more but also better understanding and communication among them. Service to the teacher *(acaryopasanam*) is a beautiful value as it inculcates a spirit of gratitude towards the teacher /person from whom the particular knowledge or skill has been acquired.

"*SAUCAM": Internal and External Cleanliness*

A Leader, who imbibes the value of *asaucam*, including internal cleanliness, will be more proactive and adequately sensitized to appreciate the others point of view, and therefore, shorn of selfishness, jealousy, self-condemnation, and be more effective in dealing with conflict situations and ethical dilemmas being presently faced in the corporate environment.

"*STHAIRYATM": Steadfastness*

Sthairyath is nistha, 'firmness' or 'steadiness. Derived from the Sanskrit root '*stha'* 'to stand', *Sthairyath* indicates constancy or perseverance. *Sthairyath* highlighted is *nistha* or firmness not only in seeking the total content of all knowledge, in which all other goals resolve, but also total commitment and steadfastness in one's duty through appropriate and timely action, in which *Sthairyath;* steadiness is a prerequisite. Without this golden value the Leader simply cannot survive. He need imbibe the value of *Sthairyath* constancy or perseverance and be steadfast in both planning and action.

"*ATMAVINIGRAHA" Mastery over the Mind*

A Leader should necessarily have the complete mastery of his/her mind by imbibing this golden value of *atmavinigraha*. Being endowed with spontaneous thinking (*where universal values become personal and assimilated values*) he/she is shorn of personal likes and dislikes and to have

a dispassionate view of all the emerging situations and deal with the problems effectively. If his judgment is clouded with personal prejudices without *atmavinigraha,* his decisions may become arbitrary, affecting the overall functioning of the organization adversely.

"INDRIYARTHESU VAIRAGYAM"*: *State of Dispassion towards the Objects of Sense gratification.

A Leader with a serene state of mind characterized by total objectivity towards the things of the world, including the objects of the senses, can have the dispassionate view through non-attachment with artha and *kama*, to steer clear of all the ethical dilemmas faced by him. If he/she get swayed by the worldly objects of the senses, disregarding *indriyarthesuvairgyam,* there is no end to his ethical dilemmas, as recently faced by Mr. Paul Wolfowitz, who had to resign as the World Bank President, having favoured his companion lady employee for her high paying promotion. Such examples at the corporate level, both within India and abroad, abound to show how passions of the senses have brought bad name both to the individuals and the institutions concerned.

"*ANAHANKAR"A: Absence* of *Self-egotism*

A Leader endowed with such an attitude of *Anahankara (*absence of ego) will have quite a proactive and objective mind to take various decisions. He/She will neither be suffering from ego nor be self-condemning, if something goes awry in his/herLeader's functions. Consequently, the decision maker will have the least conflict situations to confront and smooth sailing in having his/her various Leader functions performed effectively.

"*NITYAM SAMACITTATVAM ISTANISTOPAPATTISU": Steadfastness of Mind*

Leader, if some venture fails, look at the facts, learn from them if you can, and do whatever is now needed. View all situations as they occur, factually, with a mind unshaken by emotional intensity- a mind that simply decides what is to be done and directs the doing of it. When something happens that you like, don't get elated. The attitude of *Samacittatvam* is another example of reducing subjective response to factual acceptance. More often than not, we resist accepting facts. When we refuse to accept facts, facts become problems. The factual response is the approach to situations of a truly practical person. My job is to greet all the facts with sameness of mind. This is real human strength, which is not found in powerful miracles but in the quiet mind of the one who faces the situations as they are. As we reduce situations to facts without projection of our emotional reactions upon them, our mind assumes a poise that makes it easier to appreciate the vision of *Vedanta,* which teaching distinguishes the apparently real and unfolds the nature of Reality itself. Such a mind, without subjective reaction, simply, quietly determines what needs to be done in a particular situation.

"*ADHYATMAJNANA NITYATVAM*": *Stability in the Knowledge of Truth*

Dhyatmajnananityatvam, the value told by Lord Krishna to Arjuna, is discussed here for the sake of more logical analysis. How does one gain the *tattvajnanarth-adarsanam*, of not losing sight of the knowledge of truth (*tattvajnanam*), as one's primary goal?

For the present day Leader , the value like *Adhyatmajnananityatvam*, may be required in the form

of spiritual quotient. For a good Leader not only anIntelligence Quotient (IQ) and Emotional Quotient(EQ) are required, but Spiritual Quotient (SQ) is also necessitated, as an additional achievement. *Constancy in spirituality will certainly help leader inculcate moral and ethical values to sensitise him/her as a more humane being than functioning like a machine, in the ultimate reckoning.*

3. THE BHAGAVAD GITA AND CONTEMPORARY LEADERSHIP AND DECISION MAKING

Among its many teachings from The Bhagavad Gita, the Gita imparts valuable lessons on leadership and decision-making that can be applied in various aspects of present era.

Self-Awareness and Clarity of Purpose:

The Gita emphasizes the importance of self-awareness and a clear understanding of one's purpose. Arjuna, facing a moral crisis on the battlefield, experiences doubt and confusion. In response, Lord Krishna advises him to recognize his duty (dharma) as a warrior and act accordingly. In contemporary leadership, this translates to the need for leaders to have a deep understanding of their mission, values, and goals. Leaders who are self-aware and have a clear purpose are better equipped to inspire and guide their teams.

Detachment and Objectivity:

The Gita teaches the concept of detachment, which doesn't imply apathy but rather the ability to make decisions with objectivity and equanimity. Leaders often face emotionally charged situations, and the ability to remain calm and objective is crucial. The Gita advises individuals to perform their duties without attachment to the outcomes, focusing on their responsibilities. This approach fosters better decision-making by reducing the influence of ego and personal biases.

Ethical Leadership:

Ethical leadership is a cornerstone of the Gita's teachings. Lord Krishna emphasizes the importance of righteousness (dharma) and the avoidance of unrighteous actions. Leaders today face numerous ethical dilemmas, from corporate governance to environmental responsibility. The Gita's teachings on ethical conduct provide a moral framework for making principled decisions that benefit not only the organization but society as a whole.

Adaptability and Flexibility:

The Gita acknowledges the impermanence of life and the need for adaptability. Lord Krishna advises Arjuna to be flexible and open to change. In the modern world, leaders must navigate an ever-evolving business landscape. Those who can adapt to new challenges, technologies, and market dynamics are better equipped to lead their organizations to success.

Empowerment and Team Building:

Leadership in the Gita is not about wielding power but empowering others. Lord Krishna encourages Arjuna to act as a leader and motivator of his troops. Effective leadership today involves building strong, collaborative teams and empowering team members to contribute their best. Leaders who foster a sense of belonging and purpose among their teams can achieve remarkable results.

Decision-Making and Accountability:

The Gita underscores the importance of making informed decisions and accepting responsibility for the consequences. Leaders must make tough decisions and take ownership of their choices. By aligning decisions with values and considering long-term implications, leaders can navigate challenges with confidence and integrity.

In conclusion, the Bhagavad Gita serves as a timeless guide for leadership and decision-making in the present era. Its teachings on self-awareness, detachment, ethical conduct, adaptability, empowerment, and accountability offer valuable insights for leaders in various fields, from business to politics. By embracing these principles, modern leaders can navigate the complexities of their roles with wisdom, integrity, and a sense of purpose, ultimately achieving both personal and organizational success.

This paper concludeswith:

Vihayakaman yah sarvanpumamscaratinihsprha
nirmamonirahankarahsasantimadhigacchati (BG 2.71)

"*A person who has given up all desires for sense gratification, who lives free from desires, who has given up all sense of proprietorship and is devoid of false ego – he alone can attain real peace.*"

REFERENCES:

1. Gupta, N. L. Dr.: Human Values for the 21st Century: Anmol Pubs. Pvt. Ltd., New Delhi (2002), Page25.
2. Parthasarthy, Swami (Dr.): Human Values and Management: 20 Key Principles for Modern Management: Ane Books, New Delhi (2006) , Pages 17-51.
3. Gambhirananda, S. (1984). Bhagavad Gītāwith the Commentary of Śaṅkarācārya. Calcutta: AdvaitaAshrama.
4. Dhiman, S., trans. (2014). Kripāmayi Bhagavad Gītā: The Benedictory Gītā. [Selection & Compilation, Rajendra Kumar Dhawan]. Based on ParamśraddheyaS wāmījīShrīRāmsukhdāsjī Mahārāj's Discourses. Gita Prakāshan: Gorakhpur, India.